

GENERATIONS EFFEKTEN

Befolknings-
ekonomiska
problem

Per Broomé
&
Rolf Ohlsson
(red)

SNS
FÖRLAG

GENERATIONS EFFEKTEN

GENERATIONS EFFEKTEN

Befolknings- ekonomiska problem

Per Broomé (red)	Rolf Ohlsson (red)
Tommy Bengtsson	Jonas Olofsson
Gunnar Fridlitzius	Lars Pettersson
Glenn Hultman	Ann-Marie Pålsson
Agneta Kruse	

SNS
FÖRLAG

SNS FÖRLAG
Sköldungagatan 2
114 27 Stockholm
Telefon 08-23 25 20

- SNS Studieförbundet Näringsliv och Samhälle
SNS – Center for Business and Policy Studies
- SNS vill sprida kunskap om ekonomiska och sociala förhållanden samt vara ett obundet forum för öppet utbyte av idéer i ekonomiska och sociala frågor mellan personer i näringsliv, politik och offentlig förvaltning, intresseorganisationer, media, universitet och högskolor.
- SNS verkar genom forskning och utredningar, bokutgivning, seminarier och konferenser samt möten i lokala grupper i Sverige och utlandet. Verksamheten finansieras genom medlemsavgifter, företagsabonnemang, forskningsanslag, uppdragsarvoden och bokförsäljning.
- SNS är fristående i förhållande till politiska partier och intressegrupper, men har nära kontakt med universitet och högskolor samt motsvarande forskningsorganisationer i andra länder.
- SNS grundades 1948 som en oberoende sammanslutning av personer i näringslivet med intresse för samhällsfrågor. Organisationen har för närvarande 4 000 individuella medlemmar i 40 lokalgrupper (varav 8 i utlandet) samt ca 135 företagsabonnenter, däribland svenska börsbolag och banker, utlandsägda och kooperativa företag samt statliga företag och myndigheter.

Per Broomé och Rolf Ohlsson (red)

Generationseffekten

1:a upplagan

1:a tryckningen

© 1989 Författarna och SNS Förlag

Omslag: Finn Nyeboelle

Figurer: Roy Bäckbom

Tryck: Kristianstads Boktryckeri AB 1989

ISBN 91-7150-362-5

Innehåll

Förord 7

Per Broomé och Rolf Ohlsson: Generationseffekten 9

*Ann-Marie Pålsson: Åldersfördelning och hushållens
sparande* 16

*Lars Pettersson: De unga och bostadsbyggandet
– en icke-konjunkturrell studie* 47

*Tommy Bengtsson: Påverkar generationsstorleken
migrationen?* 67

*Rolf Ohlsson och Jonas Olofsson: Befolkningsekonomiska
aspekter på den solidariska lönepolitiken* 89

Agneta Kruse: Demografi och pensioner 103

*Per Broomé: Fyrtiotalisterna – om trängsel och utrymme i
samhället* 129

*Glenn Hultman: Ålderschocken och förändringsarbete i
organisationer* 155

Gunnar Fridlizijs: Den deformerade kohorten 185

Efterord 208

Författarna 210

Förord

Med boken *Ålderschocken* (SNS Förlag 1988) tydliggjorde Rolf Ohlsson och Per Broomé för en större publik hur förändringarna i åldersstrukturen kan komma att påverka samhällsutvecklingen i stort och särskilt arbetslivet. Deras bok har utlöst både en allmän debatt om vilka konsekvenser tilltagande obalanser mellan olika åldersgrupper – kohorter – kan komma att få och åtgärder för att parera obalansernas negativa följder. På arbetsmarknaden har intresset allt mer riktats mot hur man skall rekrytera och behålla de allt färre unga i arbetskraften. Man har uppmärksammat problemen med de allt fler medelålders som inte får tillräckligt livsrum och erkänsla för sina erfarenheter i traditionellt, hierarkiskt uppbyggda arbetsorganisationer. Samtidigt har man kommit till insikt om vad det betyder att det blir allt färre personer som skall försörja och dra omsorg åt de allt fler riktigt gamla. Förtjänsten är naturligtvis inte enbart *Ålderschocken*, men den blev en starkt utlösande faktor – inte minst för att den gav ett namn och en beskrivning åt en pågående strukturförändring som många observerat men inte reagerat på.

I denna bok fördjupas beskrivningarna och analyserna. Broomé och Ohlsson tar hjälp av en grupp forskare som på olika sätt studerat samband mellan demografiska och ekonomiska faktorer. De fokuserar här sitt intresse på vad de kallar ”generationsaspekten”, nämligen att storleken på den åldersgrupp man tillhör kan ha betydelse – och det i flera avseenden.

SNS forskning kring åldersstrukturförändringarnas konsekvenser fortsätter närmast med djupare analyser av hur olika samhällssektorer kommer att påverkas. Det arbetet sker i samverkan med bl a Svenska Kommunförbundet, som dessutom ekonomiskt stött utgivningen av denna bok. Kommunförbundets kontaktperson, Stig Johansson, ger i ett efterord sina personliga

kommentarer efter att ha läst boken. Andra läsare kan göra andra reflektioner. Ingen torde dock förbli opåverkad av de framtidsbilder som avtecknar sig.

Stockholm i november 1989

Göran Arvidsson

Forskningsledare vid SNS

Generationseffekten

Alltsedan Malthus i början av 1800-talet formulerade sin grundläggande teori, har befolkningsstudier och ekonomisk teori utvecklats och diskuterats i ett sammanhang. Närmast som en självklarhet har man antagit att det föreligger ett starkt samband mellan demografiska och ekonomiska faktorer. Särskilt under de senaste två decennierna har teoribildningen inom det befolkningsekonomiska området utvecklats snabbt, och helt nya modeller för interaktionen mellan befolkning och ekonomi har vuxit fram. Traditionellt har man inom befolkningsekonomin betonat två aspekter. För det första *åldersaspekten*; ett barn har andra behov och efterfrågar helt andra varor än exempelvis en pensionär. Leksaker och blöjor ska så småningom ersättas med resor och medikamenter. Om det då sker förändringar i befolkningens åldersstruktur, exempelvis genom att det blir fler äldre och färre barn, förändras efterfrågestrukturen på de varor och tjänster som produceras i samhället i sin helhet. Men åldersaspekten är också viktig när det gäller produktionen. Av totalbefolkningen står åldersgrupperna 20–64 år för en helt övervägande del av produktionen i samhället, medan barn och pensionärer nästan uteslutande är konsumenter. Om det sker förändringar i andelen yrkesverksamma i förhållande till barn och pensionärer påverkar detta de yrkesverksammas ”försörjningsbörda”. Det är emellertid också viktigt hur ålderssammansättningen ser ut inom arbetsstyrkan. Om antalet unga blir allt färre inom arbetsstyrkan, samtidigt som antalet äldre blir allt fler, kan produktion och produk-

tionskapacitet för ekonomin i sin helhet komma att påverkas. Om den äldre generationens erfarenhet och yrkeskunnande kan utnyttjas i nya och framväxande branscher befrämjas sannolikt produktiviteten. Men det är också möjligt att åldersförändringarna kommer att utgöra en hämsko för produktivitetsutvecklingen genom att den åldrande arbetsstyrkan blir mindre flexibel och att den inte anpassar sig till de snabbt föränderliga förhållandena i ekonomin.

Den andra aspekten som vanligtvis beaktas i befolkningsekonomi är *tidsaspekten*; ett barns konsumtion ser idag helt annorlunda ut än för några decennier sedan. Gunghästen av trä har bytts ut mot dataspel. Levnadsstandarden förändras och nya varor introduceras kontinuerligt på marknaden genom den tekniska utvecklingen. Vidare sker genom institutionella förändringar, exempelvis genom politiska beslut, ändringar i fördelningen av det årliga konsumtionsutrymmet mellan olika åldersgrupper. Ett exempel belyser hur viktiga sådana institutionella förändringar är. År 1970 var en pensionärs genomsnittliga ålderspension i förhållande till genomsnittslönen för en person i yrkesverksam ålder något över 30 procent. År 1985 hade denna relation ökat till närmare 80 procent.

I den internationella befolkningsekonomiska forskningen har under senare år ytterligare en aspekt kommit att beaktas i en allt ökad utsträckning, nämligen *generationsaspekten*. En grupp människor födda under en viss tidsperiod präglas i mångt och mycket av samma värderingar och förhållningssätt. I forskningen har man identifierat en viktig bakomliggande orsak till varför värderingar m.m. kan variera från åldersgrupp till åldersgrupp. Således hävdas att en individs beteende på en mängd områden kommer att påverkas av storleken på den åldersgrupp han eller hon tillhör, eftersom storleken på åldersgruppen i så hög grad bestämmer den ekonomiska situationen och framtidsutsikterna. Enligt detta synsätt ter sig framtidsutsikterna dystra för individer som tillhör en stor åldersgrupp. Deras inkomster kommer att bli relativt sett lägre, och sannolikheten för dem att bli arbetslösa är högre än för individer som tillhör en liten åldersgrupp. De gifter sig senare och skiljer sig också i högre grad. De har vidare större

benägenhet att begå självmord och uppvisar hög brottsfrekvens. Även värderingar (politiska värderingar, inställning till arbete, till sparande m.m.) är beroende av åldersgruppens storlek. Synsättet att generationsstorleken är betydelsefull för individernas förhållningssätt och agerande på en mängd områden har legat till grund för ett flertal studier i den internationella forskningen. Forskningen kring generationsaspekten är dock fortfarande i sin linda, och de olika sambandens styrka är oklara och behöver utforskas mer. I föreliggande bok görs försök att belysa alla tre aspekterna, d.v.s. ålders-, tids- och generationsaspekten. Tyngdpunkten ligger dock på generationsaspekten.

Denna tanke – att storleken på den åldersgrupp en individ tillhör i hög grad bestämmer individens värderingar, ekonomiska villkor och agerande på en mängd olika områden – ligger till grund för analyserna i såväl denna antologi som i vår föregående bok *Ålderschocken*. I *Ålderschocken* diskuterar vi hur tjänsteorganisationer av olika typ kommer att påverkas av den demografiska utvecklingen de närmaste tjugo åren, då vi får en övergång från en situation med förhållandevis stora ungdomskohorter, till en situation med små ungdomskohorter samtidigt som antalet i övre medelåldern växer mycket kraftigt. På basis av en analys av tre typfall – en bank, en socialförvaltning och ett konsultföretag – hävdar vi i *Ålderschocken* att den framtida åldersobalansen kommer att resultera i tre sannolika konsekvenser. Det kommer att bli en "huggsexa" på ungdomar, det blir svårigheter att finna meningsfulla sysselsättningar för de alltför många i övre medelåldern, vilket resulterar i bland annat "skuggstrukturer" i organisationerna och det blir en nedbrytning av organisationsstrukturer förorsakad av de demografiska krafterna.

I föreliggande antologi har vi sett det som viktigt att bredda perspektivet från boken *Ålderschocken*. Några olika forskare visar därför på en rad olika samhällskonsekvenser av den demografiska utvecklingen och speciellt – generationseffekter på sparande, bostadsbyggande, migration, lönepolitik, pensionssystem, fyrtiotalisternas utveckling, organisationers vitalitet och 1800-talets dödlighetsnedgång.

Ann-Marie Pålsson behandlar i sitt bidrag hushållssparandet i

Sverige och olika tänkbara förklaringar till varför det är så lågt. Hon utgår från den s.k. livscykelhypotesen som bygger på föreställningen att hushållen önskar hålla en jämn konsumtionsstandard över livstiden. Detta innebär att sparandet kommer att vara negativt i unga år, positivt och stigande under medelåldern för att på nytt bli negativt efter pensioneringen. Hon prövar olika förklaringar till varför hushållsparandet generellt sett är lågt (förväntad inkomst, tillväxt, förmögenhet, ränta, inflation, kreditmöjligheter och förändringar i socialförsäkringssystemet), men finner att dessa har lågt förklaringsvärde. På basis av ett hittills outnyttjat material som möjliggör en bestämning av åldersspecifika sparkvoter, kan hon emellertid konstatera att demografiska faktorer är viktiga i sammanhanget. I undersökningen av de åldersspecifika sparkvoterna kan hon konstatera att två grupper markant avviker från det förväntade livscykelmönstret. En grupp omfattar de tidiga fyrtilisterna, födda 1941–1946, som har ett kraftigt negativt sparande mot ett förväntat positivt. I anslutning till ”generationshypotesen” kan detta ha att göra med de speciella värderingar och ekonomiska villkor som gäller för denna grupp och som i sin tur kan relateras till åldersgruppens storlek. Även för de allra äldsta, födda före 1910, finner hon ett avvikande beteende, med ett positivt sparande, där man skulle förvänta ett negativt. Hur dessa två gruppers sparande kommer att te sig i framtiden, blir bestämmande för hur det totala hushållssparandet kommer att utvecklas.

I sitt bidrag om bostadsbyggandet pekar *Lars Pettersson* på att utbudsöverskottet på bostäder 1975 inte kunde förutsägas utifrån de data som förelåg 1965–1970, lika lite som 1988 års efterfrågeöverskott på bostäder utifrån de data som förelåg 1978–1983. Strukturellt betingade, språngartade förändringar i samhällsekonomin är svåra att förutsäga och identifieras ofta först lång tid efteråt. Lars Pettersson menar därför att enkla framskrivningar med fördel kan komplettera de mera sofistikerade prognosinstrument som vi i regel använder i bostadsplaneringsprocessen. När det gäller bostadsbyggandet visas övertygande hur den cykliska utvecklingen av främst antalet unga i hushållsbildande ålder (20–24-åringar) tillsammans med industriin-

vesteringarnas migrationseffekter historiskt väl förklarar bostadsbyggandets cykliska beteende – byggcykeln. Lars Pettersson vågar sig till och med på något så ovanligt för historiker som en prognos för bostadsbyggandet. Baserad på ovan nämnda två faktorer förutspås att den uppåtgående byggcykel som påbörjades i början av 1980-talet under 1990-talet kommer att karaktäriseras av en nedgångsfas – bostadsbyggandet kommer att minska i samband med nedgången av antalet 20–24-åringar under 1990-talet.

Tommy Bengtsson belyser i sitt bidrag generationseffekten på migration. Han studerar mera i detalj åldersspecifika flyttningsintensiteter under perioden 1961–1988 och sambandet med åldersgruppens storlek. Några enkla samband mellan storleken och flyttningsbenägenheten finner han ej. Däremot identifierar han ett helt nytt flyttningsmönster med minskad flyttningsbenägenhet för ungdomar och yngre familjer. När den stora gruppen fyrtiotalister nådde arbetsmarknaden, flyttade de således i mindre utsträckning än tidigare generationer. Däremot förefaller det som om den stora födelsekohorten under 1960-talets första hälft uppvisar en hög flyttningsbenägenhet, som kan innebära att vi står inför ett trendbrott, där ett nygammalt mönster med hög flyttningsintensitet i unga åldrar håller på att växa fram.

Rolf Ohlsson och *Jonas Olofsson* diskuterar tänkbara konsekvenser för den solidariska lönepolitiken av de framtida förändringarna i arbetskraftsutbudet. De identifierar två viktiga förändringar som sannolikt får stora konsekvenser. För det första kommer de traditionella arbetskraftsreserverna i form av kvinnor och invandrare, som man inom näringslivet kunnat mobilisera under högkonjunkturer, inte att öka framöver. För det andra kommer antalet unga människor i arbetsstyrkan att minska, samtidigt som antalet i övre medelåldern ökar drastiskt. Författarnas slutsats är att dessa förändringar i arbetskraftsutbudet kommer att medföra förändrade relativlöner mellan yngre och äldre, en ökad ”balkanisering” på arbetsmarknaden, som innebär att arbetskraften låses fast i företagen och stora värderingsskillnader mellan äldre och yngre, vilket i sin tur kommer att utsätta den solidariska lönepolitiken för stora påfrestningar framöver.

Agneta Kruse diskuterar det svenska pensionssystemet i förhållande till den framtida demografiska strukturen. I ett fördelnings-system, som det svenska pensionssystemet, ställer varierande kohortstorlekar till med problem. Om vi har stora kohorter i yrkesverksam ålder och dessa ska försörja små kohorter i pensionärsgruppen kommer en given avgiftssats att ge höga per capita-förmåner. Om dessa stora kohorter följs av små kohorter kommer däremot de stora kohorternas pensionsförmåner att bli låga vid given avgiftssats. Agneta Kruse pekar på att den demografiska utvecklingen i Sverige är sådan att när de stora 40-talskullarna ska pensioneras omkring år 2010–2015 behöver pensionsavgifterna (vid rimliga antaganden om tillväxt och givna pensionsförmåner) höjas från dagens 20 procent till minst 30 procent, något som knappast ter sig lockande för dem som ska betala. Agneta Kruse avslutar sitt bidrag med att påpeka att pensionssystemet går att förändra så att hänsyn tas till generationstorlek – men att det måste göras nu.

En bok om generationseffekter kan knappast bortse från de stora barnkullarna på 1940-talet. Den tes som *Per Broomé* för fram i sitt bidrag är att den relativa storleken på fyrtilalskohorterna blir avgörande både för fyrtilalisternas och för samhällets utveckling. Han visar att fyrtilalisterna är cirka 50 procent fler individer i sin generation än föregående årtiondes (födda under 1930-talet). Den trängsel som fyrtilalskohorterna därför utsätts för präglar deras upplevelser i barndomen, i skolan, i vuxenlivet. Det innebär enligt Broomé att en ny generation växer fram med nya värderingar i fråga om exempelvis auktoriteter och nya möjligheter i fråga om exempelvis utbildning, som bryter med den tidigare generationens grundläggande synsätt och livsmöjligheter. Vi får exempel på fyrtilalisternas generationsskapande effekt fram till dagens yrkesliv, där de, om än inte lyckliga, fortsätter att försöka lösa sitt grundläggande problem att skaffa sig ökat utrymme.

Också företag och förvaltningar utsätts för de demografiska krafterna. Bland annat kan den demografiska fällan med en framtida brist på ungdomar i kombination med ett ökat antal äldre i arbetskraften medföra problem för företags och förvalt-

ningars organisatoriska utvecklingsförmåga. *Glenn Hultman* redogör för den forskning om förändringsarbete som blir aktuell i hanterandet av en framtida ålderschock. Det gäller att mobilisera förändringsenergi hos individer som hamnar i den demografiska fällan, det gäller att finna situationer och verktyg som ger möjlighet att påbörja förändring av bl.a. yrkesroller och yrkesgränser. Att hantera ålderschocken är att förhålla sig till något okänt, kanske rent av bara en myt. Sådant förändringsarbete ställer speciella krav på ledning, kommunikation och deltagande i förändringsprocessen. Det kan stärkas genom framgångar eller överdrifter. Förändringsarbete, menar *Glenn Hultman*, lyder inte någon helt rationell logik. Att bearbeta ett nytt komplext omvärldsfenomen som ålderschocken med enbart rationella beslutsmodeller leder därför oftast bara fel.

Gunnar Fridlitzius tar i antologins sista bidrag upp generations-effekten ur ett något annorlunda perspektiv. Han hävdar att dödlighetsnedgången under 1800-talet i Sverige hade ett kraftigt generationsinslag. Ett förbättrat hälsotillstånd under barnaåren resulterade i en förbättrad fysisk kondition, som ärvdes av kohorten och gav den under dess livstid en bättre motståndskraft mot sjukdomar av olika slag. Han kan dock peka på fortsatta "deformationer" av kohorter beroende på speciella omständigheter. En sådan var "brännvinskohorten" vars deformation utvecklades under åren mellan 1820 och 1850 och som träffade de manliga kohorterna i arbetsför ålder. En annan deformation inträffade i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet och berörde åldersgrupperna 10–30 år: "tuberkulosdeformationen".

Vi har i denna antologi försökt belysa de komplexa samband som vi tror föreligger mellan befolkningsutveckling och samhällsutveckling inom olika områden. Antologin är på intet sätt heltäckande, utan andra områden exempelvis sjukvård eller äldreomsorg vore också möjliga att inkludera. Men det kan konstateras att generationseffekten borde uppmärksammas mer i forskning, politik och näringsliv.

Åldersfördelningen och hushållens sparande

Hushållens sparande har på senare tid intagit en central plats i den ekonomisk politiska debatten. Anledningen till detta är hushållens extremt låga sparande. Från att ha legat på en nivå kring 5 procent av de disponibla inkomsterna under 1960-talet, sjönk sparkvoten till 3–4 procent under 1970-talet. Under 1980-talet föll den ytterligare och har under senare år varit noll eller nära noll procent. Men det svenska hushållssparandet är lågt inte bara i historiskt utan även i internationellt perspektiv. Den genomsnittliga sparkvoten för 16 OECD-länder under perioden 1975–1984 var 11,5 procent. Sverige intog bottenplatsen bland de undersökta länderna med ett genomsnitt på 3,2 procent. Man kan jämföra med Japan som under samma period noterade en sparkvot på ca 21,4 procent.¹

Det låga hushållssparandet är allvarligt mot bakgrund av att hushållen traditionellt svarat för en betydande del av det nysparande som varit nödvändigt för att finansiera näringslivets investeringar. I syfte att stimulera detta sparande har en rad olika åtgärder vidtagits, som i första hand varit inriktade på att förbättra avkastningen på hushållens sparande. 1978 infördes exempelvis skatte-sparandet (och skattefondsparandet) som 1984 ändrades till allemanssparandet. Vidare har den skattefria ränteinkomsten fördubblats samtidigt som möjligheten till avdragsrätt för ränteutgifter begränsats.² För att ytterligare betona vikten av ett ökat hushållssparande har en statlig spardelegation tillsatts med uppgift att utreda vissa frågor om hushållssparandet och undersöka olika vägar som

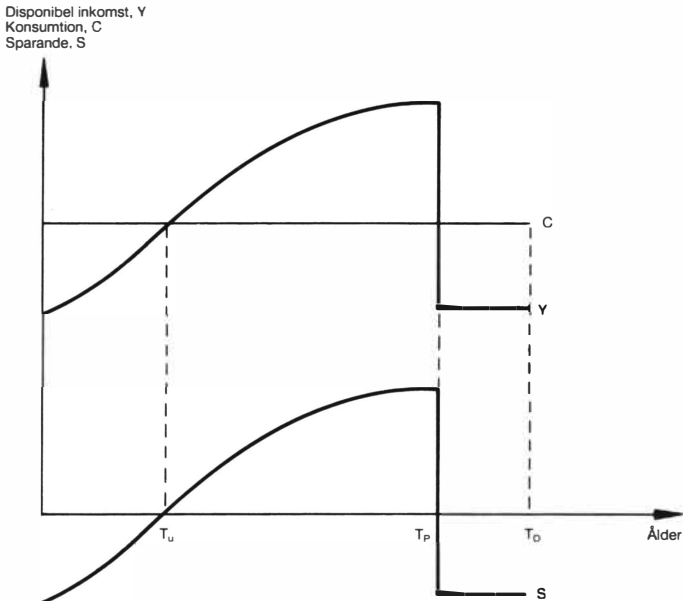
kan leda till att hushållssparandet ökar i Sverige.

Resultatet av dessa ansträngningar synes emellertid ännu inte ha gett något resultat. Hushållssparandet har istället fortsatt att minska. Denna uppsats syftar till att diskutera olika förklaringar till varför det svenska hushållssparandet är så lågt. Särskilt intresse ägnas de i den ekonomiska politiska debatten förbisedda demografiska faktorerna.

Livscykelhypotesen och sparandet

Livscykelhypotesen bygger på föreställningen att hushållen önskar hålla en jämn konsumtionsstandard över livstiden. Under sin yrkesverksamma tid sparar de dels för att betala tillbaka de skulder de ådrog sig under unga år, dels för att trygga försörjningen efter pensioneringen. Bland ekonomer råder idag enighet kring livscykelhypotesen. En typisk livscykel visas i figur 1.

Figur 1. *Livscykeln för en individ.*

Figur 1 bygger på en vanlig inkomstprofil för en normal inkomsttagare. Den disponibla inkomsten, inklusive bidrag och transfereeringar, är låg i början av de aktiva åren för att sedan öka och nå en topp då individen är 50–60 år. Därefter minskar den. Hur stor nedgången blir beror på utformningen av det allmänna pensionssystemet. Som en följd av att individen förväntas önska en jämn konsumtion över livscykeln kommer sparandet att vara negativt i unga år, positivt under medelåldern för att på nytt bli negativt efter pensioneringen.

På individnivå kommer alltså sparandet att fluktuera över livstiden, men individens totala sparande under hela livscykeln är noll, förutsatt att vi kan bortse från förekomsten av arv och osäkerhet beträffande exempelvis inkomstens storlek och längden på livscykeln. Man kan också visa att sparandet på aggregerad nivå är noll under förutsättning att ekonomin är stationär, dvs. sådan att ingen förändring sker i den demografiska strukturen och/eller i produktiviteten. I en sådan ekonomi kommer de yrkesverksammas positiva sparande att exakt motsvaras av de ungas och äldres negativa sparande, detta oavsett nivån på räntan, de garanterade pensionförmånerna etc.³

I praktiken är det emellertid orealistiskt att räkna med en stationär ekonomi, varför det aggregerade sparandet inte är noll. Åtskilliga faktorer kan tänkas påverka sparandet. Dessa kan grovt räknat indelas i tre grupper. Grupp 1 består av ekonomiska faktorer och hit räknas inkomst, förmögenhet, tillväxt, ränta, kreditmöjligheter och inflation. Grupp 2 omfattar sådana faktorer som är associerade med det sociala trygghetssystemet. Till denna grupp räknas bl. a. pensionernas storlek, pensionsåldern, samt övriga sociala förmåner som hushållen åtnjuter. Grupp 3 består av demografiska faktorer och till dem räknas variabler som speglar åldersstrukturen och dess förändringar.

Ekonomiska faktorer

I empiriska studier av sparandet intar de ekonomiska variablerna en central plats. I första hand har den disponibla inkomstens betydelse för sparandet betonats. Denna tradition går tillbaka till

Keynes dagar, då det liksom under lång tid framöver ansågs att fluktuationer i sparandet uteslutande kunde ses som en följd av att de disponibla inkomsterna fluktuerade.⁴ Livscykelhypotesens⁵ genombrott innebar emellertid att den disponibla inkomstens betydelse för sparandet tonades ner, medan andra faktorer såsom ränta, inflation, förmögenhet etc. istället uppmärksammades.

Inkomst

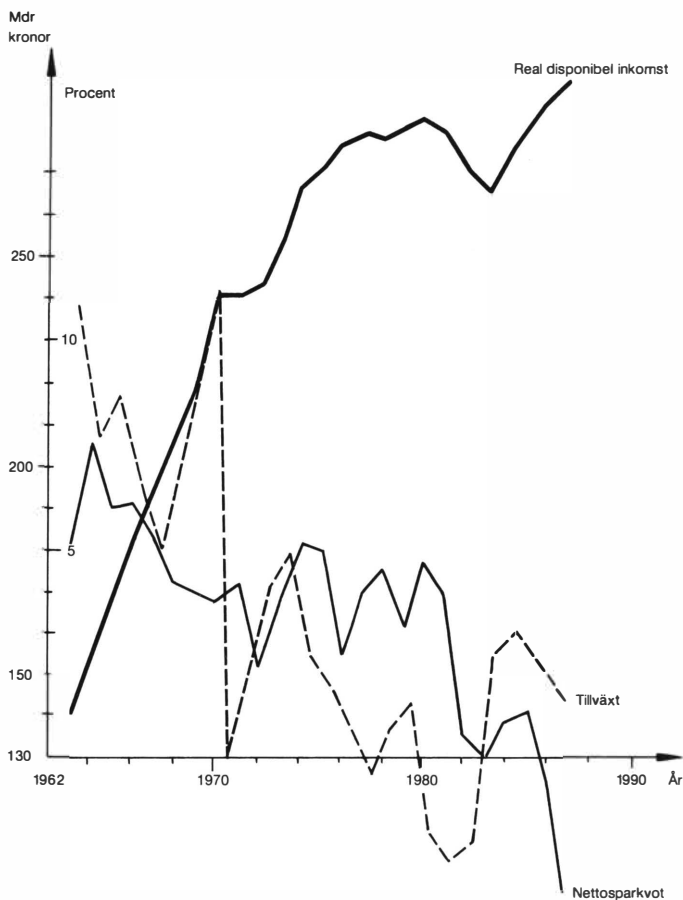
Enligt livscykelhypotesen är det inte den rådande inkomsten som är avgörande för hushållens konsumtions- och sparbeslut, utan den över livscykeln *genomsnittligt förväntade* inkomsten. Det betyder att inkomstförändringar som upplevs som bestående enbart leder till att den önskade konsumtionsnivån justeras, varför sparandet inte påverkas. Om inkomstförändringen däremot upplevs som tillfällig, sker ingen justering av konsumtionsnivån. Hushållen förväntas istället då spara en betydande del av den inkomst som upplevs som större än den långsiktigt normala. På så sätt kan en buffert byggas upp som kan användas vid en senare tidpunkt för att bibehålla konsumtionsnivån om inkomsten tillfälligt sjunker.

Sambandet mellan inkomsten och sparandet är alltså inte entydigt, utan effekten beror på hur inkomstförändringarna *upplevs*. I allmänhet räknar man emellertid med att inkomstförändringar, åtminstone till att börja med, upplevs som temporära, varför såväl det totala sparandet som sparkvoten ökar då inkomsten ökar och vice versa.

Skattningar på svenska data⁶ stödjer dessa resonemang. De visar att den kortsiktiga marginella sparbenägenheten är hög. Det betyder att svenska hushåll tenderar att spara en betydande del av tillfälliga och kortsiktiga inkomstökningar. Samma skattningar visar också att hushållen på längre sikt sparar en avsevärt mycket mindre andel, knappt 3 procent av inkomstökningar.

Ovan diskuterade samband kan tjäna som en förklaring till det låga sparandet under senare år. Hushållens reala inkomster sjönk under den första delen av 1980-talet. Detta visas av figur 2. I syfte att bibehålla sin konsumtionsstandard måste hushållen minska sina tillgångar, dvs. uppvisa ett negativt sparande, under

Figur 2. Hushållens sparkvot, procent, och den disponibla inkomsten, mdr kronor, 1980 års priser.*

* Tillväxten har beräknats som den procentuella förändringen av hushållens reala disponibla inkomster.

Källa: Nationalräkenskaper, SCB.

denna period då inkomsterna upplevdes som lägre än de långsiktigt normala. Men om denna förklaring är riktig, varför har då hushållens sparande fortsatt att minska också under senare delen av 1980-talet, trots att de disponibla inkomsterna under dessa år ökat?

Tillväxt

Sambandet mellan ekonomisk tillväxt och sparande är enligt livscykelhypotesen entydigt. Ökad tillväxt ger ökat sparande. Förklaringen ligger i att tillväxt resulterar i att den yrkesverksamma generationen idag har en högre livscykelinkomst och konsumtionsnivå än den äldre. De medelålders positiva sparande blir större än de äldres negativa sparande, med positivt aggregerat sparande som följd.

Den minskade tillväxten, mätt som den procentuella förändringen av hushållens reala disponibla inkomster kan därmed utgöra en förklaring till nedgången i hushållssparandet. Den genomsnittliga inkomstillväxten uppgick under åren 1963–1969 till 7,7 procent på årsbasis. Motsvarande siffra för perioden 1970–1979 var 2 procent, medan den procentuella ökningen av hushållens reala inkomster under åren 1980–1986 varit knappt 0,2 procent på årsbasis. Detta visas också i figur 2.

Förmögenhet

Livscykelhypotesen betonar också förmögenhetens betydelse för hushållens spar- och konsumtionsbeslut. Avgörande för dessa beslut är enligt teorin de *samlade livstidsresurserna* som består av hushållens materiella och immateriella nettotillgångar.⁷ Ökad förmögenhet resulterar i ökad konsumtion och minskat sparande. Exakt hur mycket en given förmögenhetsökning påverkar det aggregerade sparandet beror emellertid bl. a. på vari förmögenhetsökningen består samt på vilka grupper den tillfaller.⁸ Detta kan intuitivt förstås av att olika hushållsgrupper håller olika tillgångar och har olika sparbenägenhet.⁹ Det är exempelvis rimligt att föreställa sig att om hushållens samlade förmögenheter ökat på grund av ökade relativa fastighetspriser blir effekten på det aggregerade hushållssparandet en annan än om förmögenhetsök-

ningen består av ökade relativa aktiepriser. Förklaringen ligger i att fastighetstillgångarna är relativt jämnt fördelade mellan hushållen medan aktietillgångarna är koncentrerade till hushåll med mycket höga inkomster och/eller förmögenheter.

1980-talets starkt ökade aktiekurser med ökad hushållsförmögenhet som följd har därför nämnts som en möjlig förklaring till senare tids ökade konsumtion och minskade sparande. Mot denna förklaring talar för det första att den förmögenhetsökning som följt av aktieprisernas kraftiga uppgång företrädesvis tillfallit en minoritet av hushållen¹⁰ och sannolikt den grupp av hushåll som har störst sparbenägenhet. Deras konsumtion torde alltså bara ha ökat marginellt varför den aggregerade konsumtionseffekten inte heller kan ha blivit speciellt stor. Snarare skulle man förvänta sig att de uppkomna kapitalvinsterna sparats, eftersom hushållen knappast har kunnat uppfatta dem som annat än tillfälliga.

För det andra är det inte säkert att hushållens samlade förmögenhet i realiteten påverkats så särskilt mycket under senare år, trots aktieprisökningen. Detta kan dels förklaras av att aktietillgångarna enbart svarar för en begränsad del av hushållens totala tillgångar, dels av att fastighetspriserna samtidigt utvecklades ogymsamt med minskade reala fastighetstillgångar som följd. Så var åtminstone fallet fram till 1986.

Ränta

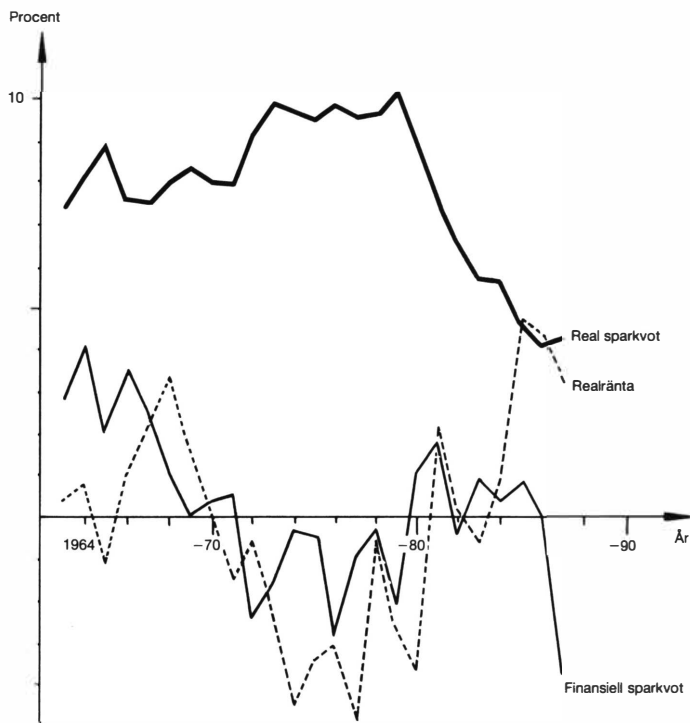
Ett vanligt argument i den ekonomiska debatten är att hushållens sparande är lågt därför att räntan är låg. Livscykelteorin utesluter inte möjligheten av att det finns ett visst samband mellan ränta och sparande. Utifrån teorin är emellertid sambandets riktning obestämt. I en ekonomi utan tillväxt tenderar en räntehöjning å ena sidan att höja sparandet därför att framtida konsumtion blir billigare. Detta leder till att nutida konsumtion minskar och framtida ökar. Men räntehöjningen ger å andra sidan upphov till en inkomsteffekt, därför att höjningen, förutsatt en positiv nettöförmögenhet, ökar förmögenheten vilket ökar såväl nutida konsumtion som framtida varför sparandet omedelbart minskar. Vanligtvis antas emellertid att substitutionseffekten dominerar,

varför en ökad ränta resulterar i ökat sparande. Inte heller i en växande ekonomi kan det anses självklart att en räntehöjning leder till ökat sparande. Förutsättningen för att så skall vara fallet är att substitutionseffekten är tillräckligt stark.¹¹

Denna brist på entydigt samband mellan sparande och ränta illustreras av den svenska utvecklingen. Realräntorna var under 1970-talet mycket låga eller till och med negativa. Trots det låg sparkvoten runt 3–4 procent av de disponibla inkomsterna. Under 1980-talet har realräntorna stigit kraftigt, samtidigt som sparandet minskat. Denna utveckling är alltså mot bakgrund av vad som ovan anförts inte förvånande, och den strider inte heller mot de empiriska resultat som erhållits för andra länder.¹² Låga räntor som förklaring till lågt hushållssparande är alltså inte förenligt med tidigare observationer och erfarenheter.

Räntan kan emellertid påverka sparandets sammansättning. Det har visats att medan det totala hushållssparandet är tämligen okänsligt är sparandet i olika sparformer mycket känsligt för ränteförändringar. I nationalräkenskaperna indelas hushållssparandet i finansiellt och realt sparande. Det har visats att det reala sparandet, som företrädesvis består av investeringar i egna hem, är starkt negativt korrelerat med räntan. På omvänt sätt är det finansiella sparandet, som består av investeringar i värdepapper, bank, obligationer, aktier, frivilliga försäkringar etc., starkt positivt korrelerat med räntan.¹³ Hushållens finansiella sparande ökade kraftigt under 1980-talet samtidigt som det reala sparandet minskade. Denna omsvängning kan alltså förklaras utifrån den markanta realräntehöjning som ägde rum under motsvarande period. Detta visas i figur 3.

Figur 3. Hushållens finansiella och reala sparkvot i procent, samt den reala räntan.*

* Realräntan har beräknats som det reala diskontot där ingen hänsyn tagits till förekomsten av skatt.

Källa: SCB, Nationalräkenskaper och Sveriges Riksbank; Statistisk Årsbok.

Inflation

Inflationens effekt på sparandet är också obestämmd. Ökad inflation leder enligt de flesta bedömare till ökad osäkerhet angående framtiden och de framtida priserna. Ökad osäkerhet antas påver-

ka hushållens konsumtions- och sparbeslut på två sätt. För det första är det rimligt att föreställa sig att hushållen på grund av sina förväntningar om framtida prisökningar tidigarelägger konsumtionen med minskat sparande som följd. Ökad prisnivå tenderar emellertid samtidigt att öka sparandet. Denna effekt, den s.k. Pigou-effekten, förklaras av att hushållen antas vilja bibehålla realvärdet på sina tillgångar konstant. För att så skall vara fallet måste sparandet öka då prisnivån stiger.¹⁴ Sambandet mellan inflation och sparande är alltså på teoretisk nivå obestämt. Också empiriska studier på området pekar på samma osäkra samband.¹⁵

För svenskt vidkommande präglades utvecklingen under 1970-talet av en hög och växande inflationstakt. Trots det låg sparkvoten ganska stabilt runt 3–4 procent av den disponibla inkomsten. 1980-talets utveckling kännetecknas istället av fallande inflationstakt i kombination med fallande sparkvot.

Kreditmöjligheter

Tillgången till krediter har traditionellt ansetts som en viktig variabel för att förklara hushållens konsumtions- och sparbeslut. Detta resonemang strider inte mot livscykelteoriens ursprungliga idé. Begränsningar i kreditmöjligheterna påverkar, vilket framgår av figur 1, unga hushåll som ännu inte byggt upp några tillgångar och som konsumerar mer än deras inkomster tillåter. En effektiv kreditbegränsning leder därför till att denna grupps konsumtion och därmed deras negativa sparande minskar med ökat aggregerat hushållssparande som följd.

I praktiken är emellertid kreditens effekt på sparandet troligtvis endast av marginell betydelse.¹⁶ För det första torde relativt sett få individer vara effektivt begränsade av restriktionerna. De berör enbart de allra yngsta hushållen som ännu inte hunnit bygga upp några tillgångar. För det andra kan kreditbegränsningar bara ge en kortvarig effekt. Bestående kreditbegränsningar, av den typ vi i praktiken hade i Sverige fram till avregleringen 1984–85, resulterar i att hushållen anpassar sig till dessa, konsumerar mindre i unga år men istället mer under senare år, med oförändrat aggregerat sparande som följd. För det tredje krävs,

att kreditbegränsningar skall vara oväntade för att vara verkningfulla, så att inte hushållen i förväg anpassar sig till de ändrade förhållandena genom att exempelvis utöka sin checkräkningskredit. Slutligen förutsätter effektiva kreditbegränsningar att inga alternativa kreditmöjligheter finns, som t.ex. grå eller svart kreditmarknad eller "mosterlån".¹⁷

Den tidigare regleringen av kreditmarknaden med de ständigt återkommande utlåningsbegränsningarna fick därför troligtvis inga betydande effekter på hushållens sparande.¹⁸ Det är heller inte troligt att — i motsats till vad som ofta anges i den offentliga debatten — senare års kreditmarknadsavreglering påverkat hushållens totala sparande.¹⁹ Erfarenheter från andra länder som genomgått motsvarande kreditmarknadsavreglering pekar inte heller på motsvarande sparminskningar som noterats för svenskt vidkommande.

Däremot är det realistiskt att räkna med att hushållen, som följd av avregleringen, gjort justeringar i sina portföljer på såväl skuld- som tillgångssidan. Man kan för det första räkna med att hushållen lagt om tidigare lån, från korta lån med hög ränta till längre lån med lägre ränta. Detta stöds av aktuell statistik som visar att utlåningen från tidigare hårt reglerade kreditmarknadsinstitut, banker och bostadsinstitut, ökat kraftigt under senare år, medan utlåningen från tidigare oreglerade eller mindre hårt reglerade institut, finansbolag, stagnerat. Det är för det andra också rimligt att räkna med att hushållen totalt sett ökat sin skuldsättning och placerat denna likviditet i ökat aktieinnehav för att på så vis uppnå balans i sin portfölj.

Socialförsäkringssystemet

Den andra gruppen av faktorer, grupp 2, omfattar sådana som är associerade med det statliga trygghetssystemet. Det man i första hand tänker på är det kollektiva pensionssystemet. På vilket sätt utbyggnaden av ett kollektivt försäkringssystem påverkar hushållens sparande är emellertid inte klarlagt.²⁰ Teoretiska och empiriska problem gör resultaten känsliga för de antaganden som

görs. Å ena sidan tenderar hushållsparandet att minska då kollektiva pensioner införs därför att ett viktigt sparmotiv, sparande för ålderdomen, då bortfaller. I figur 1 illustreras detta av att inkomstprofilen över livscykelplanar ut, varför individens privata sparande under medelåldern minskar. Å andra sidan kan utbyggnaden av ett kollektivt pensionssystem resultera i att sparandet under en övergångsperiod ökar, därför att hushållen nu pensionerar sig tidigare och därför måste spara mer under sin aktiva period.

Majoriteten bland forskarna tycks emellertid idag vara överens om att den negativa effekten överväger, dvs. ökat offentligt pensionssparande resulterar i minskat privat hushållssparande. Detta kan i så fall tjäna som förklaring till det minskade hushållsparandet. Pensionsförmånerna mätt som förhållandet mellan de totala statliga pensionsförmånerna och den disponibla inkomsten har ökat markant. Detta visas i Agneta Kruses bidrag. Av diagrammet där framkommer att de samlade pensionsförmånerna (inklusive kommunala bostadstillägg) per capita i förhållande till lönen per capita idag är av storleksordningen 0,8 och att de förväntas öka framöver.²¹

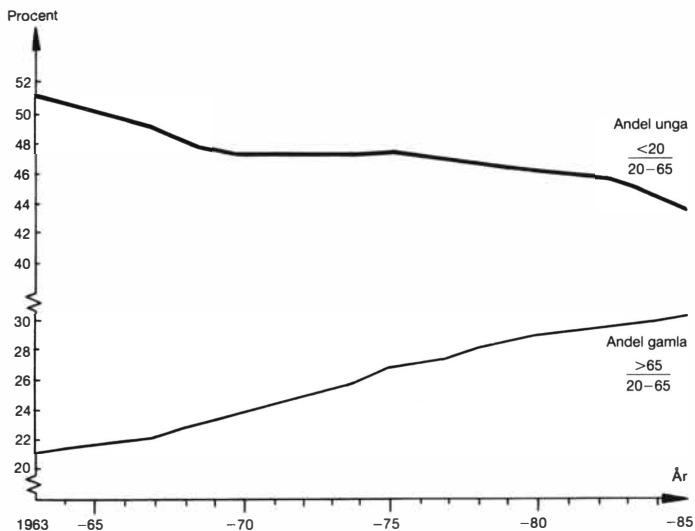
Till faktorerna i grupp 2 räknas också pensionsåldern. Utifrån teoretiska aspekter bör en sänkning av pensionsåldern öka sparandet medan en höjning av pensionsåldern minskar sparandet. Det förklaras av att en sänkt pensionsålder leder till att hushållet under sin aktiva period, som nu är kortare, måste spara mer för att trygga försörjningen under den passiva perioden.

Men det sociala trygghetssystemet omfattar också statliga åtaganden som syftar till att skydda den enskilda för ekonomiska svårigheter under sin yrkesverksamma period. Hit räknas bl.a. arbetslöshetsförsäkringen och sjukförsäkringen. Förekomsten av sådana försäkringar kan också bidra till att hushållens sparande minskar, därför att ytterligare ett sparmotiv, försiktighetsmotivet eller trygghetsmotivet, bortfaller. Hushållen behöver inte själva bygga upp en buffert för att klara av tillfälliga inkomstbortfall eller oväntade utgifter, utan kan förlita sig till att den offentliga sektorn klarar av dessa åtaganden.

Demografiska faktorer

Enligt livscykelhypotesen har unga och gamla ett negativt sparande, medan vi kan förvänta oss att medelålders har ett positivt sparande. Av vitalt intresse för sparandets utveckling är därför hur storleken på dessa grupper förändras över tiden.²² I Sverige har ganska kraftiga förskjutningar i åldersstrukturen ägt rum. Andelen äldre har ökat markant medan andelen yngre har minskat.²³ Detta visas av figur 4. 1963 motsvarade andelen äldre än 65 år cirka 20 procent av den yrkesverksamma delen av befolkningen (= 20–65 år). Idag har siffran ökat till 30 procent. Den ökande andelen äldre kan därför utgöra en förklaring till den fallande sparkvoten. Samtidigt har emellertid andelen yngre minskat, vilket talar för ett ökat sparande. Andelen yngre har dock inte minskat speciellt mycket varför detta inte torde ge samma effekt på det aggregerade sparandet.

Figur 4. Andelen yngre och äldre individer, 1963–1985, i procent.

Källa: Statistisk Årsbok.

Hur viktig är åldersfördelningen i praktiken?

I vad mån de demografiska faktorerna verkligen är betydelsefulla för det aggregerade sparandet är emellertid kritiskt beroende av sparandets storlek i respektive åldersgrupp. Är sparandet likformigt fördelat mellan olika åldersgrupper kommer förskjutningar i åldersfördelningen inte att påverka det aggregerade sparandet. Om däremot sparandet skiljer sig åt mellan olika kohorter på ett systematiskt sätt, kommer förskjutningar i ålderspyramiden att ge effekter på det aggregerade sparandet. För att undersöka livscykelhypotesens relevans, dvs. sambandet mellan ålder och sparande, behöver vi kunskap om sparandet i varje åldersgrupp. Sådan data saknas, men vi kan få en grov bild av sparandets åldersberoende genom att använda deklarationsdata, s. k. HINK-data. Dessa data innehåller bland annat uppgifter om hushållens förmögenhet. Eftersom sparande definieras som förändringen av nettoförmögenheten kan det enskilda hushållets sparande under 1 år approximeras som skillnaden i den *taxerade* förmögenheten.

Detta tillvägagångssätt är emellertid förenat med vissa svårigheter. För det första måste man skilja på *sparande ex post* och *sparande ex ante*. Sparande ex post definieras som den faktiska förändringen av förmögenheten som uppstått mellan två tidpunkter, medan *sparande ex ante*²⁴ är det planerade sparandet. Sparande ex post och sparande ex ante överensstämmer bara om inga prisförändringar på hushållens tillgångar ägt rum under den aktuella perioden. En jämförelse av hushållens *taxerade* förmögenheter vid två tidpunkter ger oss en bild av sparandet ex post. För att vi skall få en bild av hushållens *sparande ex ante*, som är det intressanta begreppet enligt livscykelteorin, måste alltså de observerade förmögenhetsförändringarna rensas från prisseffekter. Detta är inget problem för homogena tillgångar vars pris är marknadsbestämt, exempelvis börsnoterade aktier. För andra tillgångar däremot, exempelvis aktier i egen rörelse, är en prisjustering avsevärt vanskeligare att utföra.

Deklarationsdata underskattar vidare hushållens totala sparande av minst två skäl. För det första är varaktiga varor inte deklarationspliktiga. På basis av detta material kan alltså inte sparandet eller investeringarna i varaktiga konsumtionsvaror

kalkyleras, vilket ger en underskattning av det totala sparandet som följd.²⁵ Denna underskattning kan vara betydande eftersom en stor del av hushållens förmögenhet²⁶ består av kapitalvaror.

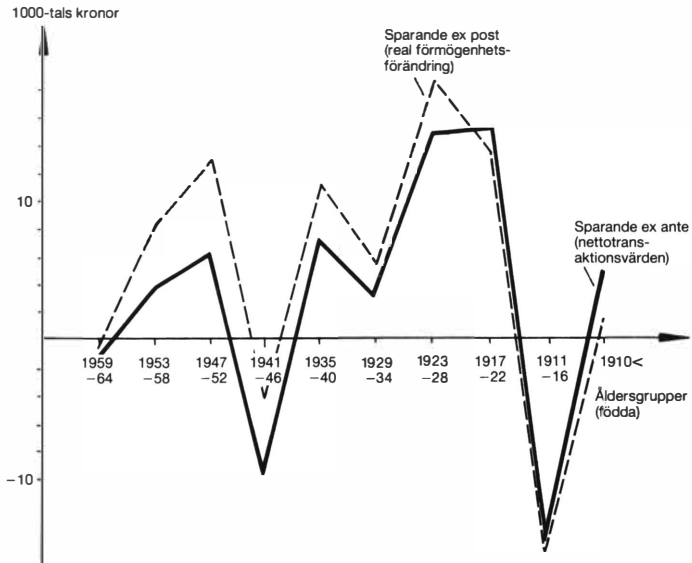
Uteslutandet av varaktiga varor ger oss troligtvis också en felaktig bild av sparandets fördelning mellan olika åldersgrupper. Det är rimligt att räkna med att yngre och medelålders hushåll investerar relativt sett mer i varaktiga varor än äldre hushåll eftersom dessa hushåll befinner sig i en period då "hemmet" byggs upp.

För det andra underskattar deklarationsdata hushållens sparande därför att de baseras på *deklarerade* tillgångar och skulder. Vi vet att hushållen i syfte att begränsa skatten medvetet undervärderar storleken på sina tillgångar. Detta gäller företrädesvis svårkontrollerbara tillgångar, medan skulderna tas upp till sitt fulla värde. Som följd av detta är det därför också realistiskt att räkna med att *förändringar* av tillgångarnas värde underskattas, varför sparandet totalt sett underskattas. Om vi emellertid förutsätter att underskattningen inte på något systematiskt sätt varierar med hushållens livscykelposition kan de här redovisade beräkningar ändå ge en bild av sparandets relativa fördelning mellan olika åldersgrupper.

I figur 5 har angetts det beräknade sparandet ex ante. Beräkningarna har baserats på ca 9500 hushåll fördelade på 10 olika åldersgrupper. För vart och ett av hushållen har förändringen i innehavet av olika tillgångar 1984–1985 kalkylerats. Därefter har den för åldersgruppen genomsnittliga förändringen kalkylerats. Beräkningarna har justerats för ändringar i fastighets- och aktiepriserna.

Figur 5 ger en oklar bild av sparandets åldersberoende och utgör därför inget odelat stöd åt livscykelteorin. Sparandet är visserligen negativt för de yngsta hushållen och ökar därefter successivt för att nå en topp i gruppen 62–67 år. Därefter faller sparandet kraftigt och är i enlighet med teorin negativt för nyblivna pensionärer. Två grupper avviker emellertid markant från vad som kunnat förväntas. En grupp omfattar de tidiga fyrtitalisterna, dvs. de födda 1941–46, och den andra gruppen är de allra äldsta, dvs. de som är födda före 1910.

Figur 5. Sparandet, ex ante, 1985 i olika åldersgrupper.

Källa: HINK-data samt egna beräkningar.

Fyrtitalisterna befinner sig i en livscykelssituation där deras sparande borde vara positivt, men det är istället negativt, till och med kraftigt negativt. Denna observationen kan förklaras på olika sätt. Det är möjligt att fyrtitalisterna sparar på ett sätt som inte syns i statistiken, det kan t.ex. vara frågan om betydande investeringar i varaktiga varor. Sådana investeringar räknas inte som sparande i den officiella statistiken även om de borde inräknas.

Det är också möjligt, men knappast troligt, att fyrtitalisternas försörjningsbörda är speciellt stor. Vi har exempelvis kunnat observera en förskjutning av barnafödandet, men troligtvis inte så högt upp i åldrarna att fyrtitalisterna vid den aktuella tidpunkten befann sig i den ekonomiskt betungande småbarnsperioden.

Det observerade negativa sparandet kan emellertid också förklaras av att medvetenheten är hög inom denna grupp. Bakom de tidiga fyrtitalisternas negativa sparande döljer sig nämligen en mycket stor ökning i skuldsättningen. Det kan inte uteslutas att skuldökning använts till investeringar i svårkontrollerbara tillgångar eller i tillgångar som skattemässigt behandlas gynnsamt, så att gruppens sparande i praktiken är avsevärt högre än vad som framkommer i figur 5.

Fyrtitalisternas låga sparande kan också förklaras av att denna grupp hyser en, jämfört med andra kohorter större tilltro till statens förmåga att trygga försörjningen under ålderdomen, vid sjukdom etc. De bryr sig helt enkelt inte om att bygga upp en buffert som kan användas vid sådana tillfällen.

En något annorlunda förklaring bakom fyrtitalisternas låga sparande står att finna i att denna grupp helt enkelt är mycket stor. Om vi utgår från att inkomsterna är någorlunda jämnt fördelade mellan kohorterna, åtminstone mellan de något äldre åldersgrupperna, betyder det att *den genomsnittliga inkomsten per hushåll* blir låg bland fyrtitalisterna. Det resulterar i att gruppen har begränsade sparmöjligheter.

Bilden av fyrtitalisternas låga sparande är alltså förvånande. Är observationerna här speciella för fyrtitalisterna eller är det en genomgående tendens att sparandet minskar då hushållet nått 40-årsåldern? Är det med andra ord "fel" på teorin eller är det "fel" på fyrtitalisterna?

Svar på denna fråga kan vi få genom att analysera sparandets åldersberoende också vid senare (eller tidigare) tidpunkter. Om teorin är fel eller ofullständig bör motsvarande sparminskning observeras också då andra generationer når den kritiska åldern 38–43 år. Under sådana omständigheter måste vi söka efter alternativa förklaringar till varför sparandet temporärt minskat just i den aktuella åldern. Är denna period speciellt ekonomiskt betungande så att sparmöjligheterna i praktiken är begränsade? Varför detta i så fall? Påverkar boendeformen den ekonomiska situationen? Är det exempelvis vanligt att hushållen investerar i eget hem i denna ålder? Detta kan förmodas fresta på de ekonomiska resurserna, åtminstone temporärt med små sparmöjlighe-

ter som följd. Tillgänglig data tyder knappast på detta. Är barnen speciellt "dyra" under denna period? Det finns skäl att tro att ungefär samtidigt som hushållet uppnått åldern 38–45 uppnår deras barn tonåren. Är tonårsbarn speciellt "dyra"? Om inte, vilka andra förklaringar kan finnas?

Om det inte är fel på teorin kan det istället vara "fel" på fyrtitalisterna. Skulle förklaringen ligga i att fyrtitalisterna är speciella, bör denna grupps sparbeteende avvika från övriga grupper också vid andra tidpunkter. Upprepade kalkyler visar i så fall detta. Om så är fallet måste vi söka förklaringar till varför fyrtitalisterna är speciella. Är de speciella på grund av ekonomiska orsaker, exempelvis lägre inkomst per capita, eller är de speciella av andra orsaker, annan smak, politisk inställning etc?

Det andra frågetecknet gäller de allra äldsta, vilka i enlighet med livscykelhypotesen borde ha ett negativt sparande. Men det är istället positivt. Förklaringen till denna observation kan ligga i att död tidpunkten, av naturliga skäl, inte är känd med säkerhet. Den enkla livscykelhypotesen tar ingen explicit hänsyn till förekomsten av osäkerhet. Det kan visas att om livscykelteorin utvidgas till att omfatta också osäkerhet leder detta till ökat sparande i synnerhet bland de äldre. Den aggregerade effekten beräknas dock inte bli särskilt stor.²⁷ De allra äldstas förhållandevis höga sparande kan också vara ett utslag av att det finns fler sparmotiv än de som tidigare nämnts. Önskan att efterlämna arv kan fungera som en stark drivfjäder att spara för många äldre.

Det förhållandevis höga sparandet bland de allra äldsta kan också förklaras av att denna generation är speciellt sparsam och/eller av att deras konsumtionsbehov är lågt jämfört med storleken på deras inkomster. Det skall heller inte uteslutas att det inom denna grupp finns en utbredd misstänksamhet mot statens generositet. De litar helt enkelt inte på att de statliga pensionerna skall räcka till eller att staten kommer att finansiera deras framtida vårdbehov.

De allra äldstas stora sparande är också förvånande. Beror detta på att också denna generation är speciell eller är observationen ett uttryck för att en naturlig ökning i sparsamheten karakteriserar alla som når denna ålder? Om den förra förklaringen visar

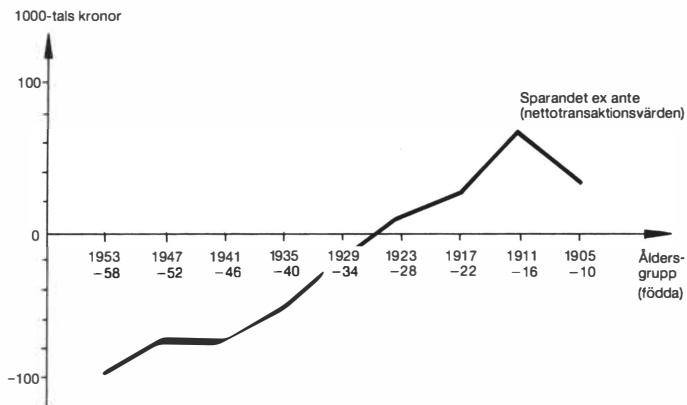
sig vara riktig kan vi förvänta oss att finna samma avvikande beteende i denna generation också vid tidigare och senare tidpunkter. Om emellertid den senare förklaringen är riktig, dvs. att livscykelteorin kännetecknas av ofullständigheter bör samma mönster observeras också för andra åldersgrupper när de når den kritiska åldern.

Den otydliga bilden av livscykelperspektivet som framkommer i figur 5 kan emellertid också vara ett utslag av tillfälligheter eftersom beräkningarna gjorts enbart för ett år. För att eliminera sådan tillfälliga avvikelser har kalkylerna upprepats för en längre tidsperiod. Sparandet *ex ante* har därför beräknats för perioden 1978–1984.²⁸

Resultatet av dessa kalkyler visas i figur 6 och här erhåller livscykelhypotesen ett avgjort starkare stöd. Unga hushåll har ett negativt sparande medan medelålders och äldre hushåll har ett positivt sparande. Som synes ökar sparandet successivt fram till pensionsåldern för att därefter avta. Dock kvarstår iakttagelsen att de äldsta hushållen har ett positivt sparande. Iakttagelserna i figur 6 behöver emellertid inte motsäga dem i figur 5. Eftersom beräkningarna i figur 6 baseras på sparandet under en sexårsperiod till skillnad mot sparandet i figur 5 som gäller ett år har hushållen i figur 6 förflyttat sig mellan olika livscykelstadier. Därför kan ett stort negativt (positivt) sparande under ett eller flera år under perioden 1978–1984 ha förbytts till ett motsvarande positivt (negativt) sparande under senare år i den aktuella perioden. Det betyder att de stora fluktuationerna i figur 5 kan ha utjämnats i figur 6.

Den stora variationen i sparandet mellan olika åldersgrupper i kombination med förhållandevis kraftiga förskjutningar i åldersstrukturen talar för att betydande fluktuationer i det framtida sparandet inte förefaller orealistiska. Om vi vill påverka det totala sparandet är det därför viktigt att känna till sparandets fördelning mellan olika kohorter samt vilka mekanismer som påverkar det. Sådan kunskap ger oss viktig information som kan vara till stor hjälp vid utformningen av sparstimulerande åtgärder. Bara om vi vet vilka som sparar/inte sparar kan vi med någon större framgång utforma riktiga åtgärder. Om t.ex. fyrtitalisterna även fortsatt-

Figur 6. Sparandet, *ex ante*, 1978–1984, för olika åldersgrupper.

Källa: HINK-data samt egna beräkningar.

ningsvis sparar lite och om man kommit fram till att deras sparande är lågt enbart för att de är slösaktiga måste åtgärderna inriktas på att förändra sparattityderna i denna generation.

Detta talar för att det finns ett starkt behov av framtida studier på området. Dessa kan också bidra till en ökad förståelse för senare tids utveckling liksom även hjälpa oss att prognosticera den framtida utvecklingen. Om exempelvis upprepade studier visar att sparandet ökar generellt när hushållen når en mycket hög ålder, och att sparandet minskar när hushållet når fyrtiårsåldern kan vi förvänta oss att det totala sparandet ökar framöver. Ökningen hänger samman med andelen riktigt gamla förväntas öka och att andelen i fyrtiåringar förväntas minska, i och med att fyrtitalisterna passerar femtioårsstrecket. Under sådana omständigheter behövs kanske inga sparstimulerande åtgärder alls, utan sparandet ökar av sig själv och enbart på grund av förskjutningar i åldersstrukturen.

Det svenska sparandet i internationellt perspektiv

Det påpekades inledningsvis att den svenska sparkvoten är låg också i internationellt perspektiv. Tabell 1 anger den genomsnittliga sparkvoten för några olika länder som ett genomsnitt för perioden 1975–1984. I tabellen anges värden på såväl hushållens sparkvot som på den privata sparkvoten. Den privata sparkvoten inkluderar förutom hushållens sparande även det sparande som sker inom näringslivet.

Tabell 1. *Sparkvoten för några OECD-länder, genomsnitt för åren 1975–1984, i procent.*

	hushållens sparkvot ¹	Den privata sparkvoten ²
Japan	19,3	21,4
Västtyskland	12,7	13,1
Storbritannien	8,5	11,5
USA	8,3	10,6
Sverige	3,2	8,6
Danmark	ej tillg.	12,1
Norge	5,0	8,5
Finland	5,0	9,2
Frankrike	12,6	12,1
Australien	15,2	18,5
Österrike	9,8	15,2
Belgien	16,1	16,9
Kanada	12,3	17,7
Italien	21,4	20,8
Nederländerna	13,5	16,6
Spanien	9,1	12,4
Schweiz	11,5	17,6

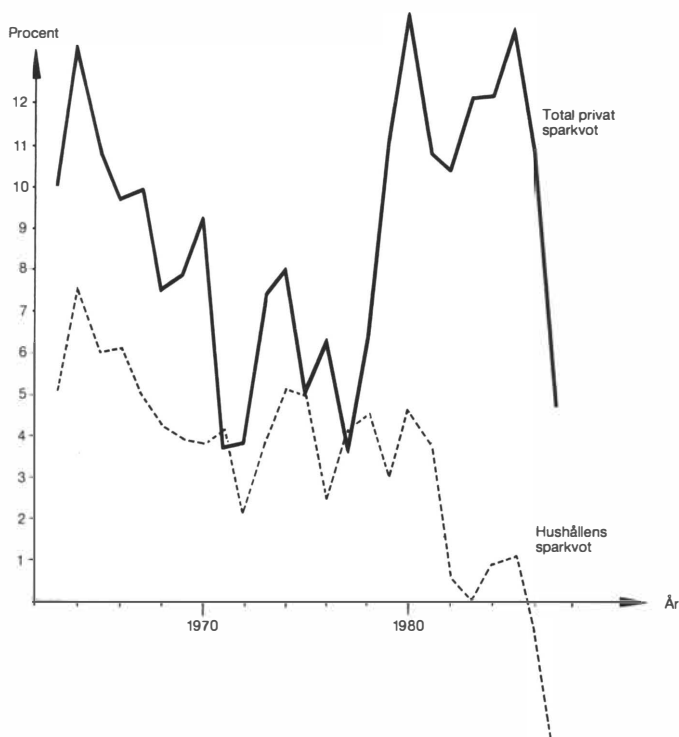
¹ Hushållens sparkvot har relaterats till hushållens disponibla inkomster.

² Den privata sparkvoten har relaterats till den privata disponibla inkomsten.

Källa: Horioka (1987).

Tabellen visar att sparandet i Sverige under den aktuella perioden var lägre än i något annat av de namngivna länderna, möjligen med undantag för Norge, detta oavsett om det gällde den privata sparkvoten eller hushållens sparkvot. Tabellen antyder också att företagens sparande svarar för den största delen av det privata sparandet i Sverige. I övriga länder svarar hushållen för en avsevärt större andel av det privata sparandet. Denna utveck-

Figur 7. Hushållens sparkvot och den totala privata sparkvoten, i procent 1963–1987.

Källa: SCB, Nationalräkenskaper.

ling har dessutom förstärkts under senare år.²⁹ Under perioden 1963–1969 svarade hushållen för 55 procent av det totala privata sparandet. Under perioden 1970–1979 hade denna siffra stigit något till 60 procent, medan den sjönk dramatiskt till 12 procent under åren 1980–1986. Detta visas i figur 7.

Varför så stora skillnader?

Horioka (1987) sökte förklara de observerade skillnaderna i den privata sparkvoten genom att testa en livscykelmodell.³⁰ Resultatet av hans studier pekar för det första på att de ekonomiska variablerna endast har en svag inverkan på den privata sparkvoten. Räntans och inflationens effekter på sparandet saknade exempelvis helt statistiskt förklaringsvärde varför de uteslöts. Också variabler som speglade inkomstillväxten, de äldres arbetskraftsutbud och det sociala trygghetssystemet befanns vara statistiskt icke signifikanta.³¹ Däremot var samtliga variabler av demografisk karaktär klart statistiskt tillförlitliga, vilket utgör ett starkt stöd för livscykelteorin. I tabell 2 anges de variabler som inkluderats i Horiokas slutliga beräkningar tillsammans med de relevanta värdena för Sverige, USA, Japan och som genomsnitt för samtliga OECD-länder.

Tabell 2 visar på betydande skillnader mellan Sverige å ena sidan och Japan, USA och genomsnittet för OECD-länderna å andra sidan. Andelen äldre är avsevärt högre i Sverige än i de jämförda länderna. Tillväxttakten av den disponibla inkomsten är avsevärt lägre i Sverige än i de jämförda länderna. Båda dessa variabler tenderar att minska sparandet i Sverige. Å andra sidan torde den relativt låga andelen yngre individer och det relativt låga arbetskraftsutbudet bland äldre bidra till att öka den svenska sparkvoten visavi övriga länder.

Tabell 2. Storleken på centrala livscykelvariabler, 1975–1984.¹

	Sverige	Japan	OECD	USA
Privat sparkvot	8,57%	21,42%	14,62%	10,56%
Inkomsttillväxt ²	0,35%	2,30%	1,71%	1,73%
Andel äldre ³	28,60%	14,99%	21,30%	19,97%
Andel yngre ⁴	46,07%	50,70%	53,17%	54,47%
Äldres arbetskrafts- utbud ⁵	6,85%	50,20%	24,65%	24,30%
Per capita inkomst ⁶ (dollar) 1980	8 466	6 234	6 887	8 185

¹ De angivna siffrorna avser förutom per capita inkomsten, genomsnitt för åren 1975–1984.

² Avser den procentuella årliga tillväxten av den privata reala disponibla inkomsten.

³ Avser förhållandet mellan antalet äldre än 65 år och antalet individer mellan 20 och 65 år.

⁴ Avser förhållandet mellan antalet yngre än 20 och antalet äldre än 20 men yngre än 65 år.

⁵ Har beräknats som ett genomsnitt på samtliga män äldre än 65 år.

⁶ Avser den reala privata inkomsten per capita 1980 i US dollar.

Ålderstrukturens betydelse för det svenska sparandet

Den intressanta frågan är nu i vad mån Horiokas modellen kan användas för att förklara det låga sparandet i Sverige. Detta kan man bilda sig en uppfattning om genom att jämföra den verkliga skillnaden i sparkvot mellan Sverige och andra länder med den skillnad som genereras inom modellen. Resultatet av dessa kalkyler visas i tabell 3. I tabellen anges hur mycket som var och en av de bakomliggande variablerna, *allt annat lika*, bidrar till att påverka den svenska sparkvoten i förhållande till den japanska, amerikanska och den för OECD-länderna genomsnittliga. Tabellen visar exempelvis att om inga andra skillnader mellan de studerade länderna finns kommer den lägre svenska inkomsttillväxten att sänka den svenska sparkvoten med 1,5 procentenheter

visavi den japanska sparkvoten samt med 1,1 procentenheter visavi den amerikanska och den genomsnittliga sparkvoten för OECD-länderna.

Tabell 3. *Skillnaden mellan Sveriges och USAs, Japans och de genomsnittliga OECD-ländernas sparkvot.*

	Japan	OECD-länderna	USA
Inkomsttillväxt	– 1,5%	–1,1%	–1,1%
Andel yngre	+ 2,0%	+3,1%	+ 3,7%
Andel äldre	–14,9%	–8,0%	–9,4%
Äldres arbetsutbud	+ 6,6%	+2,7%	+2,7%
Real disponibel inkomst ¹	– 4,8%	–3,1%	–0,5%
Skillnad som förklaras inom modellen	–12,6%	–6,4%	–4,6%
Verklig skillnad	–12,8%	–6,1%	–2,0%
Återstår att förklara	0,2%	0,3%	2,6%

¹ I modellen har det inverterade värdet på denna term använts.

Tabell 3 visar att merparten av de observerade skillnaderna i sparkvoten låter sig förklaras inom modellen. Detta tycks åtminstone vara fallet då den svenska sparkvoten jämförs med den japanska och den för OECD-länderna genomsnittliga. Tabellen visar också att den variabel som i första hand bidrar till att sänka den svenska sparkvoten är den stora andelen äldre. Däremot tycks den internationellt sett låga förvärvsverksamheten bland äldre samt det låga antalet yngre individer bidra till att öka den svenska sparkvoten relativt sett. Också den jämförelsevis låga tillväxttakten och nivån på de reala disponibla inkomsterna bidrar till att sänka sparkvoten.

Det erhållna resultatet, om än förvånande, strider inte på något vis med resultat som erhållits i tidigare studier på området. Montgomery³² noterar att nedgången i den amerikanska sparkvoten i första hand förklaras av demografiska förskjutningar

samt av fallande inkomstillväxt. Bentzel–Berg³³ finner emellertid ingen signifikant effekt på sparandet av förändringar i befolkningsstrukturen. Avsaknaden av en sådan effekt kan dock som författarna själva påpekar förklaras av det sätt som modellen exakt formulerats på. I en tidigare studie har jag funnit³⁴ att såväl andelen yngre som andelen äldre påverkar det aggregerade sparandet på ett statistiskt tillförlitligt sätt. En ökning av dessa grupper relativa andel tenderar att minska sparandet.

Dessa resultat ger intressanta implikationer för den förda sparpolitiken och för den framtida utvecklingen av det svenska sparandet. I det mest pessimistiska perspektivet framstår det nu som en svår uppgift att öka sparandet. De variabler som man hittills har sökt påverka, räntan exempelvis, är enligt modellen inte viktiga för sparandets utveckling. Den variabel som istället visat sig förklara mest av sparutvecklingen och de observerade skillnaderna mellan de undersökta länderna är antalet äldre, och att ändra på den variabeln är en uppgift som knappast den ekonomiska politiken klarar av.

Vad händer med sparandet i framtiden?

Hushållens låga sparande har uppmärksamrats på senare tid i den ekonomisk-politiska debatten. Just hushållens sparande har av tradition bedömts som viktig från näringslivets finansieringssynpunkt. I kombination med svårigheter att öka det offentliga sparandet på grund av det redan nu höga skattetrycket har intresset för att öka hushållens sparande stigit. Åtskilliga åtgärder har vidtagits. Ännu har emellertid inte dessa åtgärder givit den önskade effekten, hushållssparandet har istället fortsatt att minska.

Om vi låter livscykelhypotesen utgöra utgångspunkten för att förklara sparandet kan det konstateras att utsikten att dessa vidtagna åtgärder skall lyckas är förhållandevis små. Enligt denna teoribildning är den ekonomiska tillväxten och demografiska förändringar av avgörande betydelse för den långsiktiga utvecklingen av sparkvoten. Högre räntor som ofta föreslagits leder troligtvis enbart till ändrat sparbeteende och till vissa omfördelningseffekter.³⁵

De utsagor som genereras av livscykelhypotesen får också stöd av empiriska undersökningar. Det visades att den viktigaste enskilda faktorn bakom det låga svenska hushållssparandet stod att finna i andelen äldre. Eftersom utvecklingen inte tyder på att andelen äldre kommer att minska framöver, kan man, med oförändrad pensionsålder, inte förvänta sig att hushållssparandet skall öka annat än mycket marginellt.

Bilden av fyrtitalisternas anmärkningsvärt låga sparande är också viktig. Om denna generation även fortsättningsvis sparar lite kan vi inte förvänta oss att det framtida sparandet skall kunna öka. Just denna grupp bör under ca 20 år framöver vara den grupp som skall svara för merparten av det svenska hushållssparandet. Om inte dessa gör det vem skall då göra det? Av naturliga skäl kan vi knappast räkna med att de nu allra äldstas sparande skall räcka till. Perspektivet ljusnar dock något om det kan visas att sparandet ökar för de allra äldsta eftersom de idag nypensionerade utgör en mycket stor grupp. Kan man förmå deras sparande att öka, kan den aggregerade effekten bli mycket stor. Detta optimistiska scenario kan dessutom förstärkas av att antalet nyblivna pensionärer, som enligt analysen här visat sig ha ett betydande negativt sparande, kommer att minska fram till ca år 2000.

Om inte vårt "ljusa" scenario håller, tycks det som om vi får fortsätta att acceptera att hushållen sparar lite. Det minskade sparandet måste i så fall ersättas med sparande någon annanstans i ekonomin. Utsikten att öka det offentliga sparandet får betraktas som liten. I realiteten skall man nog istället, med oförändrat skattetryck, räkna med ett än lägre offentligt sparande. Förklaringen till detta ligger i att de tidigare överskotten i socialförsäkringssektorn är på väg att vändas till underskott på grund av de påfrestningar som de snabbt växande pensionsutbetalningarna utsätter systemet för. Kvar återstår därför att lita till att sparandet inom näringslivet även fortsättningsvis skall komma att öka, även om detta av fördelningspolitiska skäl kan vara svårt att acceptera.

Noter

¹ Se Horioka (1987).

² Samtidigt infördes emellertid också en engångsskatt på försäkringssparande, vilken kan ha bidragit till minskat sparande. Sådana skatter skapar osäkerhet om den framtida avkastningen, vilket kan verka avhållande på sparbenägenheten.

³ Se t.ex. Modigliani (1986).

⁴ Keynes ansåg att sparandet berodde dels på en samling objektiva faktorer dels på en uppsättning subjektiva sådana. De objektiva faktorerna omfattar den reala inkomsten, skatten, oväntade kapitalvinster – förluster, marknadsrörelsen, utformningen av finanspolitiken samt framtida inkomstförväntningar. Av dessa bedömdes den reala inkomsten som den viktigaste. De subjektiva faktorerna eller de psykologiska kan indelas i åtta motiv; precaution, foresight, calculation, improvement, independence, enterprise, pride samt avarice.

⁵ Livscykelhypotesen formulerades ursprungligen av Modigliani–Brumberg (1954), utvecklades vidare av Ando–Modigliani (1963) och uppvisar stora likheter med den s. k. permanenta inkomsthypotesen som lanserades ungefär samtidigt av Friedman (1957).

⁶ Se Berg (1989).

⁷ Till de immateriella tillgångarna räknas humankapitalet som kan beräknas som det diskonterade nuvärdet av alla framtida inkomster.

⁸ Se bl.a. Bhatia (1983).

⁹ Se Pålsson (1988a).

¹⁰ De 30 procent rikaste hushållen svarade 1984 för 90 procent av de totala aktietillgångarna, motsvarande siffra för de 30 procenten hushåll med högst inkomst är 80 procent, se Pålsson (1988b).

¹¹ Se Modigliani (1986).

¹² För en diskussion och genomgång se t.ex. Gylfasson (1981).

¹³ Se Berg (1989) och Pålsson (1989). Denna fråga har också diskuterats i Strauss-Kahn (1983).

¹⁴ För en diskussion se t.ex. Montgomery (1986).

¹⁵ För en översikt se bl.a. Gylfasson (1981) och på svensk data Berg (1983), Palmer (1982) och Ettlin (1976).

¹⁶ Detta diskuteras i Pålsson (1983).

¹⁷ Den mycket snabba expansionen av de tidigare oreglerade finansbolagens utlåning under 1970-talet talar för att det i praktiken förekom rikligt med alternativa kreditmöjligheter. Dessa var visserligen något dyrare än de som erbjöds på den reglerade kreditmarknaden, men full avdragsrätt för ränteutgifter i kombination med hög inflation resulterade ändå i negativa realräntor, se Ingves (1982).

¹⁸ I Pålsson (1983) framkommer inga effekter på hushållens sparande och konsumtion av kreditrestriktioner. I Berg (1982) erhålles ett samband mellan sparande och kreditrestriktioner. Dessa skillnader kan förklaras av att olika mått på kreditrestriktioner använts i de empiriska skattningarna.

¹⁹ Lybeck (1988) påpekar att 1980-talets kreditexpansionen knappast kan ha

bidragit till att förklara mer än en bråkdel av minskningen i hushållssparandet. Berg (1988) erhåller inte heller till skillnad mot resultaten i tidigare arbeten, se Berg (1983), något statistiskt säkerställt samband mellan kreditrestriktioner och sparandet/konsumtionen. Han förklarar detta med att effekterna är känsliga för hur konsumtionen/sparandet definieras. Om investeringar i varaktiga varor räknas som sparande erhålles inget samband mellan kreditrestriktioner och sparande. Om däremot sådana investeringar i enlighet med nationalräkenskapers principer räknas som konsumtion erhålles ett samband mellan konsumtion/sparande och kreditrestriktioner.

²⁰ Sambandet mellan socialförsäkringssystemet och sparandet har studerats ingående i en rad artiklar, för en översikt se t.ex. Haveman—Danzinger—Plotnick (1981). För ytterligare diskussion av svenska och internationella erfarenheter se Ståhlberg (1989).

²¹ Se Kruse (1988).

²² För en diskussion se bl.a. Modigliani (1986).

²³ Här uppstår problem därför att vi i första hand är intresserade av är andelen yngre som uppvisar ett negativt sparande, dvs. de som i figur 1 har en ålder som är T_u eller lägre. Men livscykelhypotesen säger ingenting om när åldern T_u infaller. Jag har därför räknat med $T_u=20$ och 25 men oavsett vilken kritisk ålder som använts erhålles samma bild av utvecklingen.

²⁴ Detta sparbegrepp kan approximeras med det som används i nationalräkenskaper. Där definieras sparandet som summan av alla nettotransaktionsvärden. Ingen hänsyn tas till förändringar i tillgångspriserna och till de kapitalvinster/förluster som därmed uppstår.

²⁵ Se Berg (1983) och (1989).

²⁶ Se Klevmarken (1988).

²⁷ Se Söderström (1982).

²⁸ I dessa beräkningar har vi inte kunnat följa samma hushåll, utan kalkylerna har gjorts på basis av samma åldersgrupp. Detta är korrekt om det kan antas att det slumpmässiga urvalet i varje åldersgrupp är representativt för samtliga individer i den aktuella åldersgruppen.

²⁹ Detta kan bl.a. förklaras av att en viss del av den frivilliga försäkringssparandet ITP och STP bokförs som sparande inom företagssektorn och inte till hushållssektorn.

³⁰ Horioka använde den privata sparkvoten istället för hushållens sparkvot och detta förfaringsätt är korrekt under förutsättning att dessa två typer av sparande upplevs som perfekta substitut.

³¹ Detta resultatet strider i och för sig mot livscykelteorin men det kan förklaras genom förekomsten av multikollineratitet, dvs. de förklarande variablerna är korrelerade med varandra.

³² Se bl.a. Montgomery (1986) och Bentzel—Berg (1983).

³³ Se Bentzel—Berg (1983).

³⁴ Se Pålsson (1988d).

³⁵ Se Pålsson (1988d).

Litteratur

- Ando, A. och Modigliani, F., "The Lifecycle Hypothesis of Saving, Aggregate Implications and Tests", *American Economic Review*, vol. 53:1, sid. 55–83, 1963.
- Bentzel, R. och Berg, L., "The Role of Demographic Factors as a Determinant of Savings in Sweden", i *The Determinants of National Saving and Wealth*, red. F. Modigliani och R. Hemming, MacMillan, London 1983.
- Berg, L., *Konsumtion och sparande – En studie av hushållens beteende*, Nationalekonomiska Institutionen, Uppsala Universitet, Uppsala 1983.
- Berg, L., Hushållens sparande och konsumtion, expertrapport till *Hushållssparandet i Sverige*, Spardelegationen, Stockholm 1989.
- Bhatia, K. B., "Asset Effects and Household Saving: Estimates from survey data by income class", Research report 8304, The University of Western Ontario 1983.
- Danzinger, S. och Haveman, R., "How Income Transfer Programs Affect Work, Savings, and the Income Distribution: A Critical Review", *Journal of Economic Literature*, vol. XIX, sept, sid. 975–1028, 1981.
- Diamond, P. A. och Hausman, J. A., "Individual Retirement and Savings Behavior", *Journal of Public Economics*, vol. 23, sid. 81–114, 1984.
- Dicks-Mireaux, L., "Pension Wealth and Household Savings: Tests of Robustness", *Journal of Public Economics*, vol. 23, sid. 116–138, 1984.
- Ettlin, F., "Hushållens konsumtion och sparande i Sverige under två decennier – ett försök att bestämma orsaken till deras förändringar", *Skandinaviska Enskilda Bankens kvartalsskrift*, nr 3–4, 1976.
- Feldstein, M., "Social Security, Induced Retirement, and Aggregate Capital Accumulation", *Journal of Political Economy*, vol. 82, nr 5, sid. 905–926, 1974.
- Frieman, M., *A Theory of Consumption Function*, Princeton, National Bureau of Economic Research, Princeton University Press, Princeton 1957.
- Gylfasson, T., "The Interest Rates, Inflation, and the Aggregate Consumption Function", *The Review of Economics and Statistics*, vol. 63, sid. 233–245, 1981.
- Horioka, C. Y., "Why is Japan's Private Saving Rate so High?", i *Japanese Economic Research*, eds Sato, R. and Negishi, T., Tokyo: Academic Press/Harcourt Brace Javanovich Japan, Inc 1987.
- Horioka, C. Y., "Why is Japan's Private Savings Rate so High?" *Finance Development*, vol 23, nr 4, sid. 22–25, 1986.
- Horioka, C. Y., "The Applicability of the Life-Cycle Hypothesis of Saving to Japan", *The Kyoto University Economic Review*, vol. LIV, nr 2, sid. 31–56, 1984.
- Ingves, S., "Den oreglerade kreditmarknaden", i *Kreditpolitiken: Fakta, teorier och erfarenheter*, SOU 1982:53, 1982.
- Jansson, K. och Johansson, S., *Förmögenhetsfördelningen 1975–1987*, Statistiska Centralbyrån, Stockholm 1988.

- Kelley, A. C., "Demographic Cycles and Economic Growth: A Long Swing Reconsidered", *The Journal of Economic History*, vol. XXIX, nr 4, sid. 633–656, 1969.
- Keynes, J. M., *The general theory of employment interest and money*, MacMillan & Co Ltd, London 1937.
- Klevmarken, A., "Den svenska förmögenhetsfördelningen, 1983/1984", i *Skatter, sparande och kreditpolitik*, Stockholm, Sparfrämjandet 1988.
- Kruse, A., *Pensionssystemets stabilitet; En samhällsekonomisk analys av värdesäkring och långsiktig stabilitet i det svenska pensionssystemet*, SOU 1988:57, 1988.
- Lybeck, J., "Avregleringar och sparande", expertrapport till *Hushållens sparande i Sverige*, Spardelegationen, Stockholm 1989.
- Modigliani, F., "Life Cycle, Individual Thrift, and the Wealth of Nations", *American Economic Review*, vol. 76, nr 3, sid. 297–313, 1986.
- Modigliani, F. och Brumberg, R., "Utility Analysis and the Consumption Function; An Interpretation of Cross-Section Data", i *Post-Keynesian Economics*, red K. K. Kurihara, New Brunswick, Rutgers University Press 1954.
- Montgomery, E., "Where did all the Saving go? A Look at Recent Decline in the Personal Saving Rate", *Economic Inquiry*, vol. 24, okt, sid. 681–697, 1986.
- Palmer, E. E., *Determination of Personal Consumption; Theoretical Foundations and Empirical Evidence from Sweden*, Konjunkturinstitutet, Stockholm 1981.
- Pålsson, A-M., *Hushållen och kreditpolitiken; En studie av kreditrestriktioners effekt på hushållens konsumtion, sparande och konsumtionsmönster*, Lund Economic Studies, Lund 1983.
- Pålsson, A-M., "Hushållens Sparande; Ett portföljvalsperspektiv", *Ekonomiska Samfundets Tidskrift*, nr 3, sid. 147–164, 1988a.
- Pålsson, A-M., *Placeringsvalet; Hur svenska hushåll väljer sparform*, Dialogos, Lund 1988b.
- Pålsson, A-M., "Varför sparar vi så lite?", *Ekonomisk Debatt*, nr 5, sid. 401–406, 1988c.
- Pålsson, A-M., "Economic Policy and the Distribution of Wealth", *Generating Equality in the Welfare State – the Swedish Experience*, red. I. Persson, Norwegian University Press, Oslo, 1988d.
- Pålsson, A-M., "Household Saving, Portfolio Choice and the Rate of Interest", Meddelande 1989:117, Nationalekonomiska institutionen, Lund 1989.
- Ståhlberg, A-C., "Pensionssystemets inverkan på hushållens sparande", expertrapport till *Hushållens sparande i Sverige*, Spardelegationen, Stockholm 1989.
- Söderström, L., "The life Cycle Hypothesis and Aggregate Household Savings", *American Economic Review*, vol. 72, sid. 590–596, 1982.

De unga och bostadsbyggandet – en icke-konjunkturrell studie

Den demografiska förändringen har påverkat, och påverkar, bostadsbyggandet på flera sätt. Dels ingår skattningar av hushållsbildning, in- och utflyttning m.fl. demografiska variabler i prognoser och planer för bostadsbyggandet. Dels skapar befolkningsförändringarna ett över tiden varierande efterfrågetryck på bostadsmarknaden. Men naturligtvis sker denna påverkan i samspel med andra samhällsekonomiska förändringar. En central sådan förändring är industriinvesteringarnas fluktuation. Industriell kapitalbildning ger starka länkeffekter på andra ekonomiska verksamheter i omgivningen och förändrar arbetskraftsbehovet i de olika industrierna. Hög industriell investeringsnivå åstadkommer med andra ord en avsevärd förändring i den ekonomiska geografin. Den ger därmed upphov till omfattande regional förändring i efterfrågan på arbetskraft och till migration. Denna skärper bostadsefterfrågan på inflyttningssorterna och medför avgång ur bostadsbeståndet på utflyttningssorterna.

Industriinvesteringarnas omfattning har varierat avsevärt i det förflutna. Jag tänker då på fluktuationer längre än de konjunkturrella. De långa fluktuationernas bottenlägen – ”kriserna” – är dessutom uttryck för att språngvisa förändringar – strukturbrott – inträffade i de industriella verksamheternas sammansättning och innehåll.¹

Syftet med detta kapitel är att diskutera befolkningsförändringars inverkan på bostadsbyggandets långsiktiga utveckling, just med hänsyn tagen till den industriella kapitalbildningen. För-

ändringen i antalet ungdomar i hushållsbildande ålder och i industriinvesteringarnas omfattning visar sig skapa en tendens till cyklicitet i den totala efterfrågan på bostäder. I det sammanhanget diskuteras även "strukturbrotts" återkommande uppträdanden i ekonomin vilka gör traditionell prognostisering svår att genomföra och legitimerar tankeexperimentet nedan som betonar det långa, historiska perspektivets betydelse för framtidsbedömningar.

Befolkning, industriell kapitalbildning och bostadsbyggande i äldre tid

Från 1850-talet till det första världskriget kan en 20–25-årscykel urskiljas i bostadsbyggandet. Ekonom-historiker har velat förklara denna byggcykel på följande vis:

Efterfrågeboomar på svenska produkter gav under 1850-, 1870- och 1890-talen upphov till långa uppgångar i industriinvesteringar. Nya och utbyggda produktionsanläggningar ledde till såväl sysselsättnings- som inkomstökningar – samt till ökande migration. Människor strömmade till de nya och stora arbetsplatserna. Ett avsevärt efterfrågetryck avseende bostäder uppstod. Bostadsbyggandet expanderade.² Efterfrågetrycket förstärktes av att de industriella expansionsfaserna i viss mån sammanföll med en ökning av antalet unga människor i hushållsbildande åldrar (figur 1)³ Uppsvinget i bostadsbyggande kunde därmed hålla i sig länge, eftersom tillgången på arbetskraft förblev god under en längre period. De nytillträdande på arbetsmarknaden stimulerade såväl utbud som efterfrågan på bostäder. Dessutom stod utländsk kapitalmarknad till buds, när de inhemska finansieringskällorna sinade. När industriinvesteringarna sedan stagnerade och/eller antalet unga minskade, stagnerade även bostadsefterfrågan och bostadsbyggandet.

Vändpunkterna i industriinvesteringarnas tillväxt, framförallt i "vågdalarna", var sannolikt uttryck för att grundläggande förutsättningar för de ekonomiska aktiviteterna ändrades. Strukturbrott förelåg.

Figur 1. *Industriinvesteringars volym i kronor (1862–1917)*

---. Antal 20–24-åringar —.

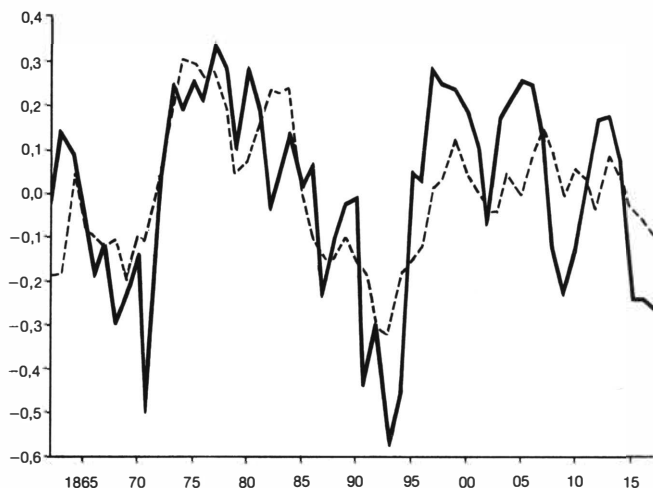
(Logaritmerade värden; avvikelser från trenden.)

Källor: Opublicerad investeringsserie erhållen av O. Krantz. Ekonomisk-historiska institutionen, Lund. BiSos, "Befolkningsstatistik". SCB, "Befolkningsrörelsen".

Ändå kunde en enkel modell, innehållande den årliga förändringen i antalet 20–24-åringar respektive i industriinvesteringar som förklarande variabler, väl förklara bostadsbyggnadscykeln före det första världskriget (figur 2).

Efterhand förändrades villkoren. Även under 1900-talet resulterade industrins kapitalbildning i såväl nya inkomster som i migration och därmed i efterfrågan på bostäder. Men 20–24-årscykeln av unga, hushållsbildande personer ebbade ut och ersattes av en lång och kraftig expansion av dessa årsklasser. Framförallt skapade utifrån kommande störningar, de båda världskriegen och den stora depressionen, speciella villkor för industriin-

Figur 2. Faktisk utveckling av bostadsbyggandets volym i kronor.

(Logaritmerat observationsvärde minus logaritmerat trendvärde). (1862–1917) —. Beräknad utveckling av bostadsbyggandets volym enligt "den enkla modellen".⁴ (Även de förklarande variablerna trendrensades.) ---

Källor: Johansson Ö, "Byggnads- och anläggningsverksamhet i Sverige 1861–1955", Uppsala 1958. Krantz–Nilsson "Swedish National Product 1861–1970", Lund 1975. Se även figur 1.

vesteringar och bostadsbyggande. 1940 och 1941 hamnade exempelvis bostadsbyggandet på en ytterligt låg nivå. Arbetskraften och finansieringsmedlen behövdes till beredskap och upprustning och till omställning av ekonomin. Den internationella kapitalmarknad som tidigare mobiliserats när bostadsbyggandet kulminerade fungerade dessutom illa under perioden. Vår modell kan därmed inte förväntas förklara bostadsbyggandet under mellankrigstiden och under krigen.

Byggcykelns bestämningsfaktorer under efterkrigstiden

Det tidiga 1940-talets "demografiska chock" – de stora barnkulorna – ger emellertid anledning att vidmakthålla diskussionen om byggcykler. Återigen genererades en kraftig 20–25-årsfluktuation i antalet unga och hushållsbildande – och återigen förelåg en lång fluktuation i industriinvesteringar. Och fortfarande påverkades inre och yttre migration, och därmed också bostadsefterfrågan, av industriinvesteringarnas omfattning. I perioder av stark industriell kapitalbildning och migration ökar för övrigt såväl rivning som kontorisering samt sammanslagning av fastigheter liksom omvandling till fritidsbostäder. Dvs. även avgången ur bostadsbeståndet blir mera omfattande under perioder av hög industriell aktivitet, vilket har betydelse för bostadsefterfrågan och byggande.

Sedan 1945 har vi dessutom sluppit störningar av bostadsbyggande och av annan kapitalbildning som varit jämförbara med dem de båda världskrigen åstadkom.

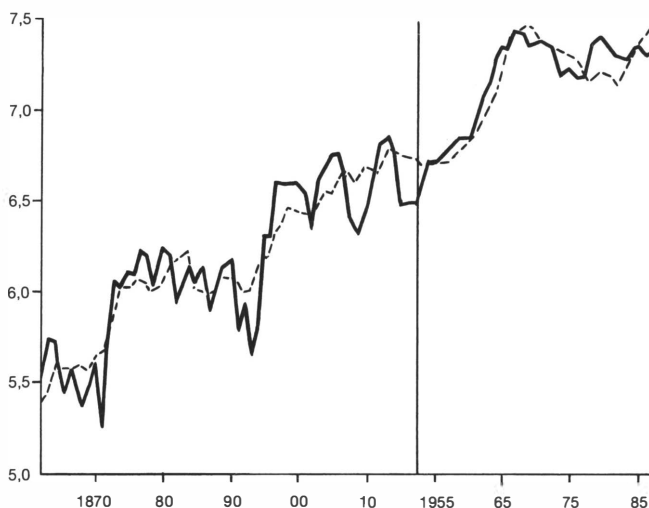
Naturligtvis har en mängd villkor förändrats sedan de klassiska byggcyklernas tid före det första världskriget. Inkomstnivån har stigit. Det hantverksmässiga bostadsbyggandet har ersatts av "byggandets industrialisering". Bostadsbyggandet har blivit en hårt reglerad och subventionerad verksamhet. Finansiella innovationer, som t.ex. utnyttjandet av AP-fonderna, har tidvis möjliggjort en prioritering av bostadsbyggandet framför annan kapitalbildning osv. Men likheter med tiden före 1914 i industrins och ungdomskohorternas långsiktiga utveckling ger ändå anledning att pröva, om inte den modell som kunde förklara den tidens byggcykel fortfarande är grundläggande för förklaringen av en eventuell byggcykel.

Andra demografiska variabler än 20–24-åringarnas numerär och migrationen påverkar naturligtvis byggandet. Så gör även förändringar i inkomstnivå, finansieringsmöjligheter, subventioner, produktionsteknik, m.m. Beräkningar (figur 2 och 3) ger emellertid anledning att anta att andra demografiska förändringar är av sekundär betydelse. 20–24-åringarnas geografiska rör-

lighet, omfattande hushållsbildning m.m. ger dem sannolikt en primär roll för förklaringen av byggcykeln.⁵ Övriga uppräknade företeelser kan antas ge framförallt tillfälliga nivåförändringar eller påverka bostadsbyggandets trend.

En ny beräkning genomfördes därför på tidsserier, i vilka uppgifterna från mellankrigstiden utelämnats.⁶

Figur 3. Faktisk utveckling av bostadsbyggandets volym i kronor.

(Logaritmerat observationsvärde) —. Beräknad utveckling av bostadsbyggandets volym enligt modellen ——. ⁷

De chocker ekonomin var utsatt för under mellankrigstiden motiverar en uteslutning av perioden 1917–1952. Tidserierna länkades med andra ord vid dessa årtal. Vid denna beräkning användes bostadsbyggandets trend och de trendrensade industriinvesteringarna samt, likaledes trendrensade, antalet 20–24-åringar som förklarande variabler. Samtliga variabler logaritmerades.

Källor: Se figur 2.

De två förklarande variablerna antogs oberoende av varandra. Det hindrar inte att 20–24-åringarna, som har hög konsumtionsbenägenhet och bidrar till utbudet av arbetskraft, i någon mån påverkar industriinvesteringarna omfattning och bidrar till deras fluktuation. Även om denna fluktuation, i en exportekonomi som den svenska, huvudsakligen bestäms av världsekonomin svängningar, förstärks den med andra ord något av befolkningsutvecklingen. Enligt ett annat sätt att uttrycka saken ökar ett uppsving i antalet 20–24-åringar något sannolikheten för ett uppsving i industrins kapitalbildning.

Det industriella uppsvinget 1952–1962

Som periodgräns bakåt i tiden för diskussionen om efterkrigstiden valdes år 1952, eftersom den djupa lågkonjunkturen efter Koreakriget i andra sammanhang ansetts utgöra en skiljelinje – ett strukturbrott – i industrins sammansättning. Dessutom var regleringar samt reparationer och ersättningsinvesteringar, åsamkade av krigsårens speciella villkor, nu till stor del ett avslutat kapitel. En mera ”normal” ekonomisk utveckling kunde ta vid.

Perioden kännetecknades av snabbt ökande industriell kapitalbildning. Den var en ”gründerperiod”, under vilken ett stort antal produktionsanläggningar växte upp som sög till sig arbetskraft såväl från det svenska jordbruket som från utlandet. Det industriella uppsvinget kunde fortsätta relativt länge på grund av det elastiska utbudet på arbetskraft.

Finansieringen av den växande kapitalbildningen var i och för sig ett problem. Den svenska kapitalmarknaden var reglerad och otillräcklig. De höga vinstnivåerna under perioden möjliggjorde emellertid hög grad av självfinansiering.

Däremot tycks tillgången på utbildad arbetskraft – tekniker, ingenjörer och andra nyckelpersoner i kapitalbildningsprocessen – ha varit en besvärande flaskhals. Det bidrog till snabba löneökningar bland löneledande industritjänstemän och så småningom till mera defensivt inriktade investeringar – mekanisering, sammanslagningar m.m.⁸

Den omfattande industriella kapitalbildningen och den därav

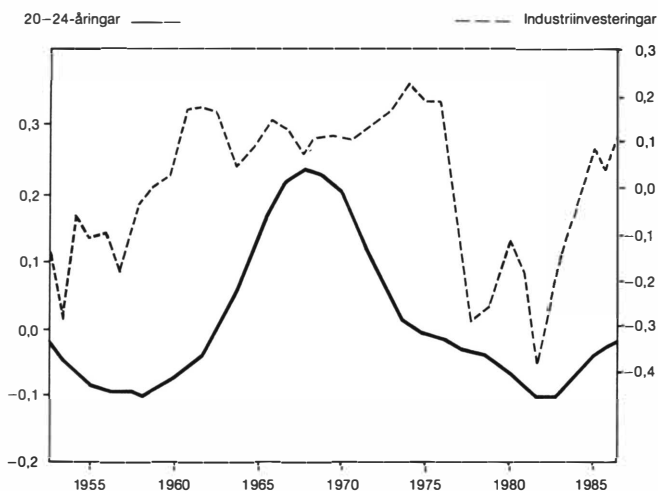
följande omflyttningen åstadkom naturligtvis ett kraftigt efterfrågetryck på bostadsmarknaden i industristäderna – och en viss avgång ur bostadsbeståndet på utflyttningsorterna. Under senare delen av perioden förstärktes efterfrågan i och med att antalet unga, hushållsbildande personer ökade starkt. Efterfrågetrycket ledde till stora ansträngningar att öka utbudet av bostäder. Bostadsbyggandet måste dock konkurrera med industrins kapitalbildning om byggnadsarbetare och byggtekniker liksom om produktionskapital. Sannolikt påskyndade konkurrensen den industrialisering av byggandet och de finansiella innovationer, exempelvis finansiering via AP-fonder, som senare blev så betydelsefulla för ”miljonprogrammets” genomförande.

Från miljonprogram och industriell stagnation på hög nivå 1962–1975 till kris 1975–1982

Den industriella grundarperioden var i stort sett över 1962. Därefter vidtog en industriell rationaliseringsfas, under vilken maskininvesteringarna oftast växte snabbare än byggnadsinvesteringarna. Arbetskraftbesparande mekanisering, sammanslagningar samt försök att utnyttja stordriftsfördelar genom ett fåtal stora nyanläggningar inom stål-, kemi- samt varvsindustrin, dvs. inom näringar som redan led av strukturproblem, förändrade kraftigt det ekonomiska landskapet. De stora nyanläggningarna kom främst till under 1970-talets första del och kan i stort betecknas som felinvesteringar – vilket inte hindrar att även dessa gav upphov till folkomflyttning och bostadsefterfrågan. Tillsammans med 1960-talets exempellösa ökning av antalet ungdomar – som i sig tvingade statsmakterna att på olika sätt stimulera bostadsutbudet – förklarar den höga investeringsnivån periodens omfattande bostadsefterfrågan och satsningen på det s.k. ”miljonprogrammet”. Viss överinvestering i bostäder blev emellertid följden och redan 1974 fanns ett bostadsöverskott i några kommuner. Det efter ca 1970 minskande antalet ungdomar, och den efter 1975 radikalt minskande industriella kapitalbildningen innebar sedan att efterfrågetrycket på bostadsmarknaden snabbt avtog och att utbudsöverskottet växte.

Ett omfattande reparations-, ombyggnads- och tillbyggnadsprogram – ROT – initierades efterhand för att skydda produktion och sysselsättning inom byggnads- och byggämnesindustrin. Denna nya form av byggsubvention bidrog till att hålla bostadsbyggandets volym uppe under åren kring 1980.

Figur 4. Ungdomshorternas (—) och industriinvesteringars (---) förändringar.

(Logaritmiska värden; avvikelser från trenden.)

Källor: SCB "Befolkningens förändringar". SCB SM N, "Nationalräkenskaper". KI, "Konjunkturläget".

Nytt uppsving 1982–1989

Liksom under åren kring 1960 sammanfaller under denna period ett uppsving i antalet unga, hushållsbildande med ett uppsving i industriell kapitalbildning och migration – även om uppsvinget i antal 20–24-åringar denna gång är jämförelsevis blygsamt. Och liksom under 1950- och 1960-talen föreligger efterfrågeöverskott

på bostadsmarknaden — ”bostadsbrist”. Denna gång framförallt i service- och högteknologicentra som Stockholm, Lund, Linköping m.fl. Till dessa flyttar högt utbildade, som inte självklart efterfrågar just de bostäder som lämnas av de utflyttande, som också är många. Samtidigheten i industrins (och servicenäringarnas) investeringsuppgång och bostadsbyggandets verkar dessutom, nu som då, höjande på byggkostnaderna. Nu som då uppträder dessutom problem på samhällsekonomins utbudssida i form av ”brist” på yrkesutbildad arbetskraft och på riskvilligt kapital. Denna brist gick först ut över bostadsbyggandet, vars uppsving hämmades på administrativ väg. Näringslivet skulle prioriteras. ROT-programmets stora omfattning och långa bromssträcka innebar dessutom att nybyggnationens expansion fördröjdes. Bostadsbyggandet i sin helhet ökade därför endast svagt under periodens första del. Först 1987 och 1988 kom de stora ökningarna i nybyggnation, samtidigt som industrins byggnadsinvesteringar hölls tillbaka något. Det stora efterfrågeöverskott som byggts upp talar för att nybyggnationen kommer att fortsätta att öka ännu en tid, även om byggkostnaderna snabbt ökar. Prognoser talar om en ca 18-procentig ökning i nyproduktionens volym för 1989.⁹ Efterfrågeöverskottet kan dock snabbt komma att utjämnas. Antalet 20–24-åringar har redan börjat minska och kommer att minska avsevärt under 1990-talet. Om gamla märken gäller, kommer vi snart få uppleva ett allmänt överskott på bostäder. Stagnerar dessutom den pågående industriella investeringsboomen, påskyndas och förstärks överskottet. Överhettningen i ekonomin, inte minst på arbetsmarknaden, tyder på att investeringarna snart kommer att stagnera.

Bostadsbyggandet i framtiden

Traditionell prognosticering av bostadsbehovet är ofta sofistikerad i den meningen att framtida hushållsbildning, och ett flertal olika typer av hushålls framtida bostadsefterfrågan, ska skattas.¹⁰ Man brukar även skilja på behovet av ny- och ombyggnation samt av reparationer samt försöka skatta olika ”ekonomiska” variabler som elasticiteter, byggkostnader, subventioners

framtida utveckling m.m. Delvis är detta gott och väl. Men den ofta framförda tanken att flera förklarande variabler och mera finfördelade data (avseende bl.a. pris- och inkomstelasticiteter, befolkningsutveckling och hushållsbildning) skulle förbättra prognosernas realism kan ifrågasättas. Speciellt som framtida priselasticiteter och andra variabler ofta skattas från ett fåtal förelöpande års uppgifter. Om strukturbrott är ett konstitutivt inslag i ekonomin, kan den föreslagna sofistikationen betraktas som illusorisk, eftersom själva förutsättningarna för bestämningen av efterfrågan ändras vid strukturgränserna, dvs. i investeringscykelns vändpunkter. Framförallt för att kapitalbildningen till innehåll och volym förändras – och därmed migrationen. Men kanske också för att människornas investerings- och konsumtionsbeteende – inkomst- och priselasticiteter – i ekonomiska uppgångar skiljer sig från det i nedgångar.

Dessutom, och det vill jag återkomma till, kan de ungas beteende på bostadsmarknaden vara beroende av storleken på den årskull de tillhör.

Hur som helst, utbudsöverskottet på bostäder 1975 kunde inte förutsägas utifrån de data som förelåg 1965–1970, lika litet som 1988 års efterfrågeöverskott kunde förutsägas utifrån de data som förelåg 1978–1983. Strukturellt betingade, språngartade förändringar i samhällsekonomin kan identifieras först i efterhand.

Traditionell prognosticering kan därför med fördel kompletteras med enkla framskrivningar som dock tar hänsyn till historisk förändring. Framskrivningarna kan med andra ord göras utifrån ett fåtal högt aggregerade variabler som nöjaktigt kunnat förklara byggcykeln – och därmed strukturbrottens effekter – i det förflutna. En sådan deterministiskt anlagd framskrivning som bygger på långa tidsserier, och som sätter enkelhet och prediktionsförmåga framför teoretisk sofistikation, ger ytterligare en utgångspunkt för diskussion om bostadsbyggandet i framtiden.

Framskrivningarna kunde med fördel göras utifrån den ovan presenterade modellen. Speciellt som antalet 20–24-åringar, som visat sig så betydelsefullt för bostadsbyggandets utveckling, med hög grad av realism låter sig förutsäga. Jag litade härvidlag till

SCB:s prognos.¹¹ Jag antog även att historien upprepar sig, i den meningen att industrins kapitalbildning utvecklas enligt det långcykliska mönster vi känner från det förflutna. Det innebär att industriinvesteringarna 1957 till 1975 länkades som en fortsättning på vår industriinvesteringsserie som slutade 1987. Åren 1957 och 1987 antogs med andra ord motsvara varandra med avseende på läget i cykeln.

Resultatet kan iakttas i diagram 5a. Det antyder ett stagnerande och efterhand minskande bostadsbyggande under 1990-talet. Dock skulle byggandet år 2000 ligga på ungefär samma nivå som under miljonprogrammets toppår. Förutom att den industriella kapitalbildningen antogs utvecklas ungefär som under föregående investeringscykel, antogs även bostadsbyggandets trend fortsätta. Framskrivningen bör, med tanke på denna trend, och med tanke på styrkan i de krafter som drev fram industriell kapitalbildning 1957–1974, betraktas som ett väl tilltaget maximalalternativ.

Antar vi i stället att industriinvesteringarnas volym ökar med 5 procent/år 1987–1992 samt därefter minskar med 5 procent/år till och med år 2000, varefter en uppgång med samma procentsats vidtar, får vi ett än mer avtagande bostadsbyggande under 1990-talet (figur 5b). Scenariet är här att flaskhalsar och överhettning på arbetsmarknaden någon gång i början på 1990-talet tvingar in industrins kapitalbildning i en mera defensiv fas.

Antar vi dessutom att miljonprogrammets höjdpunkt kring 1970 utgjorde ett trendbrott, i den meningen att bostadsbyggandets trendtillväxt halveras efter 1970 (samtliga trendvärden efter 1970 räknades om), framstår utvecklingen i diagram 3a än mer som ett maximalalternativ. Och ROT-programmet framstår som än mer ”störande” för byggcykeln (figur 5c).

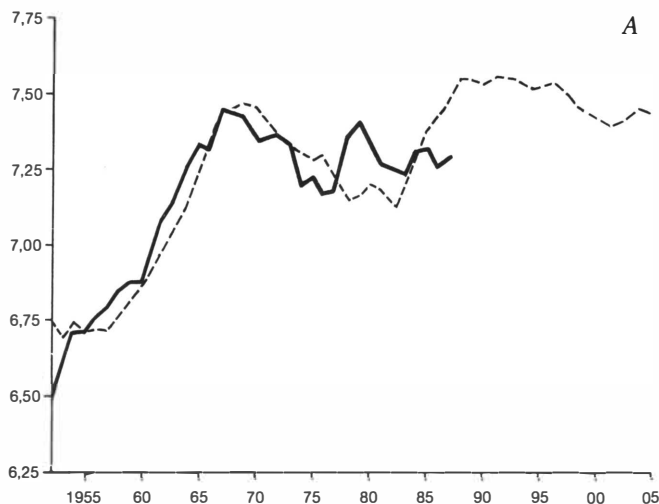
Antagandet om trendbrott är inte orimligt. Ett brott i den ekonomiska tillväxtens trend har i andra sammanhang antagits omkring 1970.¹² En orsak kunde vara att verksamheter med låg produktivitetsutveckling, främst inom den offentliga sektorn, nu upptar en allt större andel av samhällsekonomin. Bostadsbyggandets trend är sannolikt knuten till den allmänna ekonomiska tillväxten. Nära 40 års subventionering av såväl utbud som efterfrå-

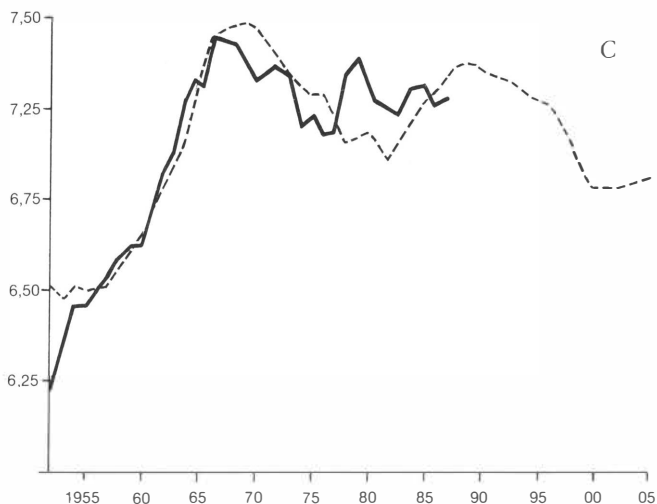
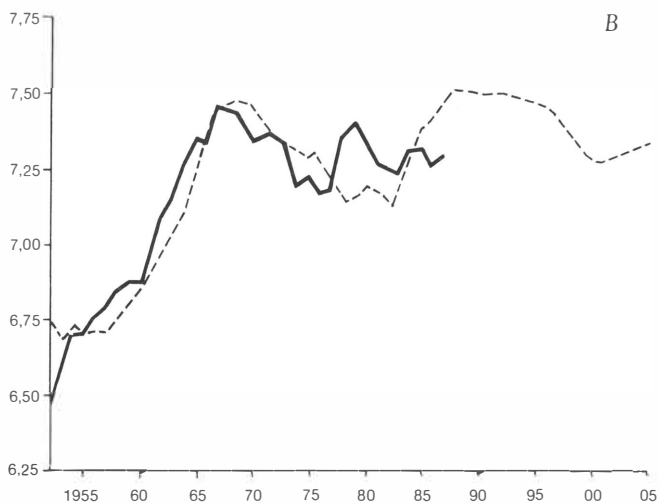
gan på bostäder bör dessutom till slut leda till en viss mättnad vad gäller efterfrågan på bostäder, relativt efterfrågan på osubventionerade nyttigheter. 5c bedöms därför som det mest realistiska alternativet. Bostadsbyggandet skulle enligt detta hamna under 1970-talets "sämsta" år omkring 1997.

Några iakttagelser ad hoc kan vi tillåta oss: För några år i slutet av 1970-talet kan en tydlig avvikelse iakttagas mellan verkligt och skattat bostadsbyggande. Den alltför låga skattningen skulle kunna tolkas som bestämd av en engångsföreteelse, ROT-programmet, som implementerades för att skydda sysselsättning och produktion inom byggnadsverksamheten från sammanbrott, när efterfrågan på bostäder fallerade. Den alltför höga skattningen 1985–1986 skulle följaktligen vara ett resultat av omställningsvårigheterna avseende övergången från ROT till en mera efterfrågestyrd nybyggnation. Omställningsproblemen kompenseras av

Figur 5. *Bostadsbyggandets faktiska volym i kronor.*

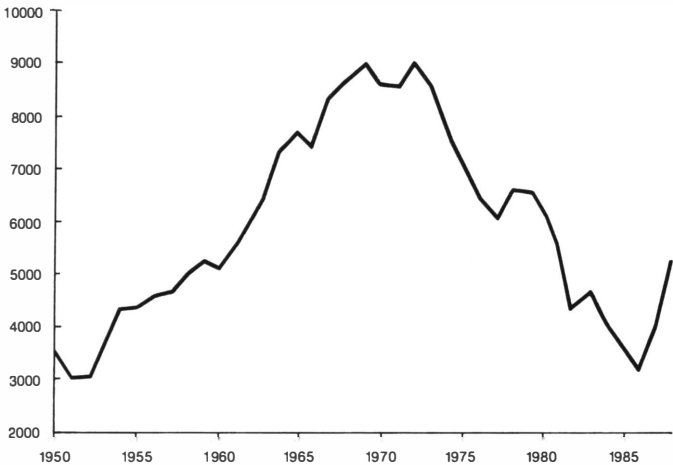
(Logaritmerade värden) —. Bostadsbyggandet beräknat med hjälp av modellen ---.¹³

mycket hög nybyggnation 1987, 1988 och, troligtvis, 1989. Sannolikt skulle uppsvinget i nybyggnation ha kommit tidigare (1983?), ROT-programmet förutan. Hade enbart nybyggnationen använts som beroende variabel i regressionskvationen, hade för övrigt bostadsbyggandets karaktär av vågrörelse illustrerats än bättre (figur 6).

Figur 6. *Nybyggnation av bostäder (milj. kr, i 1968 års priser).*

Källor: Statistiska meddelanden (B), SCB. "Konjunkturläget", KI.

De enkla framskrivningarna tyder på att det pågående bostadsbyggandet kan tolkas som uppgångsfasen i en lång fluktuation löpande från första delen av 1980-talet till omkring år 2005. Även enligt maximalalternativet avtar bostadsbyggandet under 1990-talets senare del. Enligt det alternativ som bedömdes vara det mest realistiska minskar det avsevärt. "Historisk erfarenhet" antyder med andra ord att efterfrågan på bostäder och därmed bostadsbyggandet kommer att stagnera, framförallt under senare delen av 1990-talet. Antalet unga personer i hushållsbildande

ålder ökar först efter år 2005, vilket minskar sannolikheten för ett nytt uppsving under 1990-talet.

Eventuella störningar

Diskussionen ovan är naturligtvis ytterst förenklad. Många inflytanden kan dessutom komma att störa det cykliska mönster som urskilts. Skeendet under och mellan världskrigen visade t.ex. hur svåra, utifrån kommande, störningar innebar slutet för de klassiska byggcyklarna. Det är inte svårt att föreställa sig framtida, jämförbara scenarier och störningar. Men som en utgångspunkt för en diskussion av det framtida bostadsbyggandet är ändå framskrivningen (5c) lämplig.

En sådan diskussion kan t.ex. handla om hur robust vår enkla modell, och därmed framskrivningarna, är gentemot extrema variabelvärden, bestämda av nya företeelser. Antalet unga, hushållsbildande personer blir t.ex. relativt litet på 1990-talet. Nedgångsfasen i åldersgruppens "naturliga" cykel förstärks här av den historiskt unika "pillereffekten". Det vill säga av att introduktionen av nya preventivmedel generellt sänkte födelsetalen under 1960- och 1970-talen. De ungas ringa numerär kan naturligtvis ge dem en så god arbetsmarknad och ekonomi att den direkta, negativa effekten på hushållsbildningen kompenseras av deras möjligheter att flytta hemifrån, gifta sig, skaffa barn m.m.¹⁴ De ungas inkomstkänslighet vad gäller hushållsbildningen har understrukits i såväl engelska som svenska undersökningar.¹⁵

Antalet 20–24-åringar var emellertid mycket litet även i början av 1950-talet på grund av det uppskjutna barnafödandet under 1930-talet. Men nu tillkommer att 1940-talets mycket stora barnkullar åldras. Den extrema befolkningsfördelningen, med relativt få unga, hushållsbildande personer och relativt många i femtioårsåldern, kan eventuellt ge effekter som inte självklart omfattas av den enkla modellen, bland annat beroende på den svenska arbetsmarknadens särdrag. Den är, har det visats, i hög grad ålderssegmenterad.¹⁶ T.ex. kan 50–60-åringar i mycket ringa utsträckning ersätta 20–24-åringar på arbetsmarknaden. Om befattningshierarkierna är så stela, kan unga männi-

skors möjligheter på arbetsmarknaden komma att bli extremt goda. Det kan bli de äldre som i första hand drabbas av arbetsmarknadsproblem vid eventuell låg kapitalbildning inom industrin. De unga kommer i så fall att uppfatta sina möjligheter att nå satta ekonomiska mål som goda. Om dessa mål är att tidigt flytta hemifrån, bilda familj, skaffa barn m.m., kan de ungas efterfrågan på relativt stora och dyra bostäder bli extremt stark under 1990-talet och kompensera den direkta effekten av deras ringa antal.

Eventuella kohorteffekter är emellertid inte entydiga och självklara. Sedan 1920-talet har de som tillhört små ungdomskohorter efterfrågat relativt lite utbildning.¹⁷ Deras ringa numerär – och arbetsmarknadens segmenterade karaktär – gav dem möjligheter till goda arbeten utan högre utbildning. De som tillhörde en stor årskull däremot insåg att de alltid skulle få tävla med många om arbete. För dem gällde att skaffa så hög utbildning som möjligt.

Mycket talar för att de unga kommer att möta en relativt god arbetsmarknad under 1990-talet även lokalt och även om de nöjer sig med obligatorisk utbildning. De skulle i så fall inte behöva flytta till en annan kommun vare sig för utbildning eller arbete. "Push-elementet" bakom migrationen försvagas. Trycket på kombinerade utbildnings- och industristäder, som exempelvis Lund och Linköping, kan därmed bli mindre, vilket bör verka dämpande på det totala efterfrågetrycket. Effekterna av den unika åldersammansättningen kan alltså komma att ta ut varandra. Till vilken grad detta kommer att gälla är inte så lätt att förutsäga. Någon sådan förutsägelse ska heller inte göras. Syftet med detta kapitel var i stället att påvisa några problem, kring vilka en vidare diskussion kan föras. Det handlar om mekanismer som mig veterligen hittills inte tagits upp i prognossammanhang men som rimligen hör hemma där.

Exemplen antyder att det cykliska mönster som skissats ovan kan komma att överspelas av extrema demografiska förhållanden vars effekter inte så lätt kan förutsägas. Om dessa effekter är av flera slag och tenderar att ta ut varandra som i exemplet ovan, kan den enkla modellen fortfarande vara giltig.

Ett komplement till traditionell prognosticering

Bostadsbyggandet tenderar att utvecklas cykliskt. Cykeln är huvudsakligen bestämd från bostadsmarknadens efterfrågesida och har längre våglängd än den konjunkturella. Den kan till stor del förklaras av den likaledes cykliska utvecklingen av främst antalet unga, hushållsbildande personer. Även den migration som industrins kapitalbildning initierar tenderar emellertid att utvecklas cykliskt och påverka bostadsefterfrågan. Förekomsten av långa fluktuationer i industriell kapitalbildning innebär för övrigt att själva förutsättningarna för bostadsefterfrågans utveckling med viss regelbundenhet kraftigt förändras, framförallt eftersom migrationens omfattning förändras språngvis. En annan företeelse av intresse är att ungdomars investerings- och konsumtionsbeteende sannolikt ändrar karaktär efter storleken på den årskull de tillhör. Allt detta försvårar traditionell prognosticering. Det legitimerar även framskrivningar utifrån enkla, deterministiskt anlagda modeller som visat god prediktionsförmåga på historiskt material för en längre period. Med utgångspunkt i prediktioner av det slaget kan sedan en diskussion föras, kring eventuella extrema situationer som kan tänkas uppkomma. På så sätt erhålles ett komplement, alternativt ett korrektiv, till traditionell prognosticering.

Enligt några på detta sätt historiskt förankrade framskrivningar (5 a, b och c) kommer 1990-talet att sammanfalla med nedsvingsfasen i en byggcykel. Den prediktionen bör, menar jag, ligga till grund för den vidare diskussionen av framtidens bostadsbyggande.

Noter

¹ Krantz-Nilsson (1978).

² Jörberg (1982).

³ Jörberg (1984), sid 19.

⁴ $\text{Log}(\text{BB}) = -0,00C + 1,58\text{log}(\text{ÅK}) + 0,44\text{log}(\text{II}); R^2=0,46$
(0,02) (0,43) (0,09)

BB = Bostadsbyggande.

ÅK = Antal 20–24-åringar.

II = Industriinvesteringar.

⁵ Ermish (1985).

⁶ För en fullständigare motivering av tillvägagångssättet se Pettersson (1988), sid. 106.

⁷ $\text{Log}(\text{BB}) = 0,60C + 0,90\log(T) + 0,30\log(\text{II}) + 1,37\log(\text{ÅK}); R^2=0,94$
(0,20) (0,03) (0,05) (0,19)

T = trend.

⁸ För ett resonemang enligt vilket teknikers, ingenjörers och andra industriella nyckelgruppers kunskaper är komplementära olika delar av den industriella kapitalbildningen, se Pettersson (1988). Industriinvesteringarnas tendens att fluktuera långcykliskt förklaras här med en slags "svinckel" på sådan personals arbetsmarknad.

⁹ "The Swedish Economy" (1988), sid 154.

¹⁰ Se t.ex. "Bostäder och byggande" (1987).

¹¹ "Den framtida befolkningen – Prognos för åren 1986–2025", SCB, 1986.

¹² Dahmén–Carlsson (1985), sid 47.

¹³ Se not 7.

¹⁴ Resonemanget är förenligt med den amerikanske ekonom-historikern Richard Easterlins uppfattning om stora respektive små ungdomskohorters beteende. Easterlin (1981).

¹⁵ Se exempelvis Ermish (1986).

¹⁶ För ett resonemang kring arbetsmarknadens ålderssegmentering, se Ohlsson–Broomé (1988).

¹⁷ Ohlsson (1986).

Litteratur

Carlsson, B., Dahmén, E., "Den industriella utvecklingen efter andra världskriget", i *Sveriges industri*, Industriförbundet, Sthlm 1985.

Easterlin, R., *Birth and Fortune*, London 1981.

Ermish, J., "Economic Implications of Demographic Change", Discussion Paper Series no 44, CEPR, London 1985.

Ermish, J., "Impacts of Policy Actions on the Family and the Household", Discussion Paper Series no 116, CEPR, London 1986.

Jörberg, L., "Konjunktur, struktur och internationellt beroende – industriella kriser i svensk ekonomi", *Meddelande från ekonomisk-historiska institutionen*, nr 25, Lund 1982.

Jörberg, L., "Den svenska ekonomiska utvecklingen 1861–1983", *Meddelande från ekonomisk-historiska institutionen*, nr 33, Lund 1984.

Krantz, O., Nilsson C.A., "Om strukturgränser i svensk ekonomi 1861–1975", *Meddelande från ekonomisk-historiska institutionen*, nr 2, Lund 1978.

Pettersson

Ohlsson, R., Broomé, P., *Ålderschocken*, SNS, 1988.

Ohlsson, R., *Högre utbildning och demografisk förändring*, Lund 1986.

Pettersson, L., "The Swedish Building Cycle and other Cycles", *Scandinavian Housing & Planning Research*, nr 5, 1988.

"The Swedish Economy", Konjunkturinstitutet, Stockholm, hösten 1988.

"Bostäder och byggande", Bilaga 8 till LU87, Stockholm 1987.

"Den framtida befolkningen – prognos för åren 1986–2025", SCB, Sthlm 1986.

Påverkar generationsstorleken migrationen?

Flyttar de som är födda under 1940-talets "baby-boom" eller under 1960-talets födelsetopp lika ofta som de som är födda under perioder med låga födelsetal? Är flyttningsintensiteten högre för stora generationer, så att svängningarna i antalet flyttare förstärks eller är den lägre så att svängningarna dämpas? Frågorna skall ses mot bakgrund av att man för flera länder har funnit samband mellan födelsegruppernas storlek och deras val av utbildning, möjligheterna att få arbete efter avslutade studier, startlön etc. Eftersom utbildning, startlön m.m. också påverkar flyttningsbenägenheten finns det alltså flera skäl som talar för att det kan finnas ett samband mellan åldersgruppernas storlek och flyttningsbenägenheten.¹

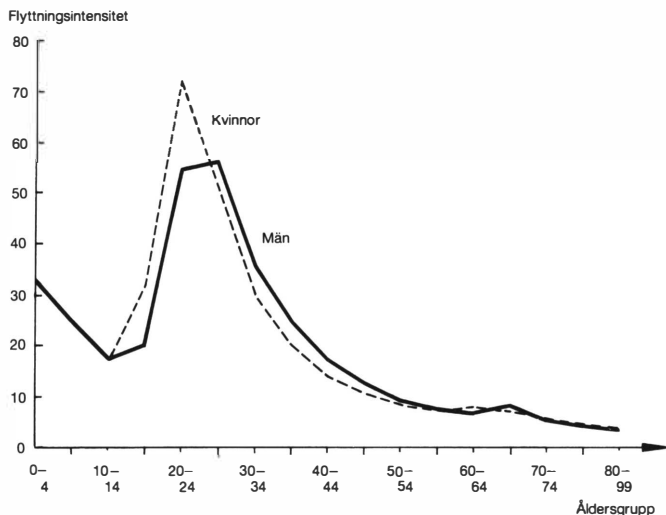
Flyttarnas åldersprofil i ett långsiktigt perspektiv

Drygt en miljon individer flyttar varje år i Sverige. Siffran innebär att varje person i genomsnitt flyttar omkring tio gånger i livet. De korta flyttningarna dominerar idag, liksom förr; under den senaste 10-årsperioden ägde tre fjärdedelar rum inom kommungränserna. Återstående fjärdedelen fördelades i lika delar mellan flyttningar över kommungräns inom samma län och över länsgräns. Detta innebär att endast 1,5 gång av de 10 gånger en person flyttar passerar en länsgräns.

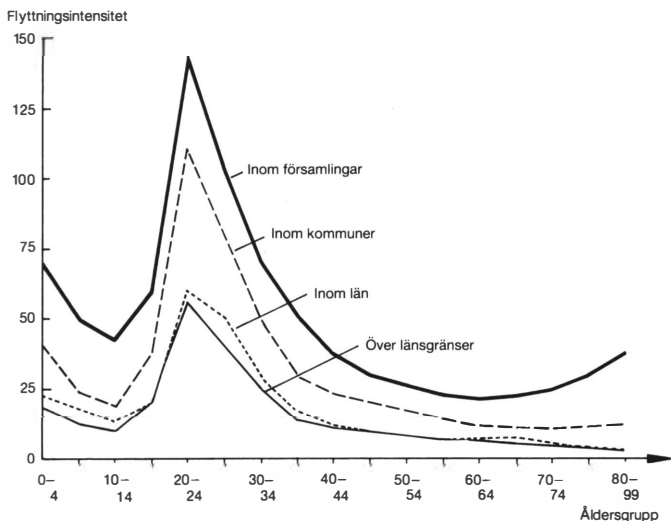
Flyttarnas ålderssammansättning finns belysta genom en rad

tvärsnittsstudier. På grundval av dessa kan vi sluta oss till att ålderssammansättningen har varit påfallande stabil i ett långsiktigt tidsperspektiv med en viss ökning av familjeflyttningar kring sekelskiftet. Omflyttningen är som störst i åldrarna 20–30 år. Kvinnor flyttar i yngre åldrar än män (figur 1). Småbarnsfamiljer flyttar oftare än familjer med äldre barn. Även för pensionärerna dominerar de korta flyttningarna, vilket framgår av figur 2 som visar intensiteterna för flyttningar inom församlingsgräns, över församlingsgräns men inom kommungräns, över kommungräns men inom länsgräns och över länsgräns år 1987 för 5-års åldersgrupper. En undersökning av de äldres flyttningmönster visar också att det är ovanligt att de äldre flyttar tillbaka till sin födelse- eller uppväxtort.² Återflyttarna återfinns således inte bland de äldsta i samhället utan i den yrkesaktiva befolkningen. En undersökning av återflyttning till kommunerna i ett norrlandslän visar att 30 procent av dem som lämnade kommunerna återvänt inom

Figur 1. Flyttningar över länsgräns 1961–88 efter kön. Genomsnitt för 5-års åldersgrupper. Flyttningsintensiteten för varje genomlevt år i promille.

Figur 2. Flyttningar inom församlingar, inom kommuner, inom län och över länsgräns 1987 för 5-års åldersgrupper. Flyttningsintensiteten för varje genomlevt år i promille.

Källa: Befolkningsförändringar 1987.

en 10-årsperiod; hälften av dessa återvände redan efter 2 år.³ En studie av utflyttningen från Stockholm visar att en tredjedel av dem som flyttade in till staden under 1970- och 80-talet lämnat staden. I genomsnitt stannade de sju år i Stockholm.⁴

Orsakerna till flyttning kan delas in i tre kategorier: (1) de som har med förändringar i verksamheten att göra, (2) de som beror på hushållsförändringar och (3) de som sammanhänger med byte av bostad för att höja boendestandarden. Med förändringar i verksamheten menas påbörjad eller avslutad utbildning, inträde i arbetslivet, byte av arbete. Hushållsförändring innebär flyttning från föräldrahemmet, sammanflyttning med sambo eller make och maka samt flyttning till större eller mindre bostad i samband med förändring i hushållets storlek. Slutligen sker byten av bo-

stad för att höja boendestandarden utan att hushållets storlek har förändrats. Eftersom de kortväga flyttningarna dominerar så totalt står det klart att endast en mindre del av flyttningarna beror på utbildning och arbete.

Delar man upp de 10 flyttningar en svensk förväntas göra på olika kategorier blir resultatet enligt Einar Holm och Sture Öberg följande:

- 3 medflyttningar, varav 2 som barn
- 1 flyttning från föräldrahemmet
- 3 samboendeflyttningar
- 2 flyttningar på grund av ändrad familjestorlek
- 1 bostadskarriärflyttning
- och mindre än 1 flyttning på grund av utbildning och arbete.⁵

Flyttning över länsgräns utgör 1,5 av de 10 flyttningar en person förväntas göra under sin livstid och mindre än en av flyttningarna betingas av förändringar i utbildning och arbete. Trots detta är det just dessa faktorer som dominerar flyttningsteorin enligt Holm och Öberg.⁶

Holm och Öberg ser flyttningarna stundtals ur individ- stundtals ur hushållssynpunkt. Medflyttning till följd av att ena eller båda föräldrarna byter arbete ses ur individsynpunkt och inte ur hushållets synpunkt. På motsvarande sätt klassificeras flyttningar från föräldrahemmet och vid samboende som hushållsbetingade flyttningar även om de sker i samband med utbildning eller med förändring i verksamheten. De långväga flyttningarna förklaras utifrån ekonomiska teorier. Om nu ekonomiska orsaker överbetonas i flyttningsteorin så överbetonar Holm och Öberg, genom sin klassificering, flyttningar i samband med hushållsförändringar.

Hur skall *den långsiktiga stabiliteten* i flyttarnas ålderssammansättning förklaras? Einar Holm och Sture Öberg ser flyttningarna i ett livscykelperspektiv där arbetsmarknadssituationen på sin höjd kan påverka tidpunkten för en flyttning med några år. I linje med detta resonemang blir flyttningsbenägenheten i olika åldersgrupper stabil eftersom människors livscykler, med dess olika faser, är stabila.

Inom ekonomisk teori kan fyra förklaringar till att flyttningarna koncentreras till åldern 20–25 år urskiljas. En teori är att lönedifferensen vid en flyttning blir större för yngre än för äldre. Även om differensen i absoluta tal vore lika stor blir marginalinkomstökningen mindre för de äldre som i utgångspunkten har högre lön. Med det svenska skattesystemet accentueras skillnaden i löneförbättring mellan yngre och äldre i samband med flyttning. Denna förklaring kan ses som en direkt tillämpning av den klassiska lönedifferensteorin för flyttningar.

En andra förklaring har sin förankring i humankapitalteorin. Migration ses som investering i humankapital. Benägenheten att flytta bestäms av den förväntade *nettointäktsökningen* vid flyttningstillfället.⁷ Om intäktsökningen överstiger flyttningkostnaderna flyttar individen eller hushållet. Till skillnad från lönedifferensteorin tas således dels hänsyn till förväntade framtida inkomster, dels till flyttkostnaderna.

Värdet av att flytta beräknas därvid för återstående tid i arbetskraften (fram till pensioneringen) och inte bara vid tidpunkten för flyttningen.⁸ Ju yngre man är, desto längre tid får man nytta av lönehöjningen i samband med flyttningen. Intäktsökningen av en flyttning blir således mycket större för en ung flyttare än för en äldre även om löneförbättringen vid tidpunkten för flyttningen är densamma.

Kostnaderna för att flytta beror dels på avståndet, dels på hushållets storlek.⁹ Sannolikt är kostnaderna lägre för yngre än äldre eftersom de antingen är ensamstående eller har mindre familj. Såväl intäktssidan som kostnadssidan ger fördelar för yngre flyttare. Humankapitalansatsen kan således förklara flyttarnas sneda åldersprofil.

En tredje förklaring utgörs av Todaros utveckling av humankapitalansatsen.¹⁰ I individens förväntningar av de framtida inkomsterna ingår också en bedömning av sannolikheten att få arbete. Todaro hämtar således element från Keynes teori som han integrerar med humankapitalteorin. En individ förväntas flytta om de förväntade framtida intäkterna efter flyttningen överstiger de framtida inkomsterna vid att stanna kvar även om han eller hon den första tiden inte får högre lön eller ens arbete. Todaros

teori kan därför förklara den omfattande inflyttningen till städerna i u-länderna, där många av de nyligen inflyttade den första tiden möter arbetslöshet eller låga löner. Todaro betonar således *framtida* inkomstökningar av att flytta. Ungdomarnas flyttningar behöver således, enligt denna teori, inte betingas av situationen för stunden utan av förväntningar om framtiden.

Slutligen, den fjärde ekonomiska förklaringen till att unga flyttar oftare än äldre är att man med åren lär sig alltmer om sitt eget arbete och att man därmed kan, relativt sett, mindre om andra arbetsuppgifter. Man blir därmed mer värdefull för den arbetsgivare man redan har än för andra. Därför byter man arbete mer sällan när man blir äldre och därmed flyttar man mindre ofta som äldre.¹¹

Generationsperspektivet: utgångspunkter

Vi har således kunnat konstatera att flyttarnas ålderssammansättning varit påfallande stabil *i ett långt tidsperspektiv* och att det finns rimliga förklaringar till detta. Den fråga vi då ställer är om åldersprofilen är stabil *i ett 20–30-års tidsperspektiv*. Är flyttningsbenägenheten i olika åldrar helt stabil så att antalet flyttningar ökar proportionerligt när en stor födelsekohort kommer upp i 20-årsåldern? Livscyklförklaringar, som utgår från att människor vid viss ålder lämnar föräldrahemmet, söker utbildning, flyttar samman etc. talar för detta. I prognossammanhang utgår man vanligen också från helt stabila åldersspecifika flyttningsintensiteter (liksom att konsumtion och produktion är stabil eller möjligen innehåller en trendfaktor). De olika åldersspecifika talen antas således inte påverkade av åldersgruppernas storlek. Förutsättningen är hela tiden att det inte råder brist på bostäder, utbildningsplatser, arbete etc.

Flera faktorer talar emellertid för att de åldersspecifika konsumtions-, produktions- eller flyttningstalen inte är stabila i ett 20–30-årsperspektiv. Richard Easterlin hävdar att födelsegruppernas storlek påverkar individernas konsumtion och arbete.¹² Exemplet är den stora generation som föddes i USA efter andra världskriget. När de nådda arbetsålder kunde näringslivet inte

absorbera dem. Den ökande konkurrensen mellan de arbetssökande ledde till lägre startlön och många valde att vidareutbilda sig för att förbättra sina möjligheter på arbetsmarknaden. Liknande resonemang, speciellt vad gäller utbildning, har Rolf Ohlsson fört vad gäller Sverige.¹³ Om så är fallet är det också, mot bakgrund av vad vi tidigare diskuterat, rimligt att tänka sig att flyttningsbenägenheten påverkas.

Frågan om de åldersspecifika flyttningsintensiteternas stabilitet är således central. Är flyttningsbenägenheten helt stabil så att antalet flyttningar står i direkt förhållande till kohortstorleken eller är den högre för stora födelsekohorter, så att svängningarna i antalet flyttare förstärks eller är den lägre så att svängningarna dämpas?

Generationsstorleken kan påverka såväl de kortväga som de långväga flyttningarna. Det är t.ex. rimligt att tänka sig att flyttningarna över församlingsgräns ökar när stora ungdomskullar lämnar föräldrahemmet för att söka egen bostad. Brist på bostäder leder till att området för att söka bostad utvidgas. I denna uppsats kommer vi emellertid att koncentrera oss på effekterna av ungdomskullarnas storlek på arbetsmarknaden och undersöker därför de långväga flyttningarna, dvs. flyttningarna över länsgräns.

Då det gäller sambandet mellan generationsstorlek och den långväga flyttningsbenägenheten kan man tänka sig flera mekanismer. Det förefaller t.ex. rimligt att tänka sig att lönedifferenserna mellan expansiva och icke-expansiva regioner ökar om utbudet av ungdomsarbetskraft minskar. De som tillhör en liten födelsegrupp skulle således erbjudas större fördelar vid en flyttning än de som tillhör en stor kohort, vilket leder till högre flyttningsintensitet för små jämfört med stora kohorter.

Om födelsegruppernas storlek inte påverkar ingångslönerna utan möjligheterna att få arbete blir effekten annorlunda. När en stor födelsekohort når arbetsmarknaden kan de unga tvingas att flytta för att överhuvudtaget få arbete. De som tillhör en stor kohort förväntas enligt detta resonemang få högre flyttningsintensitet än de som tillhör en liten födelsegrupp.

En annan tänkbar effekt av en ovanligt stor födelsekohort är

att konkurrensen på arbetsmarknaden leder till en ökad utbildning. Det är välkänt att högutbildade flyttar längre än lågutbildade. Ökar utbildningsnivån till följd av att generationsstorleken ökar kan detta medföra att området för att finna relevant arbete ökar och att antalet flyttningar över länsgräns därvid ökar.

Olika födelsekohorters flyttningsintensitet har, såvitt känt, aldrig tidigare diskuterats. Teoribildningen på området är följaktligen obefintlig. Eftersom utrymmet här inte tillåter en utveckling av migrationsteorin, närmar vi oss frågan empiriskt. För att kunna tolka hur de långväga flyttningarna i olika åldrar varierar över tiden måste vi emellertid först kortfattat diskutera hur andra faktorer än kohortstorlek inverkar.

De ekonomiska konjunkturerna påverkar flyttningarna. Under högkonjunkturår ökar de långväga flyttningarna, liksom andra flyttningar.¹⁴ Detta är ett välkänt fenomen som förklaras med att de ekonomiska konjunkturerna påverkar ingångslönerna och antalet lediga platser. Genom tidigare studier vet vi emellertid inte hur konjunkturerna påverkar flyttningarna i olika åldersgrupper.

Strukturförändringar i näringslivet, t.ex. den privata tjänstesektorns expansion sedan 1960-talet, påverkar efterfrågan av arbetskraft i olika utsträckning i olika regioner. Inflyttningen till Stockholmsregionen under senare tid torde bland annat bero på en kraftig ökning av efterfrågan av arbetskraft inom tjänstesektorn. På motsvarande sätt kan strukturförändringar i utbudet av arbetskraft uppkomma, t.ex. genom förändringar i villkoren för utbildning eller barntillsyn. En strukturförändring vad gäller utbildning är universitetens utbyggnad under 1960-talet, en annan spärningen av högskoleutbildningen på 1980-talet. Daghemsutbyggnaden och, senare, familjens beroende av två löner och dagisplats är också exempel på strukturella förändringar som kan påverka utbudet av arbetskraft. Lagen om anställningsskydd och förändringar i skattelagstiftningen kan på liknande sätt påverka utbudet. Även utökningen av villaboendet kan leda till en minskad rörlighet på arbetsmarknaden.

Strukturellt och konjunkturrellt betingade förändringar på efterfrågesidan påverkar utbudet av arbetskraft. Utbudet av arbetskraft förändras emellertid inte lika snabbt som efterfrågan, spe-

ciellt inte sedan kvinnornas förvärvsintensitet ökat. Brist på arbetskraft upplevs främst som ett konjunkturellt fenomen även om kohorta förändringar på utbudssidan kan leda till arbetskraftsbrist och härigenom påverka näringslivets struktur. Det faktum att antalet 20-åringar blir färre och färre under nästan en 20-årsperiod framöver kommer att upplevas helt olika beroende på konjunkturläget.¹⁵ Utbudsförändringarna är därvid inte viktigare än efterfrågeförändringarna även om de är lättare att förutsäga. Strukturella förändringar i efterfrågan på arbetskraft samvarierar på ett liknande sätt med utbudet av arbetskraft med den väsentliga skillnaden att tidsperspektivet är mycket längre.

Förändringar i utbudet av arbetskraft bestäms främst av födelsetalen även om migrationsnettot spelar en viss roll. Födelsetalen varierar dels kortsiktigt, bland annat som ett resultat av snabba förändringar i samhället, dels mera långsiktigt. De långa cyklernas längd bestäms, definitionsmässigt, av moderns ålder vid barnafödandet. Avståndet mellan två generationer (cykelns längd) är lika med moderns ålder vid mittbarnets födelse. Det rör sig således om cykler av 25–30 års längd. En kraftig, men tillfällig, ökning av födelsetalen resulterar således i en ökning av födelsetalen 25–30 år senare. Genom senareläggning och tidigareläggning av första och sista barnet kan 25–30-årscykler inte alltid identifieras i födelsetalen. Ett tydligt exempel på detta är att det endast är 20 år mellan 1940-talets och 1960-talets födelsetoppar.

Förändringar i utbud och efterfrågan på arbetskraft kan således påverka de åldersspecifika flyttningarna över tiden. Hur skall vi kunna få en uppfattning av hur stor inverkan de olika faktorerna har? Hur lång tidsperiod behöver vi studera? Idealiskt sett skulle vi behöva studera en hundraårsperiod eller mer.¹⁶ Eftersom det problem vi är intresserade av gäller efterkrigstiden, då födelsekullarna varierat i långa vågor samtidigt som det rått nära nog full sysselsättning på arbetsmarknaden, befinner vi oss inte i någon ideal situation. Tillgången på flyttningsdata begränsar också undersökningsperioden.

Utgångspunkten för undersökningen av hur flyttningsbenägenheten i olika åldrar varierar över tiden är flyttningsintensiteterna i olika åldersgrupper under vart och ett av åren 1961 till 1988.

För att undersöka effekterna av långsiktiga förändringar i födelsegroppernas storlek är det fullt tillräckligt med att studera 5-års åldersgrupper. Det mått vi här använder kallas den *perioda* åldersspecifika flyttningsintensiteten eftersom den avser förhållandena under en viss tidsperiod.

Ett mått på den *kohorta* flyttningsintensiteten erhålls genom att flyttningsintensiteterna för efterföljande period adderas. Intensiteten för t.ex. 0–4-åringar under en femårsperiod adderas samman med intensiteten för 5–9-åringar efterföljande femårsperiod osv. Vi skapar med andra ord kohortdata ur perioddata. Metoden bygger bland annat på antagandet att de som flyttar ut och in i Sverige har samma åldersspecifika flyttningsintensiteter som de som bor här hela tiden. Eftersom immigrationsnettot är litet i förhållande till folkmängden måste avvikelserna vara mycket kraftiga för att överhuvudtaget påverka vår skattning. De på detta sätt erhållna summerade flyttningsintensiteterna för olika födelsegropper relateras sedan till gruppens storlek. I vårt fall utgår vi inte från 5-årsgrupper utan ettårsgrupper vid beräkning av den kohorta flyttningsintensiteten under en tioårsperiod för de som fyllt 20 år (se nedan).

Årliga uppgifter om flyttningarna över länsgräns redovisas för 5-årskohorter i den offentliga statistiken från och med 1972. Dessförinnan redovisas de i bredare åldersgrupper.¹⁷ Motsvarande uppgifter för perioden 1968 har ställts till förfogande av SCB och genom en komplettering gjord för denna uppsats har vi tillgång till åldersspecificerade flyttningar över länsgräns för perioden 1961 till 1988.

Vid beräkningen av flyttningsintensiteter för 5-års åldersgrupper har antalet flyttningar i respektive åldersgrupp under ett år ställts i relation till den summerade exponeringstiden. Ett approximativt värde på exponeringstiden har erhållits genom att medelvärdet av gruppens storlek vid årets början och slut multipliceras med 1 år. Flertalet figurer bygger på detta mått. Flyttningen i åldern 85–99 år har förts samman till en grupp. Flyttningsintensiteterna är angivna per tusen genomlevda år i respektive åldersgrupp. En flyttningsintensitet på 100, vilket i stort sett var värdet för kvinnor i åldern 20–24 år i början och slutet av undersök-

ningsperioden, innebär således att var tionde kvinna flyttar i denna åldersgrupp under ett år. Eftersom hon genomlever 5 år i denna åldersgrupp flyttar varannan kvinna efter det att hon fyllt 20 år men innan hon fyller 25 år.

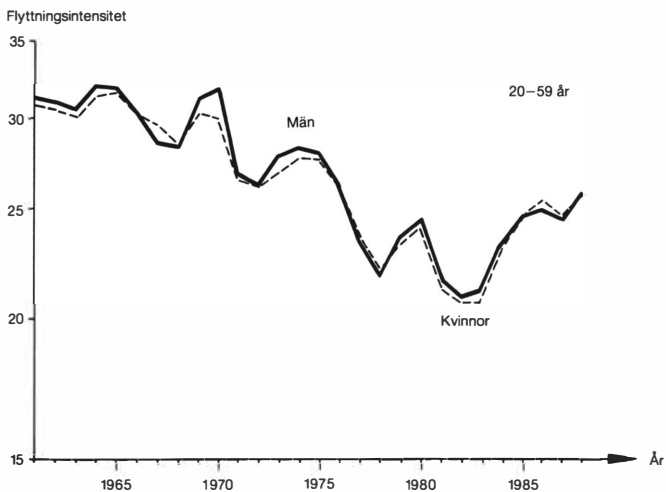
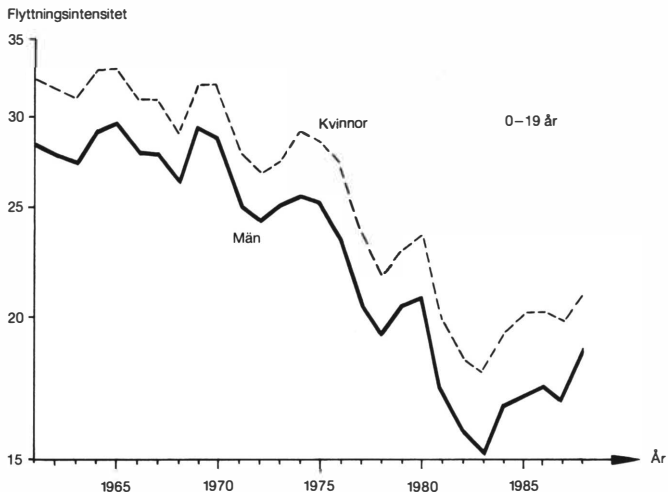
Långväga flyttningar hos olika generationer

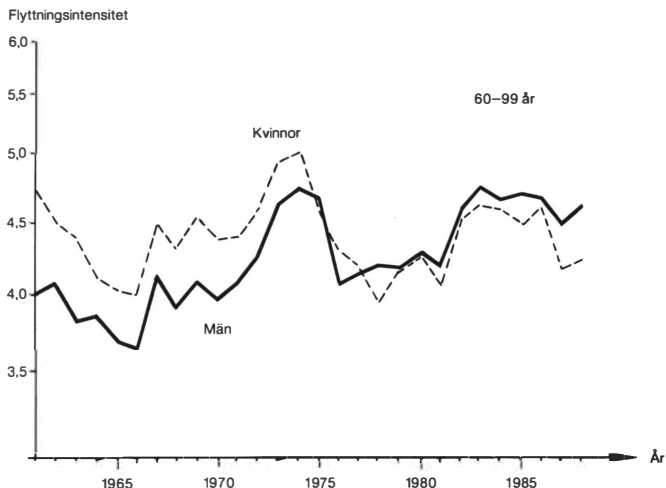
Som framgår av figurerna 3a–c är flyttningsintensiteterna i olika åldrar långt ifrån stabila.¹⁸ Det råder således inget linjärt samband mellan födelsekohorternas storlek och antalet flyttningar. Praktiskt taget samtliga serier innehåller dels trend (eller möjligen en lång cykel), dels konjunkturer (eller korta cykler). De senare sammanfaller för nästan samtliga åldersgrupper under 60 år och för män och kvinnor. Det finns således anledning att förmoda att variationen *på kort sikt* bestäms av en och samma faktor – de ekonomiska konjunkturena. Bertil Holmlunds undersökning av flyttningar över länsgräns och antal kvarvarande vakanser i förhållande till arbetsstyrkans storlek under perioden 1964–1982 ger belägg för detta. Holmlunds resultat avser det totala antalet flyttningar i förhållande till hela befolkningen medan vi kan visa att flyttningarna för alla åldersgrupper under 60 år påverkas av konjunkturläget. Det faktum att även barnens flyttningar visar tydlig influens av ekonomins variationer innebär att även barnfamiljernas flyttningar har ekonomiska orsaker. Variationerna i de äldres flyttningar har däremot andra orsaker, vilket vi skall återkomma till.

Även då det gäller utvecklingen på längre sikt finner vi stora likheter mellan åldersgrupperna. Flyttningsintensiteten minskar i alla åldrar under 50 år, för män och kvinnor, fram till 1982–83. Därefter ökar åter flyttningsintensiteten. Minskningen sker emellertid inte i samma takt för alla åldersgrupper; den är högst för de yngre.

Vi har inte tillgång till uppgift om det var familjeflyttningarna eller enskilda flyttningar som minskade under 20-årsperioden från 1960-talets början. Eftersom flyttningarna bland barn minskar är det helt klart att barnfamiljerna var mindre flyttningsbenägna under 1980-talets början än tidigare.¹⁹ Förändringarna är

Figur 3a–c. Flyttningar över länsgräns 1968–88 för åldersgrupperna 0–19 år, 20–59 år och 60–99 år. Män och kvinnor. Flyttningsintensiteten för varje genomlevt år i promille.

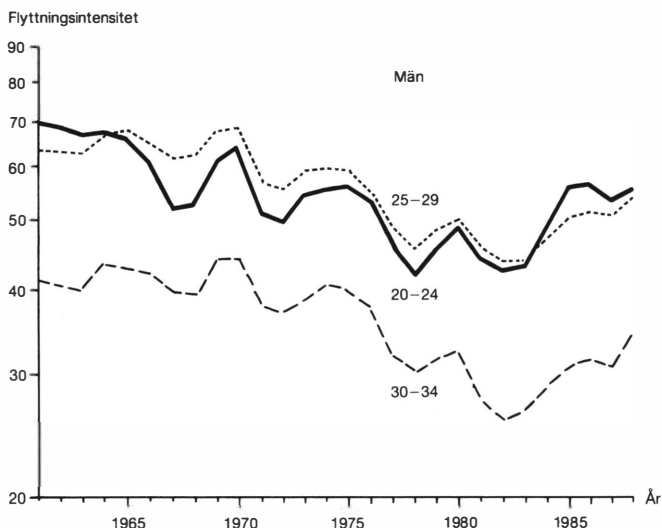
för stora för att kunna bero på ändrad familjestorlek. Det faktum att minskningen är lika stor för förskolebarn som för de som börjat skolan innebär att deras föräldrar befinner sig i en likartad situation. Den ökade geografiska orörligheten i de yngsta arbetsföra åldrarna visar emellertid att det inte var endast småbarnsföräldrarna som var allt mindre benägna att flytta.

Medan flyttningarna minskar hos de yrkesaktiva ökar den något bland pensionärerna (faktiskt redan från 60 års ålder). Även om denna grupp fortfarande är hårt bunden till den plats där de var yrkesverksamma ökar således deras flyttningar över länsgräns. Rörligheten för denna grupp påverkades naturligtvis inte av de ekonomiska konjunkturerna. Svackan i flyttningarna mellan 1976 och 1981 beror knappast på konjunkturläget utan torde bero på institutionella faktorer. Vilka dessa var vet vi ej. Eftersom vi främst är intresserade av flyttningarna bland yrkesaktiva lämnar vi frågan tills vidare.

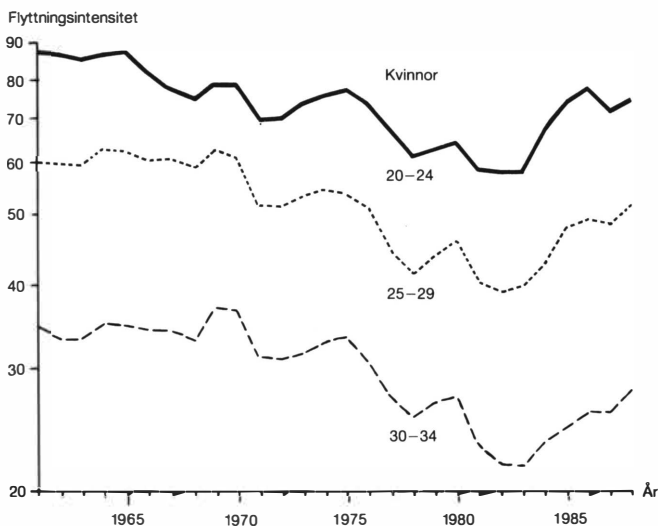
Då det gäller arbetskraftens flyttningar finner vi att förändringarna är störst för de yngre. De långväga flyttningarna för män i åldern 20–24 år minskar t.ex. snabbare fram till början av 1980-talet än för män i åldern 25–29 år (figur 4a). Under perio-

den 1968 till 1982–83 sker det således en förändring i flyttningsmönstret. Skillnaderna mellan de båda nämnda åldersgrupperna förstärks 1984 och 1985. Då ökar flyttningarna hos män i åldern 20–24 år åter. Ökningen är så kraftigt att denna grupp blir den mest flyttningsintensiva av samtliga grupper, vilket den också var vid 1960-talets början. Under 1960-talets slut inträffar således något som gör unga män mindre benägna att flytta än tidigare och det man kanske först tänker på är utbildningsexpansionen. De som var i åldern 20–24 år då tillhör den första generationen som i stor utsträckning påbörjade universitetsstudier, vilket kan ha lett till en minskad rörlighet under en period av deras liv. Någon motsvarande omkastning mellan åldersgrupperna äger inte rum för kvinnor (figur 4b).

Figur 4a–b. Flyttningar över länsgräns 1961–88 för åldersgrupperna 20–24 år, 25–29 år och 30–34 år. Män och kvinnor. Flyttningsintensiteten för varje genomlevt år i promille.

Påverkar generationsstorleken migrationen?

Som framgår av figur 3b, som visar genomsnittlig flyttningsintensitet för åldersgruppen 20–59 år, den grupp huvuddelen av arbetskraften tillhör, förändras flyttningen för män och kvinnor på ett mycket likartat sätt över tiden, både konjunkturellt och trendmässigt. Samma faktorer tycks influera båda könen. Möjligen är kvinnornas flyttningar mindre konjunkturpåverkade än männens.

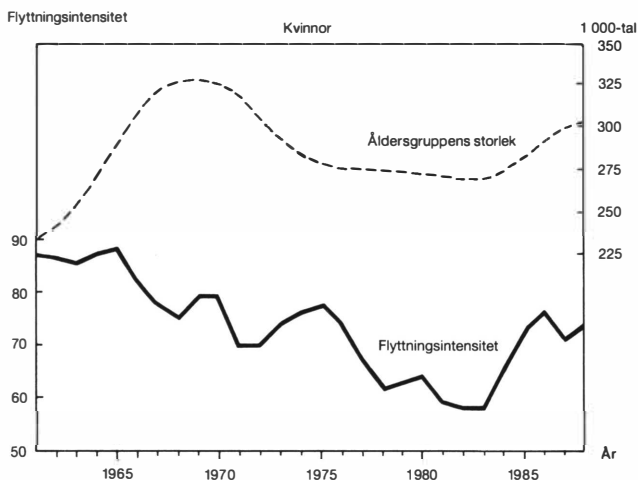
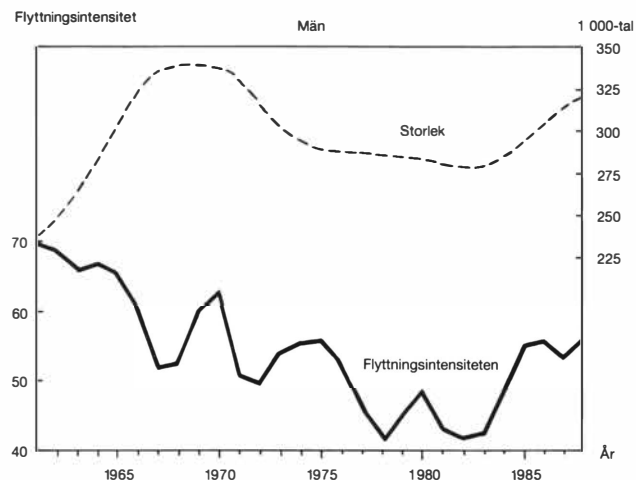
Flyttningsintensiteten i olika åldrar är alltså allt annat än stabil. I själva verket har det skett grundläggande förändringar i flyttningmönstret. Frågan är då om förändringarna är beroende av åldersgruppernas storlek eller om helt andra faktorer ligger bakom. Då det gäller de konjunkturrella variationerna är det helt klart att dessa inte beror på kohorternas storlek. Det faktum att de är likartade för praktiskt taget samtliga åldersgrupper utom de äldre visar att det är perioda effekter, troligen direkt bestämda av de ekonomiska konjunkturerna. Frågan om de långsiktiga förändringar är betingade av strukturella förändringar på efterfrågesidan eller är en effekt av generationernas storlek återstår dock att förklara även om den minskade flyttningsbenägenheten i ål-

dern 20–24 mot slutet av 1960-talet kan tolkas som en effekt av att de ovanligt stora födelsekohorterna utbildade sig i stället för att söka arbete på annan ort.

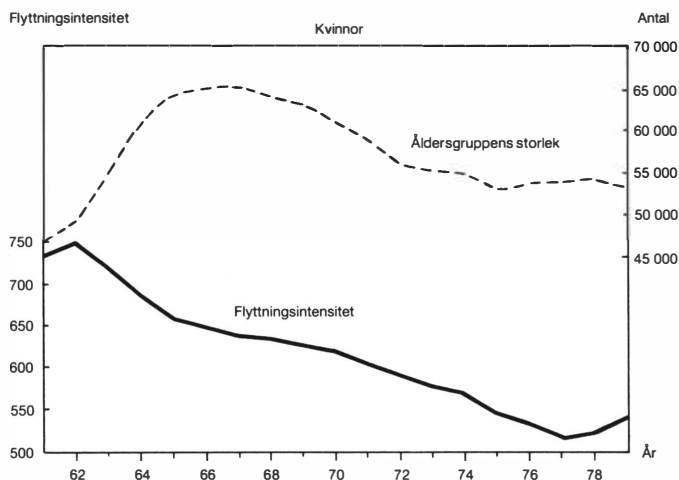
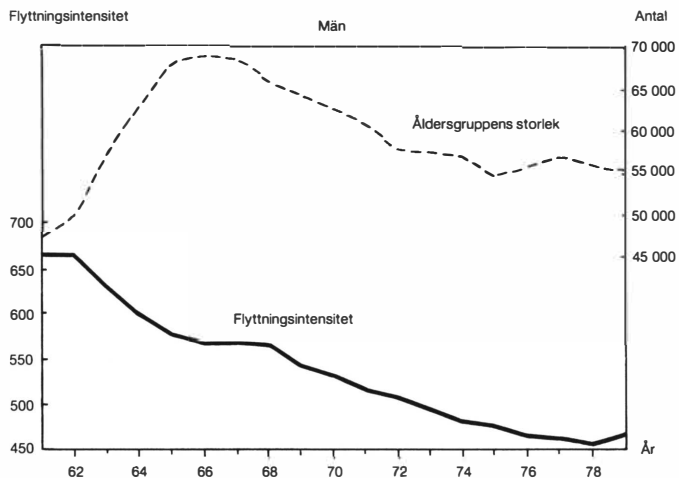
Figurerna 5a–b visar flyttningsintensiteten för män och kvinnor i åldern 20–24 år och åldersgruppens storlek vid årets början. Det finns ett svagt samband mellan storlek och intensitet. Vid slutet av 1960-talet och från mitten av 1980-talet har det totala antalet flyttningar över länsgräns ökat inte bara för att antalet i flyttningsintensiva åldrar stigit utan också för att flyttningsbenägenheten hos de stora födelsekohorterna varit större än för övriga kohorter. Vid periodens början var det däremot så, att när åldersgruppen ökade i storlek så sjönk flyttningsbenägenheten. Det är också ett faktum att samtliga åldersgrupper har förhöjd flyttningsbenägenhet vid slutet av 1960-talet och mot mitten av 1980-talet. Det som främst talar mot att generationsstorleken påverkar flyttningsintensiteten under den period vi studerar är dock att flyttningarna ökar när storleken ökar under 1980-talet men minskar under 1960-talet. Beror då 1960-talets minskning på att flyttningarna senarelades på grund av att utbildningstidens längd ökade? I ett försök att besvara frågan har kohorta flyttningsintensiteter i åldern 20–29 år beräknats för varje 20-årsgrupp från 1961 till 1979. Resultatet återges i figur 6a–b som således visar flyttningsintensiteten under den kommande tioårsperioden för de som fyllde 20 år 1969, 1970, 1971 o.s.v. I figuren visas också gruppens storlek i absoluta tal. Av de 47 000 män som fyllde tjugo år 1961 flyttade tre fjärdedelar över länsgräns innan de fyllt 30 år men av de 65 000 som fyllde 20 år 1968 flyttade endast 65 procent innan de fyllt 30 år. Det finns således inget samband mellan födelsegruppens storlek och kohorta flyttningsintensitet. Mönstret bryts för de som nådde 20 års ålder 1978–79. Vi kan inte heller på detta material sluta oss till att det finns ett orsakssamband mellan födelsegruppernas storlek och flyttningsintensitet.

Påverkar generationsstorleken migrationen?

Figur 5a–b. Flyttningsintensiteten för varje genomlevt år i åldersgruppen 20–24 år och åldersgruppens storlek. Män och kvinnor. Flyttningar över länsgräns 1961–1988.

Figur 6a–b. Summerad flyttningsintensitet 20–29 år för de som fyllde 20 år 1961–1979 och antalet 20-åringar. Män och kvinnor.

Sammanfattning

Flyttningsbenägenheten i olika åldrar har varit påfallande stabil i *ett långt tidsperspektiv* med en koncentration till åldern 20–30 år. Detta gäller såväl kortväga som långväga flyttningar. Koncentrationen till de yngre kan förklaras med att det är vid denna ålder de lämnar föräldrarnas hem, flyttar samman etc., men också ekonomiska skäl ligger bakom. Detta visar sig bland annat i att det inte bara är yngre ensamstående utan också småbarnsfamiljerna som har hög flyttningsbenägenhet. För de senare är det ju inte frågan om livscykelflyttningar, åtminstone inte då det gäller långväga flyttningar.

Även i *ett kortsiktigt tidsperspektiv* finns stora likheter mellan åldersbanden då det gäller de långväga flyttningarna. De ekonomiska konjunkturerna påverkar flyttningsbenägenheten i de yrkesaktiva åldrarna på ett mycket likartat sätt, om än inte i samma omfattning. Goda och dåliga tider påverkar således såväl den yngre som äldre arbetskraften, men kvinnor i mindre utsträckning än män.

Påverkar födelsegruppernas storlek flyttningarna? Eftersom storleken på födelsekohort påverkar val av utbildning, möjligheter att få arbete, startlön m.m. och dessa faktorer påverkar flyttningsbenägenheten finns det skäl som talar för att det kan finnas ett samband mellan födelsegruppernas storlek och flyttningsbenägenheten. Eftersom generationsstorleken varierar i 20–30-års-cykler blir tidsperspektivet varken långt eller kort utan mellanlångt. Då det gäller flyttningar i samband med utbildning och arbete koncentrerar vi oss på flyttningarna över länsgräns.

Resultatet är att flyttningsbenägenheten i *ett mellanlångt tidsperspektiv* långt ifrån är stabil. Det har skett betydande förskjutningar mellan olika åldersgrupper, även i de yrkesaktiva åldrarna. Något enkelt samband med födelsegruppernas storlek kan emellertid inte spåras utan det tycks snarare vara så att ett nytt, eller kanske nygammalt, flyttningsmönster växer fram. När 40-talisterna nådde arbetsmarknaden flyttade de i mindre utsträckning än tidigare generationer. Det var inte bara så att de temporärt sköt upp sitt flyttande till följd av ökad utbildning utan de

kom inte ifatt föregående generation i fråga om långväga flyttning (se figur 6). Det faktum att industrin, i fråga om andel arbetstillfällen, expanderat färdigt när de kom ut på arbetsmarknaden kan vara en förklaring. Den offentliga sektorns expansion ägde rum i alla län. Strukturförändringen på efterfrågesidan skulle således kunna förklara nedgången i flyttningarna i åldern 20–29 år.

Flyttningsbenägenheten i åldern 20–29 år minskar gradvis efter hand. De mindre födelsegrupperna födda på 50-talet hade således ännu mindre flyttningsbenägenhet än 40-talisterna, vilket talar för att strukturfaktorer står bakom nedgången.

De som var 20 år i slutet av 1970-talet har så en något ökad flyttningsbenägenhet i åldern 20–29 år. Står vi åter inför ett trendbrott eller är ökningen bara ett temporärt fenomen orsakat av 1980-talets högkonjunkturår? Något som talar för att det inte är frågan om ett temporärt fenomen är de sjunkande antalet ungdomar som kommer upp i arbetsålder under de närmaste tjugo åren. Tjugo år av låg flyttningsbenägenhet hos ungdomar och yngre familjer, orsakad av näringslivets oförmåga att absorbera 40-talisterna skulle i detta perspektiv följas av tjugo år av ökad flyttningsbenägenhet. 60-talisterna är inte fler än att de redan har absorberats av näringslivet som i varje högkonjunktur under de följande decennierna kommer att ropa efter ungdomsarbetskraft.

Noter

¹ I denna uppsats diskuteras endast flyttningar inom landets gränser. Jag är tacksam för de kommentarer jag fått från Gunnar Fridlitzius, Mats Johansson, Åke Nilsson och Rolf Ohlsson på tidigare versioner av denna uppsats.

² Lundin, Lars (1988).

³ Borgegård, Lars-Erik & Friedman, Anna (1988).

⁴ Johansson, Mats (1989).

⁵ Holm, Einar och Öberg, Sture (1984).

⁶ Ibid

⁷ Sjaastad, Larry (1968).

⁸ Egentligen skall effekterna på pensionen också ingå.

⁹ I en välkänd uppsats om flyttningarna i Kanada tas endast hänsyn till flyttningsavståndet. Labor, Gene & Chase, Richard (1971).

Påverkar generationsstorleken migrationen?

¹⁰ En redogörelse för Todaros utvidgning av humankapitalteorin finns hos Bengtsson, Tommy (1987).

¹¹ Becker, Gary (1964). Se också Holm, Einar och Öberg, Sture *ibid*.

¹² Easterlin, Richard (1981) m.fl. arbeten.

¹³ Ohlsson, Rolf (1986) m.fl. arbeten.

¹⁴ Se t.ex. Holmlund, Bertil (1984). Holmlund visar att det finns ett starkt samband mellan ekonomiska konjunkturer, mätt som kvarvarande lediga platser i procent av arbetskraften, och antalet flyttningar över länsgräns i procent av hela befolkningen (figur 2.6, sid 34).

¹⁵ Den uppgång vi haft i födelsetalen under de senaste åren kommer efter år 2005 att leda till en, förmodligen temporär, ökning av antalet 20-åringar.

¹⁶ Undersökningsperiodens längd betingas av problemet. Tumregeln är att undersökningsperioden skall vara 5–6 gånger så lång som de cykler man studerar (absolut inte kortare än 3 gånger cykelns längd). För att fånga upp hur flyttningarna påverkas av långcykliska förändringar i födelsegruppernas storlek måste vi välja en lång undersökningsperiod, helst 150 år. Kortast tänkbara period är 75 år.

¹⁷ De publicerade uppgifterna för inrikes flyttningar innehåller fel för åren 1984–86, vilka senare korrigerats.

¹⁸ Flyttningsintensiteten har beräknats som ett genomsnitt av flyttningsbenägenheten i femårsgrupperna. Flyttningsintensiteten för varje genomlevt år i åldern 0–19, år, 20–59 år och 60–99 år i promille har sedan beräknats. Det mått som erhålls är således oberoende av ålderssammansättning hos arbetskraften samtidigt som det direkt kan jämföras med övriga figurer. En komplett redovisning av flyttningen i varje 5-årsgrupp ges i Bengtsson (1989).

¹⁹ Flyttningsintensiteten för flickor är högre än för pojkar i de övre tonåren, vilket ger upphov till differensen i figur 3a. I lägre åldrar finns inga skillnader.

Litteratur

Becker, Gary, *Human capital, a theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. New York and London 1964.

Bengtsson, Tommy, "Migration och löner. Tillämpning av Todaros migrations-teori på 1800-talets svenska urbanisering", i *Ekonomisk-historiska vingslag. Festskrift tillägnad G. Fridlitzius och L. Jörberg*. Lund 1987.

Bengtsson, Tommy, "Förändras flyttningsbenägenheten? Åldersspecifika flyttningar över länsgräns 1961–1988" i *Befolkningsförändringar, del 2*, 1988.

Borgegård, Lars-Erik & Friedman, Anna, *Återflyttning – ett återkommande studieobjekt. Beskrivning av återflyttning till kommunerna i Gävleborgs län 1961–1986*. Statens institut för byggnadsforskning, mars 1988, Gävle.

Easterlin, Richard, *Birth and Fortune*. London 1981.

Holm, Einar och Öberg, Sture, "Hushållsförändringar som förklaring till flyttningar" i *Sociala aspekter på regional planering. 8 forskare om regionalpolitik. En forskarrapport*. SOU 1984:1.

Bengtsson

Holmlund, Bertil, *Labor Mobility. Studies of Labor Market Turnover and Migration in the Swedish Labor Market*. Stockholm 1984.

Johansson, Mats, *Stockholm – tur och retur. Vilka flyttar ut och varför?* Statistik om Stockholms län 1989:2. Länsstyrelsen i Stockholm och Regionplane- och trafikkontoret.

Lundin, Lars, "Flyttar de äldre tillbaka till glesbygden?" i *Den regionala befolkningsutvecklingen – En snabbdokumentation från hearing i riksdagshuset onsdagen den 4 maj 1988*. ERU och Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala 1988 (stencil).

Ohlsson, Rolf, *Högre utbildning och demografisk förändring*. Lund 1986.

Sjaastad, Larry, "The Costs and Returns of Human Migration", *Journal of Political Economy*, March/April 1968.

Befolkningsekonomiska aspekter på den solidariska lönepolitiken

På kongressen år 1951 ställde sig LO bakom programmet "Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen". Alltsedan dess har en av huvudfrågorna varit huruvida man skall verka för en solidarisk lönepolitik med en centraliserad förhandlingsmodell eller ett decentraliserat förhandlingsmönster baserat på företagens bärkraft. Gradvis har tonvikten alltmer kommit att läggas på den solidariska lönepolitiken. Under 60-talet och under 70-talets början fördes denna lönepolitik konsekvent och var då helt dominerande.

Man kan emellertid konstatera att sammanhållningen inom LO vad gäller samordningen och den solidariska lönepolitiken har försvagats sedan mitten av 70-talet. Särskilt har det förekommit starka splittringstendenser efter år 1983. Det finns flera orsaker till detta. Något förenklat kan man påstå att förändrade ekonomiska förutsättningar, en omsvängning i den förda ekonomiska politiken, och allmänna värderingsförskjutningar i samhället är några viktiga bakomliggande faktorer. Möjligheterna att realisera en konsekvent genomförd solidarisk lönepolitik har därmed blivit allt svårare.

Enligt vår mening finns det också anledning att lägga befolkningsekonomiska aspekter på den lönepolitiska ideologi som under flera decennier dominerat lönebildningsproceduren i Sverige. Dessa aspekter är särskilt relevanta i en diskussion av hur den framtida utformningen av lönepolitiken kommer att te sig.

De befolkningsekonomiska aspekterna har hittills beaktats för-

vånan svårt lite i den allmänna debatten. Vi menar emellertid att det framöver kommer att ske fundamentala förändringar på den svenska arbetsmarknaden och i den svenska arbetsstyrkans ålderssammansättning. Dessa förändringar kan komma att skapa spänningar och konflikter och utsätta den solidariska lönepolitiken för påfrestningar. I sin tur kan dessa spänningar och konflikter tillskrivas det faktum att arbetskraften *inte* är homogen. Särskilt relevant i sammanhanget är att möjligheterna att ersätta äldre arbetskraft med yngre, eller tvärtom, är förhållandevis begränsade. Dessa möjligheter blir troligen ännu mer begränsade i framtiden.

Innan vi går in på olika tänkbara hypoteser om vilka komplikationer den solidariska lönepolitiken sannolikt ställs inför i samband med de framtida förändringarna på arbetsmarknaden, kommer vi kortfattat att ange huvuddragen i den solidariska lönepolitikens innehåll och funktioner.¹

Den solidariska lönepolitiken

Den solidariska lönepolitiken diskuterades på allvar för första gången på LO:s kongress år 1936. Till denna kongress hade Metallindustriförbundet sänt in en motion om en mer "socialistiskt betonad lönepolitik".² Den solidariska lönepolitiken, som mål och arbetsmetod, antogs mera formellt på LO-kongresserna åren 1946 och 1951.³ Om rättvisaspekterna tidigare stått i förgrunden ville man nu anlägga ett mer samhällsekonomiskt perspektiv.

Den första huvudpunkten var en allmän löneutjämning. Här påpekade man dock att kriget och den därpå följande högkonjunkturen hade bidragit till att förbättra lönerelationerna. I synnerhet hade detta varit fallet för eftersatta grupper som lantarbetare, skogsarbetare och kvinnor.⁴

Allmän löneutjämning motiverades främst utifrån rättvisekrav, men kunde också ses som en förutsättning för lugna avtalsuppgörelser.⁵ Stora löneskillnader skulle i en första omgång ge upphov till kompensationskrav, som i sin tur skulle ge upphov till nya kompensationskrav etc. Denna s.k. löne-spiral ville man komma

åt genom en allmän löneutjämning.

Den andra huvudpunkten var en rationell löneavvägning efter arbetets art och krav. Detta var kanske den svåraste punkten, eftersom den i viss mån stod i motsats till kravet om allmän löneutjämning. Likvärdigt arbete skulle åtnjuta samma betalning, medan lönedifferentieringen skulle baseras på graden av yrkesutbildning, olycksfallsrisker, anställningsförhållanden etc.⁶ Det avgörande var att man avvisade en lönesättning efter företagens lönebetalningsförmåga och bärkraft.

För att utarbeta grunderna för denna lönedifferentiering mellan olika yrkeskategorier tillsattes ett avtalsråd. Avtalsrådet våldade mycket debatt när det tillsattes, men det kom inte alls att fungera som tänkt. Någon heltäckande arbetsvärdering har än idag inte gjorts.

För Gösta Rehn, som tillsammans med Rudolf Meidner kan sägas ha skapat den solidariska lönepolitiken,⁷ var beviset på en korrekt arbetsvärdering, dvs. att en "rationell lönestruktur" uppnåts, att arbetskraften fördelats på ett sådant sätt mellan olika yrken

"...att man varken fick över- eller underskott av arbetssökande på olika delområden".⁸

Tidigare hade det betraktats som mer eller mindre självklart, att man för att uppnå den nödvändiga rörligheten på arbetsmarknaden tvingades till flexibla lönerelationer. Om lönsamheten var dålig i ett företag skulle lägre relativa löner vara en signal för arbetskraften att det nu var dags att flytta i riktning mot de mer framgångsrika höglöneföretagen. Gösta Rehn och LO-ekonomerna var emellertid övertygade om att löneskillnader inte var tillräckliga som signaler för att få folk att flytta i önskad omfattning. Gösta Rehn underströk också det orimliga i att man skulle lägga orimligt höga lönebördor på de expansiva företagen medan de retarderande sektorerna inom näringslivet subventionerades med låga lönekostnader. Tillväxten och produktivitetsutvecklingen i ekonomin skulle därigenom komma att bromsas.

Vad Gösta Rehn i själva verket strävade efter var den löne-

struktur som skulle uppstå i en perfekt fungerande marknad. Men den stora skillnaden var att Rehn betonade att det krävdes politiska ingrepp och styrmedel för att uppnå detta mål. Han kallade detta ”hållbara lönerelationer” istället för jämviktslöner.

”lönerna bör komma i ett sådant förhållande till arbetets krav att man inte behöver räkna med att arbetskraft drar sig bort från något för folkhushållet viktigt arbetsområde därför att man har högre lön och lättare arbete på andra håll.”⁹

I en perfekt marknad kostar samma typ av arbete exakt lika mycket. Om en arbetsgivare betalar under detta pris – marknadslönen – kommer han att få problem med att behålla arbetskraften. I enlighet med den solidariska lönepolitiken uppmanades också arbetarna att agera rationellt, dvs. att kräva en betalning motsvarande marknadslönen i företag där lönen understeg denna nivå.

För att uppnå kravet på fri rörlighet, vilket kännetecknar den perfekta marknaden, betonades att en solidarisk lönepolitik krävde en aktiv rörlighets-, anpassnings- och omställningsorienterad arbetsmarknadspolitik. Den solidariska lönepolitiken ansågs alltså inte bara motiverad av rättviseskäl utan också av samhällsekonomiska effektivitetsöverväganden. Den kan därför ses som ett försök att uppnå en syntes mellan rättvisa och effektivitet.

För att den solidariska lönepolitiken skulle kunna bli funktionsduglig krävdes emellertid att en hel rad krav var infriade:

- att staten garanterade samhällsekonomisk balans med full sysselsättning och generellt låga vinster i näringslivet. Detta senare krävdes för att hålla nere inflationskrisen som man menade fanns latent i varje samhälle med full sysselsättning
- att staten därför förde en restriktiv finanspolitik; dvs. höga indirekta skatter som sög upp efterfrågeöverskottet och gav allmänt lägre efterfrågan och vinstnivåer i näringslivet. Den restriktiva ekonomiska politiken skulle också ge utdelning i form av en överbalanserad budget

- att dessa medel kunde användas för aktiva arbetsmarknads- politiska insatser, där anpassnings- och omställningsstöd i form av flyttningsbidrag och arbetsmarknadsutbildning var huvudfunktionerna. Dessa insatser skulle också motverka uppkomsten av flaskhalsar i form av en besvärande brist på arbetskraft i de expanderande näringarna. Samtidigt skulle också en allför kraftig löneglidning motverkas
- att avtalsförhandlingarna sköttes efter centrala och samordnade linjer.

Om dessa förutsättningar infriades skulle de svagare grenarna inom näringslivet slås ut till förmån för de nya högproduktiva och expansiva företagen. Denna strukturrationaliserande effekt av den solidariska lönepolitiken var helt avsiktlig¹⁰ och stötte på en hel del opposition. Kritikerna pekade på de välfärdsförluster som skulle drabba arbetskraften i de företag som inte längre var bärkraftiga, och som därmed slogs ut. De som försvarade den solidariska lönepolitiken menade emellertid att det var här samhället skulle visa största möjliga generositet med insatser för om- skolning, flyttningshjälp och andra anpassnings- och omställningsunderstödjande åtgärder. Gösta Rehn var noga med att po- ängtera att samhället skulle betala hela kostnaden för de indivi- der som tvingades till anpassning på grund av förändringarna inom näringslivet. De bidrag dessa gav till den samhällsliga pro- duktiviteten skulle också avspegla sig i ett privat nyttotillskott.

Tendenser till söndervittring av den solidariska lönepolitiken

Sammanhållningen inom LO när det gäller att jämka ihop särin- tressena för att samordna och föra en effektiv solidarisk lönepoli- tik har gradvis försvagats sedan mitten av 70-talet. Det finns många orsaker till detta. Vi har här bara möjlighet att peka på några.

Man har pekat på värderingsmässiga förskjutningar som bl.a. inneburit att ökade löneskillnader, olika former av förmåner (vinstdelning, konvertibler, speciellt företagsbundna pensioner

etc.) och individuell lönesättning har fått ökad acceptans i samhället. Konkurrensmentaliteten har alltmer kommit att dominera över samarbetsmentaliteten.¹¹

Vidare förespråkar starka krafter inom SAF en decentraliserad förhandlingsmodell. Dessa krafter förefaller dock variera i styrka över tiden.

Efter 1973 försämrades den svenska ekonomin beroende på oljekriser, kostnadskriser och ekonomiska strukturproblem. Följden blev hög arbetslöshet, hög inflation och låg investeringsbenägenhet. Även räntabilitetsdifferenserna mellan branscherna förändrades. En konsekvent solidarisk lönepolitik blev under sådana ekonomiska omständigheter svår att följa. I en påtvingad situation, där yttre krafter framtvängde en kraftig strukturrationalisering, och en allt mer omfattande utslagning av företag i de svagare branscherna, blev det allt svårare att föra en lönepolitik, som medvetet skulle göra allt fler arbetslösa.¹²

Det finns också förklaringar som har sin grund i förskjutningar i den ekonomiska politiken. Obalanserna i den svenska ekonomin under 70-talet medförde ett radikalt ekonomiskt-politiskt nytänkande efter det socialdemokratiska regeringstillträdet år 1982. De omfattande devalveringarna – som i och för sig inleddes av den borgerliga regeringen under 80-talets början – var uttryckligen inriktade på att främja exportindustrin. Dessa valutapolitiska åtgärder, tillsammans med en gynnsam dollarkurs och en god konjunkturutveckling i västvärlden, har resulterat i höga vinstmarginaler inom exportindustrisektorn. Samtidigt har den offentliga sektorns våldsamma expansion bromsats upp. Den tredje vägens ekonomiska politik har därmed medfört en funktionell inkomstfördelning som, jämfört med situationen under 70-talet, varit till kapitalets fördel. Även denna omläggning i den ekonomiska politiken har förändrat förutsättningarna för att föra en solidarisk lönepolitik enligt den Rehnska modellen.

Den framtida arbetskraften

Enligt vår mening får de framtida förändringarna i den svenska arbetsstyrkan, och särskilt då i dess sammansättning, stora kon-

sekvenser för hur lönepolitiken kommer att utformas. I viss mån ser vi redan idag en viss koppling mellan vad som händer på arbetsmarknaden och lönepolitiken. Vi kan dagligen läsa i dagstidningarna om den rekordlåga arbetslösheten och rekryteringsproblemen inom framför allt verkstadsindustrin och vårdsektorn. Trots en ihärdig och långvarig högkonjunktur ökar BNP förhållandevis modest, och en viktig orsak till detta anes vara det begränsade arbetskraftsutbudet. Regeringens åtgärder går därför allt mer efter s.k. utbudsekonomiska linjer.

Med utbudsekonomi kan man i sig mena mycket,¹³ men det vanligaste är att man tänker sig sänkta marginalsatser för att stimulera till ökade arbetsinsatser. Men att kraftigt sänkta marginalsatser, *om* dessa ger upphov till en snedare inkomstfördelning, som inte kompenseras på annat sätt, är problematiska från den solidariska lönepolitikens synpunkt, är Rudolf Meidner, en av dess främste förespråkare, inte sen att erkänna.¹⁴

Vilka förändringar i arbetskraftsutbudet kan vi då förvänta framöver som kan få konsekvenser för den solidariska lönepolitiken?

Om vi inledningsvis ser på hur den demografiska basen för den yrkesverksamma befolkningen, dvs. åldrarna 16–64 år, kommer att förändras framöver, kan vi konstatera att andelen i denna ålder av totalbefolkningen kommer att vara i stort sett oförändrad vid sekelskiftet jämfört med nu, dvs. drygt 63%. Men eftersom totalbefolkningen beräknas öka något, kommer i absoluta tal också personerna i yrkesverksam ålder att öka. Vid sekelskiftet kommer de att vara ca 100 000 fler än nu, vilket i relativa tal motsvarar en ökning med 3 procent.

Denna modesta ökning i den demografiska basen för den yrkesverksamma befolkningen döljer emellertid två fundamentala förändringar, jämfört med hur situationen hittills har varit, som i hög grad kommer att påverka den framtida arbetsmarknaden.

Den första förändringen består i att de arbetskraftsreserver, som vi historiskt sett haft i Sverige i form av kvinnor, invandrare och ungdomar (som bl.a. legat bakom den kraftiga ökningen i antalet förvärvsarbetande under efterkrigstiden) med stor sannolikhet inte kommer att öka framöver. Det finns mycket som talar

för att taket för kvinnornas förvärvsarbete snart har nåtts, och att det *kvinnliga arbetskraftsutbudet* därför endast kan öka marginellt. Den potential, som för närvarande finns, och som består i att många kvinnor fortfarande arbetar deltid, är inte särskilt stor. Det finns också flera skäl till varför *invandrare* inte kan utgöra en framtida arbetskraftsreserv. Antalet ungdomar kommer med några få undantag att minska i alla industrialiserade länder fram till sekelskiftet. I flera fall kommer nedgången att bli ännu kraftigare än i Sverige (Danmark, Västtyskland, USA, Frankrike m.fl.). Möjligheterna att rekrytera ung arbetskraft från de industrialiserade länderna ter sig därför inte speciellt stora. Vidare kommer det i framtiden främst att vara *tjänstesektorn* som expanderar. Ett primärt krav för att få anställning inom stora delar av denna är att man kan tala och skriva svenska. Men även för industrin gäller att den främst efterfrågar arbetare med en bred yrkeskompetens, och sannolikt kommer den att göra det än mer i framtiden, medan den okvalificerade arbetskraften rationaliseras bort i allt snabbare takt.¹⁵ Någon 60-talslösning på en eventuell framtida arbetskraftsbrist, som innebar att man i stor utsträckning importerade okvalificerad arbetskraft från utlandet till de löpande banden inom industrin, är därför knappast trolig. Det finns dessutom skäl att tro att aviserade reformer – den sjätte semesterveckan, den förlängda föräldraledigheten och förbättrade delpensioner – kommer att påverka arbetskraftsutbudet, exempelvis kvinnornas, i negativ riktning. I vilken mån omläggningen av skattesystemet kommer att kunna kompensera för detta är svårt att uttala sig om.

Sammanfattningsvis kommer alltså de traditionella arbetskraftsreserverna i form av kvinnor och invandrare, som man inom näringslivet kunnat mobilisera under exempelvis en högkonjunktur, sannolikt *inte* att öka framöver.

Den viktigaste förändringen i arbetsstyrkans sammansättning under det närmaste decenniet är emellertid den kraftiga förändring vi får i ålderssammansättningen. För det första kommer antalet ungdomar att minska drastiskt. Jämfört med år 1970 kommer det år 2005 att finnas ca 25%, eller i absoluta tal 160 000 färre individer i åldersgruppen 20–24 år. Parallellt med att de

små 60- och 70-talskohorterna kommer ut på arbetsmarknaden, sker en avsevärd ökning av antalet individer i övre medelåldern. Bakgrunden till detta är att de många fyrtioalisterna blir allt äldre. Så kommer antalet personer i åldern 45–59 år att öka med 35% fram till sekelskiftet.

Dessa demografiska förändringar i arbetsstyrkan kommer att ställa företag, organisationer och offentliga serviceinrättningar inför stora organisations- och omlägningsproblem. Hur svåra dessa problem kommer att bli beror på en mängd faktorer.

Hur arbetskraftsefterfrågan och konjunkturen kommer att utvecklas är viktiga i sammanhanget. Det är emellertid nästan omöjligt att uttala sig om hur arbetskraftsefterfrågan kommer att utvecklas i framtiden. Här spelar exempelvis internationella faktorer, som tillväxt- och efterfrågeutvecklingen hos våra närmaste handelspartners, en viktig roll. Produktivitetsutvecklingen och den inhemska efterfrågeutvecklingen i Sverige är också viktiga i sammanhanget. Det finns dock mycket som talar för att den relativa bristen på ungdomsarbetskraft kommer att synas som en öppen brist under högkonjunkturer. Det relativa överskottet på äldre arbetskraft kommer främst att synas under lågkonjunkturer och då ta sig uttryck i "dold" eller "öppen" arbetslöshet för dessa grupper. I synnerhet föreligger då en stor risk att äldre med låg och obsolet utbildning blir utslagna från arbetsmarknaden.

Den pågående strukturomvandlingen och de effekter denna får på näringsgrensutveckling etc. är en annan viktig faktor. Allmänt utgår man ifrån, exempelvis i långtidsutredningen, att efterfrågan på högutbildad arbetskraft kommer att öka starkt, medan det blir problem för arbetskraft med lägre utbildning. Nödvändiga tekniska och organisatoriska förändringar inom industrin kan sannolikt skapa bekymmer för i synnerhet den äldre arbetskraften. Ifråga om industrin finns starka antydningar om att andelen rutinarbete minskar, medan självständigt och kvalificerat arbete påtagligt ökar. Sannolikt kommer dessa förväntade förändringar i sysselsättningsstrukturen att förstärka problemen med den förändrade ålderssammansättningen i arbetsstyrkan.

Man kan också anta att en mängd åtgärder kommer att vidtas inom företagen för att bättre ta till vara den arbetskraft man

redan har, särskilt med tanke på att de potentiella arbetskraftsreserverna, i varje fall under högkonjunkturår, i stort sett är uttömda. Man kan också uttrycka det så att man inom företagen på en mängd olika sätt försöker förbättra möjligheterna att substituera yngre arbetskraft med äldre, även vid nyrekrytering. Många organisationer, som hittills varit beroende av yngre arbetskraft, tvingas sannolikt att radikalt ompröva sin rekryteringspolitik.

Självklart gäller att möjligheterna att substituera yngre med äldre arbetskraft varierar starkt från näring till näring och från företag till företag.

Hur påverkas den solidariska lönepolitiken av framtida demografiska förändringar?

Förutsättningarna för att den solidariska lönepolitiken skall fungera som sammanhållande lönebildningsideologi är många. Regeringen måste garantera den ekonomiska stabiliteten och driva en aktiv arbetsmarknadspolitik. Arbetsstagar- och arbetsgivarorganisationerna måste vara någorlunda eniga om målen — allmän löneutjämning och lönedifferentiering efter arbetets art och krav — och om de centralt samordnade avtalsförhandlingarna som medel. Som vi påpekat tidigare har det på flera av dessa punkter skett en utveckling som försvårar en medvetet driven solidarisk lönepolitik.

Hur kan vi då förvänta oss att den solidariska lönepolitiken påverkas av de demografiska förändringarna? Som nämnts ovan, vet vi inget om hur den totala arbetskraftsefterfrågan eller den framtida konjunkturutvecklingen kommer att te sig. Rimligen blir det dock svårare att vid högkonjunkturer mobilisera potentiella arbetskraftsreserver på det sätt som man hittills kunnat göra. Detta innebär sannolikt tendenser till ökade lönedifferenser och ökad löneglidning för att attrahera arbetskraft till de expansiva branscherna. Olika rörlighetsbefrämjande åtgärder blir sannolikt aktuella. En traditionell solidarisk lönepolitik, i vilken då ingår en aktiv arbetsmarknadspolitik, där man medvetet försöker föra över arbetskraft från de stagnerande branscherna, för att bl.a. motverka löneglidningen, kan i en sådan situation spela en viktig roll.

För det andra kan vi förvänta oss ett radikalt förbättrat arbets-

marknadsläge för de unga. Den unga arbetskraften blir knapp och därmed värdefull och eftertraktad. Rekryteringskostnaderna för företagen kommer att öka kraftigt, medan ungdomarnas sökkostnader blir låga. Man kan förmoda att företagen försöker söka upp och engagera nya unga presumtiva arbetstagare på ett allt tidigare stadium. Eftersom företagen kommer att få konkurrera intensivt om arbetskraften – särskilt ifråga om de mest välutbildade skikten – gäller det att binda upp dem så starkt som möjligt till företagen, exempelvis genom att erbjuda en attraktiv internutbildning, snabba avancemangsmöjligheter, individuellt anpassade löner och flexibla arbetstider.

Två konsekvenser av de demografiska förändringarna förefaller rimliga mot bakgrund av denna utveckling:

- Med stor sannolikhet kommer unga människors löner att stiga i förhållande till äldres. Man kan i detta sammanhang peka på vad som hände i samband med att antalet ungdomar minskade med ca 25 % under perioden 1935–1950. Inom industrin steg då de minderårigas löner från 41 % av genomsnittslönen till 58 %.¹⁶ Vi kan också här hänvisa till den omfattande internationella forskning som ägt rum när det gäller att bestämma s.k. ”kohorteffekter” på löner och sysselsättning. Dessa undersökningar visar genomgående att effekterna på löner och sysselsättning av förändringar i utbudet på arbetskraft, som är betingade av demografiska förändringar är stora och stabila på någorlunda lång sikt.¹⁷
- Facklig verksamhet i allmänhet och möjligheterna att bedriva en solidarisk lönepolitik i synnerhet kommer att försvåras. Gösta Rehn har själv vid olika tillfällen påtalat risken för en tilltagande ”balkanisering” eller ”japanisering” på arbetsmarknaden. Den enskilde arbetstagaren, och särskilt en ung sådan, blir starkt bunden – socialt, ekonomiskt och moraliskt – till det enskilda företaget, men känner ingen lojalitet med arbetstagare i andra företag och organisationer. Utan känslan av samhörighet med alla andra löntagare förlorar solidariteten i betydelse. Var och en kan fritt ägna sig åt sina egna intressen och sitt eget företag.

Det finns också anledning att tro att det kommer att uppstå starka spänningar mellan de yngre och äldre generationerna. Fackföreningarna kommer att i ökad utsträckning domineras av äldre medlemmar, samtidigt som de yngre inte kommer att vara särskilt lyhörda för fackliga solidaritets- och rättvisekrav. De äldre medelålders arbetstagarna, som kommer att bli allt fler, får sannolikt ett ökat intresse för aktivt fackligt engagemang, bland annat för att bevaka och skydda sin utsatta position. Samtidigt blir incitamenten för de yngre att engagera sig allt svagare. Detta kan bli kärnan till interna fackliga stridigheter de närmaste åren. Man kan i detta sammanhang hänvisa till en amerikansk undersökning om förhållandena i gruvindustriarbetarförbundet (UMWA). Från 1964 till 1977 sjönk genomsnittsåldern bland fackföreningsmedlemmarna från 49 år till 31 år. Samtidigt behöll de äldre makten i styrelsen. Skillnader i värderingar, inställning till belöningssystem etc mellan generationerna resulterade så småningom i en öppen konflikt, i vilken även arbetsgivarna involverades.

Dessa motsättningar förstärks sannolikt också av att de unga i allt ökad utsträckning tar anställning inom den privata tjänstesektorn, medan de äldre helt kommer att dominera inom industrin och också i den offentliga sektorn. Polariseringen på arbetsmarknaden ökar sannolikt och därmed försvåras också möjligheterna att föra en samordnad lönepolitik.

Många forskare har också pekat på de värderingsförskjutningar som håller på att inträffa bland de unga, i synnerhet när det gäller inställningen till arbete. En yttring som detta har tagit sig är att ungdomar i gemen visar en stark negativ attityd till att ta arbete inom industrin. Industrin uppfattas som en smutsig arbetsplats med dålig social miljö, monotona arbetsuppgifter och få utvecklingsmöjligheter. Ungdomarna gör vidare bedömningen att industrin är en stagnerande näring som inte kan erbjuda någon framtid. Undersökningar pekar också på att ungdomarnas värderingar skiljer sig klart ifrån den äldre generationens, exempelvis när det gäller lön och arbetsdisciplin. Många ungdomar prioriterar exempelvis möjligheterna att utvecklas, att få vara kreativ och få erkännande i arbetet högre än lönen.¹⁸

Sammanfattningsvis vill vi poängtera att den solidariska lönepolitiken av många skäl kommer att förändras framöver. Vi har här velat ta fram en specifik aspekt, nämligen den befolknings-ekonomiska. Vi har försökt att formulera några tänkbara hypoteser om hur den framtida förändringen i arbetsstyrkan, i synnerhet när det gäller ålderssammansättningen, kan tänkas påverka den solidariska lönepolitiken. Vi är övertygade om att dessa aspekter borde ägnas mer uppmärksamhet och bli föremål för mer konkreta undersökningar.

Noter

¹ Framställningen baseras huvudsakligen på den s.k. Rehnska modellen. I denna utgör den solidariska lönepolitiken en av tre bärande moment. Att plocka ut den solidariska lönepolitiken ur sitt större sammanhang, är därför delvis att göra den orätt. De grundläggande linjerna presenterades i tre artiklar: Rehn G, Ekonomisk politik vid full sysselsättning, *Tiden* nr 3, 1948, Rehn G, Fullsysselsättningens löneproblem, *Fackföreningsrörelsen* årg 29 band 11, 1949, Meidner R, Lönepolitikens dilemma vid full sysselsättning, *Tiden* nr 9, 1948.

² Meidner (1984), sid. 141.

³ Organisationskommitténs rapport, kongressen 1946. Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen, kongressen 1951.

⁴ Meidner (1984), sid. 141.

⁵ Ullenhag (1971), sid. 79.

⁶ Ullenhag (1971), sid. 77.

⁷ Enligt Gösta Rehn själv var inte han och Meidner skapare av den solidariska lönepolitiken: "Jag vill dock dementera det vanliga misstaget att det var vi som hittade på den solidariska lönepolitiken; vi och de andra LO-ekonomerna och förtroendemän som medverkade vid 'modellens' presentation i 1951 års betänkande om Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen utgick helt enkelt med entusiasm från den paroll som LO-ledningen hade lanserat på trettioalet och i hög grad praktiserat under krigsåren" [citrat från Ekonomisk debatt (1985)].

⁸ Rehn (1988), sid. 322.

⁹ Rehn (1988), sid. 72.

¹⁰ Meidner (1984), sid. 133.

¹¹ Arbetsmarknad och arbetsmarknadspolitik, Ds 1988:6. Åberg R (1988).

¹² Dahmén och Carlsson (1985).

¹³ Eklund (1981).

¹⁴ Rudolf Meidner i en TT-intervju om Feldts skatteförslag, tisdag den 29 november 1988.

¹⁵ Bäcklund (1985).

¹⁶ Ohlsson (1986).

¹⁷ Se t.ex. Lee, Arthur och Rodgers (1988).

¹⁸ Se t.ex. Crona och Leion (1988).

Litteratur

Arbetsmarknad och arbetsmarknadspolitik, Ds 1988:6

Bäcklund, A-K., "Kompetens för ett arbetsliv i förändring", Lärarhögskolan i Malmö, stencil, 1985.

Crona, G. och Leion, A., "Här vill jag inte stanna", i *Vem skall göra jobben*, Lund 1988.

Eklund, K., "Supply-side economics", Vad är det egentligen, Handelshögskolan, Stockholm 1981.

Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen, LO-kongressen 1951.

Lee, R., Arthur, B. och Rodgers, G., *Economics of Changing Age Distribution in Developed Countries*, Oxford 1988.

Meidner, R., "Lönepolitikens dilemma vid full sysselsättning", *Tiden* nr 9, 1948.

Meidner, R., *I arbetets tjänst*, Stockholm 1984.

Ohlsson, R., *Högre utbildning och demografisk förändring*, Lund 1986.

Organisationskommitténs rapport, LO-kongressen 1946.

Rehn, G., "Ekonomisk politik vid full sysselsättning", *Tiden* nr 3, 1948.

Rehn, G., *Fullsysselsättningens löneproblem*, Fackföreningsrörelsen årg 29 band 11, 1949.

Rehn, G., *Full sysselsättning utan inflation*, Stockholm 1988.

Ullenhag, J., *Den solidariska lönepolitiken i Sverige*, Uppsala 1971.

Åberg, R., "Framtidens arbetsmarknad – mot konkurrens eller samarbete?" i *90-talets arbetsmarknad*, Stockholm 1988.

Demografi och pensioner

Relationen mellan antalet ålderspensionärer och antalet personer i yrkesverksam ålder har genomgått en kraftig förändring de senaste decennierna. 1965 låg den strax över 0,2. Den har stigit till 0,31 idag och prognoser visar att denna utveckling kommer att fortsätta. Enligt prognoserna kommer pensionärskvoten att stiga till 0,38 år 2025.

Detta har lett till oro, intensifierad debatt och forskning om pensionssystemen – inte bara i Sverige utan i hela västvärlden. Oron gäller hur en minskande andel av befolkningen i yrkesverksam ålder ska klara försörjningsbördan av en ökande andel pensionärer. Denna oro är långt ifrån obefogad. Det svenska pensionssystemet kommer att utsättas för en mycket stark press. Huvudorsaken till detta är inbyggda ”konstruktionsfel”, som enligt mitt förmenande snarast bör rättas till. Till en del beror problemen även på den förväntade demografiska utvecklingen. Den form av pensionssystem vi har, icke-fonderade system, är nämligen känslig för befolkningsförändringar. Vid en ändring av systemet kan det utformas så att det även är klart uttalat hur förändringar i befolkningens sammansättning ska hanteras.

Detta kapitel ägnas befolkningsstrukturens betydelse i pensionssystem som det svenska och vilken press den prognosticerade befolkningsutvecklingen i Sverige kommer att utsätta det allmänna pensionssystemet för. Samtidigt framgår att vissa typer av befolkningsförändringar är lätta att ta hänsyn till vid utformningen av reglerna, medan andra typer av befolkningsförändringar är

betydligt svårare att gardera systemet mot. Befolkningsutvecklingen får i samband med icke-fonderade pensionssystem tolkas vidare än enbart som utveckling av födelse- och dödstal. Som kommer att framgå är arbetsutbudet, som endast delvis bestäms av rent demografiska faktorer, av avgörande betydelse för ett fördelningssystems ekonomi.

Det svenska pensionssystemet och dess framtid

Försörjningen på ålderdomen sker idag till helt övervägande del genom pensionsförsäkringar. Det svenska offentliga eller allmänna pensionssystemet består av folkpension, allmän tilläggspension, ATP, samt delpension. Utöver dessa finns pensionsförsäkringar avtalade mellan arbetsmarknadens parter samt privata försäkringar.

Folkpensionen är en grundpension och oberoende av individens tidigare inkomster. Den bestäms som en andel av basbeloppet och följer därmed inflationen. ATP är baserat på inkomstbortfallsprincipen, dvs. beroende av pensionärens tidigare inkomster samt av antal år med pensionsgrundande inkomster. Inkomster under 1 basbelopp och över 7,5 basbelopp är inte pensionsgrundande (det s.k. golvet och taket). Pensionen beräknas på de 15 högsta inkomståren och det räcker med 30 år med pensionsgrundande inkomst för att få full pension. Genom 15-årsregeln har systemet ett "minne" av den ekonomiska situation som rådde 20 till 30 år före pensionsutbetalningen. Även ATP-pensionen är inflationsskyddad genom att den är kopplad till basbeloppet. Detta och 15-årsregeln medför att ett visst års pensionsutbetalningar inte bestäms av samma års produktionsresultat. Både folkpension och ATP finansieras genom arbetsgivaravgifter. För närvarande täcker avgiftsinbetalningarna inte pensionsutbetalningarna. Underskottet täcks via statsbudgeten vad gäller folkpensionen och via avkastningen på AP-fonderna vad gäller ATP.

Pensionssystem kan organiseras som ett fonderat system eller som ett s.k. fördelningssystem. De offentliga pensionssystemen,

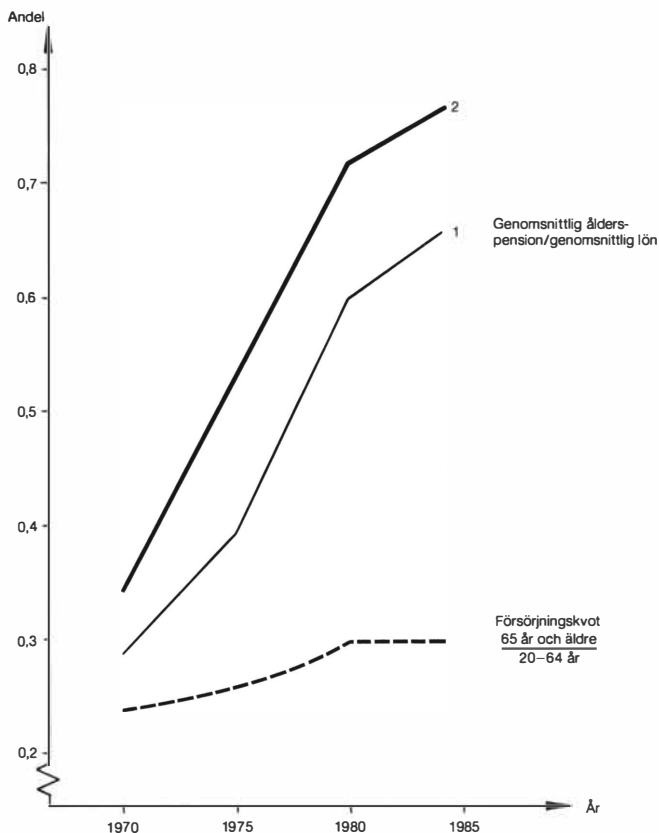
både i Sverige och i övriga västländer, är uppbyggda som fördelningssystem. Även avtalsförsäkringarna på den offentliga sidan är fördelningssystem, medan avtalsförsäkringarna på den privata sidan, liksom de privata pensionsförsäkringarna, är fondsystem.¹

I ett fondsystem fonderas premieinbetalningarna och fonden utgör "garantin" för framtida pensioner. Genom citationstecken runt ordet garanti vill jag markera, att det inte handlar om någon garanti i absolut bemärkelse – värdeminskning kan inträffa lika väl som värdestegring, vilket innebär att några absoluta garantier inte finns. Ett renodlat fördelningssystem kännetecknas av att ett års avgiftsinbetalningar, bestämda som en andel av lönesumman, används till samma års pensionsutbetalningar. Ur individens synvinkel betyder det att han eller hon avstår från en del av sitt konsumtionsutrymme under de yrkesverksamma åren till samtida pensionärer i förhoppning om att kommande generationer ska göra detsamma. "Garantin" ligger i framtida produktionsresultat och i framtida generationers acceptans av systemet.

Utformningen av fördelningssystemet bestämmer fördelningen mellan yrkesverksamma och pensionärer av ett års produktionsresultat eller konsumtionsutrymme. Framtida generationers acceptans av systemet kommer i hög grad att bero på om denna fördelning uppfattas som rimlig. Den andel av BNP som går till pensioner har ökat dramatiskt. Mellan 1970 och 1986 ökade de offentliga utgifterna för pensioner med 187%, medan BNP-ökningen stannade vid 35% under denna period. Detta har naturligtvis inneburit en förskjutning i fördelningen av konsumtionsutrymmet till pensionärernas fördel, vilket framgår av figur 1. En genomsnittlig ålderspension är idag drygt 65% av en genomsnittslön jämfört med knappt 30% 1970.

En nivå på 65–75% kan säkert uppfattas som rimlig. Den är emellertid inte stabil, vilket framgår av tabell 1, där prognosticerade kostnader för folkpension och ATP visas.

Figur 1. Ålderspension per person i åldern 65 år och äldre i relation till lön per person i åldern 20 till 64 år samt antalet pensionärer per person i yrkesverksam ålder.

Anm: Kurva 1 visar andelen exkl. övriga tjänstepensioner, kurva 2 inkl. övriga tjänstepensioner.

Källa: Kruse (1988).

Tabell 1. *Folkpensionsutgifter* och ATP-utgifter som andel av lönesumman.*

	Real årlig tillväxt i BNP		
	0%	1%	2%
1995	26,3	23,6	22,4
därav ATP	17,4	15,7	14,9
2015	43,8	33,7	26,4
därav ATP	33,8	26,5	21,0
2035	50,1	36,5	22,5
därav ATP	39,5	30,0	18,2

* Endast folkpensionsutgifter finansierade genom arbetsgivaravgifter, dvs. ca 80%, är medtagna. Siffrorna underskattar därmed utgifterna för folkpensionerna.

Källa: ATP och dess finansiering i det medel- och långsiktiga perspektivet. RFV anser 1987:9.

Utgifterna för folkpension och ATP ligger idag runt 20% av lönesumman. Vid låg tillväxt kommer utgifterna att öka mycket kraftigt², medan de för det sammanlagda systemet ökar betydligt mindre vid en årlig tillväxt på 2%. Försvare av dagens system, de personer som försöker invagga oss i säkerhet genom att påstå att det inte finns någon anledning till oro eftersom avgiftshöjningarna blir "måttliga" om vi får en "rimlig" tillväxt (=2% per år) döljer och förtiger viktig information. Som framgår av tabell 1 är pensionssystemet synnerligen känsligt för den ekonomiska tillväxten.

En orsak till att systemet är så känsligt för ekonomisk tillväxttakt är det s.k. taket, dvs. att ATP-systemet inte ersätter för bortfall av inkomster över 7,5 basbelopp. Vid tillväxt kommer alltför att ha inkomster över taket; vid 2% årlig tillväxt gäller detta för omkring hälften av de yrkesverksamma år 2035. Systemet fungerar då inte längre enligt inkomstbortfallsprincipen utan som en förstärkt folkpension. Nu ersätter emellertid de avtalsreglerade pensionerna för bortfall av inkomster över taket på samtliga avtalsområden utom på LO-SAF-området. Dessa försäkringar fi-

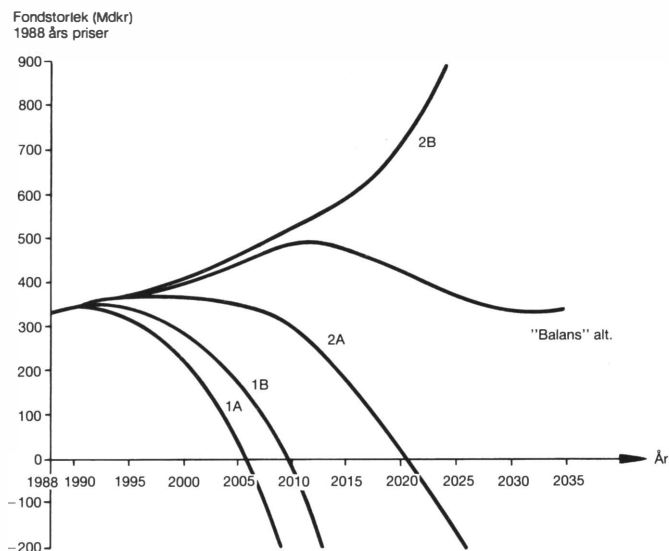
nansieras genom en arbetsgivaravgift (den privata sidan) eller genom allmän skatt (den offentliga sidan). Det betyder att den belastning de sammanlagda systemen kommer att lägga på de yrkesverksamma snarare blir den som visas i tabell 1 för låg tillväxt, även om ekonomin skulle komma att uppvisa en årlig tillväxt på runt 2%. Det kommer att leda till att den genomsnittliga ålderspensionen kommer att överstiga den genomsnittliga lönen redan 2010 och 2025 ligga mellan 20 och 30% över genomsnittslönen (Se Kruse 1988, kap. 3). Utan tvekan kommer en sådan utveckling att skapa konflikter mellan generationerna.

Det svenska pensionssystemet är inte ett renodlat fördelningssystem, bl.a. i den bemärkelsen att fonder byggdes upp i initialskedet genom högre avgifter än vad som var nödvändigt för att klara utbetalningarna. Fonderna är idag ca 330 miljarder kronor, vilket kan tyckas vara en anseelig storlek. Kan inte dessa fonder användas för att slippa de avgiftshöjningar, som de dystra prognoserna visar på? Svaret är att fonderna inte på långt när är så stora att de räcker för att undgå avgiftshöjningar. I figur 2 visas fondutveckling vid olika tillväxttakter om avgifterna inte skulle höjas.

Utan avgiftshöjningar kommer fonden att vara tömd under det första decenniet efter sekelskiftet. Beräkningar visar att det är först vid en årlig tillväxt på mellan 4 och 5% som fonden hålls intakt utan avgiftshöjningar. Vid 1% årlig tillväxt och en årlig avgiftshöjning på 0,33 procentenheter (kurva 2A) skjuts tömningen av fonden upp ett 15-tal år, medan en sådan avgiftshöjning vid 2% tillväxt medför en kraftigt ökande fond (kurva 2B).

Det är uppenbart att systemet måste reformeras. En sådan reform är att ändra från nuvarande prisindexering till något tillväxtbaserat index. Den nuvarande utformningen garanterar en viss grupp individer, nämligen pensionärerna, en bestämd konsumtionsstandard oavsett produktionsresultet. En ändring till ett produktionsanknutet index skulle innebära att pensionärer och övriga delar ett givet konsumtionsutrymme enligt någon i förväg bestämd fördelningsnyckel. En annan förändring av systemet vore att ha en stark koppling mellan avgifter och förmåner, vilket jag återkommer till i samband med diskussionen om arbetstidsförkortningar. De krissymptom som det nuvarande systemet

Figur 2. Fondkapitalets utveckling vid olika antaganden om tillväxt och avgiftshöjningar. 1988 års priser (Mdkr).

Anm.: Kurva 1A visar fondens utveckling om den årliga tillväxttakten blir 1%, 1B 2%. I 2A och 2B antas samma tillväxttakt som i 1A resp. 1B men med en årlig avgiftshöjning på 0,33 procentenheter. I "Balans" alternativet antas 2% årlig tillväxt, årlig avgiftshöjning på 0,31 procentenheter fram till år 2009, därefter konstant avgift. För kommentarer av detta alternativ, se sid 117–118 i detta kapitel.

Källa: Allmänna Pensionsfonden. Årsredovisning 1988.

uppvisar beror till stor del på inbyggda konstruktionsfel och till mindre del på den förväntade demografiska utvecklingen. Om systemet bibehålls som ett fördelningssystem, bör man vara medveten om att den demografiska strukturen har stor betydelse i ett sådant system. Vid en reformering kan hänsyn till sådana faktorer byggas in i konstruktionen.

Betydelsen av antal yrkesverksamma och antal pensionärer i ett fördelningssystem

I ett fondsystem kommer antal yrkesverksamma år i relation till antal år som pensionär att avgöra vilken avgift som krävs för en given pensionsnivå. I ett fördelningssystem får i stället den demografiska strukturen, dvs. antal yrkesverksamma personer i relation till antal pensionärer, avgörande betydelse. Denna relation bestäms delvis av antal år som ovan, men också av rent demografiska faktorer. Att den demografiska strukturen har denna betydelse i ett fördelningssystem framgår klart av uttrycket för ett renodlat fördelningssystem:

$$(1) \quad q \cdot y \cdot F = p \cdot R$$

där q är avgiftssats, y genomsnittlig löneinkomst, F antal yrkesverksamma, p genomsnittliga pensionsförmåner och R antal pensionärer. ($y \cdot F$) är då totala arbetsinkomster, dvs. avgiftsunderlaget. Vänstra ledet är därmed summa avgiftsinbetalningar och högra ledet summa pensionsutbetalningar. För att pensionssystemet ska vara ett renodlat fördelningssystem krävs likhet i ekvationen ovan, dvs. varken överskott eller underskott i systemet. Om inkomster och befolkningsstruktur är oberoende av pensionssystemet är avgiftssats och/eller pensionsförmåner de parametrar som kan ändras för att uppnå likhet mellan avgiftsinbetalningar och pensionsutbetalningar vid inkomstförändringar och förändringar i antal yrkesverksamma och antal pensionärer.

Genom en omformulering av ekvation 1 framgår den demografiska strukturens betydelse i ett fördelningssystem ännu tydligare:

$$(1') \quad q = c \cdot R/F$$

där $c = p/y =$ ersättningskvoten. Det är uppenbart, att pensionärskvoten R/F avgör nivån på avgiftssats och/eller ersättningskvot.³ Det är också uppenbart, att en stigande pensionärskvot innebär att avgiftssatsen måste höjas och/eller ersättningskvoten sänkas för att underskott inte ska uppstå i systemet. En ändring i avgiftssatsen förändrar de yrkesverksammas konsumtionsutrymme medan en ändrad ersättningskvot förändrar pensionärernas konsumtionsutrymme.

Låt oss som utgångspunkt anta en stationär befolkning och att ett "normalt" (genomsnittligt) liv består av 45 yrkesverksamma år (från 20 till 64 års ålder) och 15 år som pensionär (65 år och äldre). Pensionärskvoten blir då 1/3. En avgift på 20% ger då en ersättningskvot på 0,6, vilket ger en pensionär 75% av en yrkesverksams inkomst netto efter avgiftsinbetalningar.

Pensionärskvoten bestäms dels av rent demografiska faktorer men också genom politiska och/eller individuella beslut om utbildning, pensionsålder, arbetstid, semester o.dyl. I tabell 2 visas vad några sådana faktorer betyder för avgiftssatsen under förutsättning att systemet inte ska gå vare sig med över- eller under-skott.

Tabell 2. *Avgiftssats vid olika pensionärskvot i ett renodlat fördelningssystem.*

	Avgiften vid en ersättningskvot = 0,6
1. 45 yrkesverksamma år, 15 år som pensionär	0,2
2. Sänkt pensionsålder med 5 år, allt annat lika	0,3
3. Arbetsmarknadsinträde vid 25 års ålder, allt annat lika	0,23
4. Sänkt arbetstid med 25%, allt annat lika	0,27
5. Höjd pensionsålder med 2 år, allt annat lika	0,17
6. Höjd pensionsålder med 2 år och sänkt arbetstid med 25%, allt annat lika	0,22
7. Ökad medellivslängd med 5 år i pensionärsgruppen, allt annat lika	0,27

Källa: Kruse 1988.

Av tabell 2 framgår att relationen mellan antal yrkesverksamma och antal pensionärer är synnerligen betydelsefull i ett fördelningssystem. I fall 7, som illustrerar en rent demografisk förändring, en ökad återstående medellivslängd för pensionärer med 5 år, måste den avgift som tas ut av de samtida yrkesverksamma höjas med 7 procentenheter för att ersättningskvoten ska kunna behållas. Väljer man att inte låta de yrkesverksammas konsumtionsutrymme påverkas av denna förändring utan låter avgiften ligga fast måste ersättningskvoten sänkas från 60 till 45%.

I de övriga exemplen visas att arbetsmarknadsbeteende i form av val mellan arbetstid och fritid ger kraftiga effekter i ett fördelningssystem. I det svenska systemet är pensionsförmånerna fastlagda genom reglerna. Anpassningen läggs då på avgiftssidan, men systemen är inte konstruerade så att avgiftssatsen automatiskt anpassas till pensionsutbetalningarna, utan beslut om avgiftsförändringar tas i varje enskilt fall i riksdagen.

Befolkningsförändringar i ett fördelningssystem

Förändringar i befolkningssammansättning (både orsakad av förändringar i födelse- och dödstal och tolkad i vid bemärkelse t.ex. ändringar i förvärvsfrekvenser o.dyl.) har helt olika effekt beroende på om pensionssystemet är ett fondsystem eller om det är ett fördelningssystem.

I ett fondsystem bygger stora kohorter upp en stor fond, som finns tillgänglig för konsumtion den dag den stora kohorten når pensionsåldern. Små kohorter bygger upp små fonder, som svarar mot deras önskemål om konsumtion. Den avvägning mellan arbetad tid och fritid som i tabell 2 visades ha stor effekt på pensionärskvoten och därmed på avgiftssatsen i ett fördelningssystem har naturligtvis betydelse även i ett fondsystem, men på ett helt annat sätt än i ett fördelningssystem. I ett fondsystem påverkar den avvägning dagens yrkesverksamma gör fonduppbyggnaden till den egna pensionen, men har ingen effekt på de samtida pensionärernas pensionsfond. Däremot påverkas naturligtvis pensionärernas genomsnittliga konsumtionsutrymme av en oförutsedd förändring i överlevelsesannolikheter i pensionärsgruppen.

Den demografiska strukturen är således betydligt viktigare i ett fördelningssystem än i ett fondsystem. Det innebär samtidigt att förändringar i den demografiska strukturen leder till större påfrestningar och krav på anpassning av pensionssystemet om man valt att organisera det som ett fördelningssystem.

ATP-systemets införande föregicks av en intensiv debatt om för- och nackdelar med ett fördelningssystem respektive ett fondsystem. Diskussionen gällde emellertid, och gäller även idag då frågan åter väckts, framförallt effekter på kapitalbildning, medan effekter av demografiska förändringar inte har uppmärksamats. Det finns för- och nackdelar med båda konstruktionerna. Samuelson (1958) visade, att ett fördelningssystem under vissa förutsättningar kan ge välfärdsvinster, dvs. öka nyttan/konsumtionsmöjligheterna för några utan att sänka dem för andra. Välfärdsvinster uppstår därför att pensionsförmåner kan utgå omedelbart vid systemets införande, även till den s.k. initialgenerationen, som endast hinner betala avgifter i få år men ändå kan få höga pensionsförmåner.⁴

Den fördel Samuelson såg i ett fördelningssystem kan mycket lätt förvandlas till en nackdel. Beslut om nivå på pensionsförmåner, m.m. fattas genom omröstningar med enkel majoritet. I ett politiskt system med majoritetsval är det lätt att få igenom förmåner till väl specificerade grupper då kostnaderna sprids över en stor grupp. Då det gäller pensionssystem är detta extra besvärligt då de, som ett visst år är röstberättigade kan rösta igenom förmåner vars kostnader sprids till ännu inte röstberättigade eller ens födda. Det svenska folket äger visserligen "att sig självt beskatta" men jag frågar mig om det är rimligt, att det inte finns någon konstitutionell begränsning vad gäller att beskatta framtida generationer. Detta är vad som har hänt och fortfarande händer i det svenska systemet.

Vidare är det lätt att i ett fördelningssystem införa förmåner som börjar utgå långt innan personerna har hunnit betala avgifter som motsvarar förmånerna. Som svenska exempel kan den sänkta pensionsåldern och införandet av delpension nämnas. I ett fondsystem tar det naturligtvis lång tid innan förmåner av detta slag kan träda i kraft. I ett fördelningssystem är det risk att

pensionssystemet expanderar förbi den omfattning som varje individ betraktar som önskvärd innan han ansluts till systemet. (Se Browning 1975.)

Samuelson analyserar fördelningssystemet i en ekonomi där både befolkning och produktivitet växer med ett konstant tal varje år. Han visar att varje generation kommer att få en avkastning på gjorda inbetalningar, bestämda som en given andel av inkomsten, lika med tillväxttakten i ekonomin. Tillväxt betyder att $(y \cdot F)$ växer. Vid en given avgiftssats växer då pensionsutbetalningarna i samma takt.

I ett fondsystem blir avkastningen på premieinbetalningarna lika med den kapitalavkastning som uppnås på fonden. Om tillväxttakten är lika stor som kapitalavkastningen blir avkastningen på pensionsinbetalningarna lika stor oavsett om man har ett fördelningssystem eller ett fondsystem.

När Samuelson visade, att fördelningssystem kan vara ett överlägset sätt att ordna försörjningen på ålderdomen, antog han en konstant växande befolkning, där befolkningstillväxten sker "underifrån", dvs. så att den kohort som träder in i arbetslivet kommer att vara större än den avgående kohorten, dvs. den kohort som går in i pensionärsgruppen. Pensionärskvoten är därmed konstant och sedan en avgiftssats lagts fast kommer pensionsförmånerna att växa i samma takt som tillväxten. Detta resultat är emellertid helt avhängigt hur befolkningstillväxten sker. En "vinst" uppstår i Samuelsons fördelningssystem därför att befolkningsökningen ger en större kohort in i arbetslivet än den som går in i pensionärsgruppen. Befolkningstillväxt kan naturligtvis lika väl ske genom ökad medellivslängd. I de fall den ökade medellivslängden kommit till stånd genom en ökning av förväntat antal återstående år i pensionsärsgruppen uppstår inte någon vinst utan i stället en belastning på systemet.

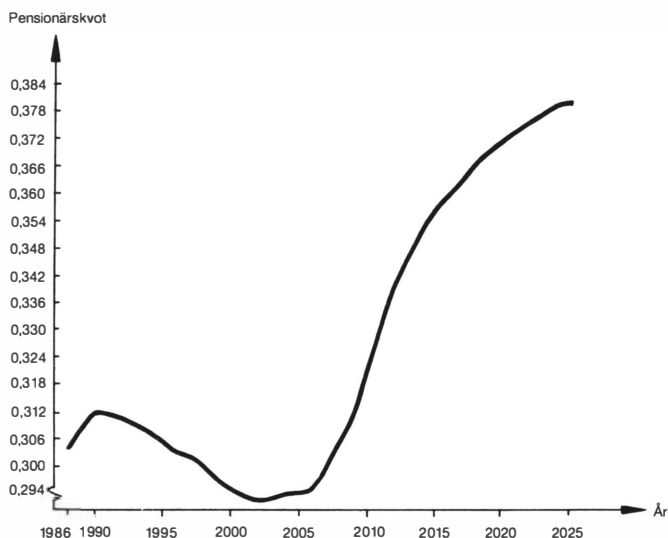
Den demografiska strukturen är emellertid inte konstant med en stadigt växande eller sjunkande befolkning. I stället varierar kohortstorleken: ett antal små kohorter följs av ett antal stora kohorter, som i sin tur följs av ett antal små kohorter, osv. I ett fondsystem har detta ingen betydelse eftersom stora kohorter har byggt upp en stor kapitalstock, men i ett fördelningssystem kan

variationen i den demografiska strukturen ställa till problem.

Om vi har stora kohorter i yrkesverksam ålder och dessa ska försörja små kohorter i pensionärsgruppen kommer en given avgiftssats att ge höga per capita förmåner. Om dessa stora kohorter följs av små kohorter kommer de stora kohorternas pensionsförmåner att bli låga.

Den demografiska utvecklingen i Sverige är sådan att ett fördelningssystem inte kan fungera helt problemfritt. Detta framgår av figur 3 och tabell 3. I figur 3 visas pensionärskvoten. I tabell 3 visas dels ersättningskvoten vid en given avgiftssats, dels avgiftssatsen vid en given ersättningskvot. Pensionärskvoten beräknas som antalet personer 65 år och äldre/antalet personer i åldern 20 till 64 år.

Figur 3. *Pensionärskvoten 1986 till 2025.*

Källa: Den framtida befolkningen. Prognos för åren 1986–2025. SCB.

Av figuren framgår att utvecklingen av befolkningens ålderssammansättning kommer att utöva en viss press på pensionssystemet fram till mitten av 1990-talet. Därefter följer en tioårsperiod då 1930-talets små födelsekohorter når pensionsåldern. Under denna period lättar pressen på pensionssystemet, följd av en kraftigt stigande pensionärskvot och därmed press på systemet under hela den återstående prognosperioden.

Beräkningarna i tabell 3 är utförda så att de ska renodla befolkningssammansättningen betydelse. I detta syfte antas systemet vara ett renodlat fördelningssystem, dvs. drivas utan vare sig överskott (fonder) eller underskott (skuld till kommande generationer). I första kolumnen visas hur ersättningskvoten skulle förändras i ett pensionssystem à la Samuelson, dvs. där avgiftssatsen är en konstant andel av inkomsten. Den antagna avgiftssatsen är 20%, vilket skulle ge en ersättningskvot på 60% vid en konstant befolkning, där antalet yrkesverksamma år är 45 och antalet år som pensionär 15 (= en försörjningskvot på 0,333), dvs. samma antaganden som i tabell 2.

Tabell 3. *Pensionärskvotens effekt på ersättningskvot (c) vid en fastställd avgiftssats (q) och på avgiftssatsen vid en fastställd ersättningskvot i ett renodlat fördelningssystem. I procent av inkomsten.*

	c vid q=0,2	q vid c=0,6
1990	0,64	18,7
-95	0,65	18,4
2000	0,68	17,7
-05	0,68	17,6
10	0,62	19,3
15	0,56	21,4
20	0,54	22,3
25	0,53	22,8

Källa: Underlag är hämtat från SCB (1986).

I den andra kolumnen i tabell 3 visas den prognosticerade pensionärskvotens effekter på avgiftssatsen vid en fastlagd ersättningskvot, vilket är konstruktionen i det svenska systemet. Som framgår kan avgiften sänkas fram till 2005, medan den därefter måste stiga med mellan 0,1 och 0,4 procentenheter per år. Den kraftigaste höjningen kommer mellan 2010 och 2015 då de stora 40-talskullarna tillhör pensionärsgruppen.

Vid en jämförelse mellan dessa avgiftshöjningar orsakade av en ändrad befolkningsstruktur och RFVs prognoser över avgiftsuttag i det faktiska svenska systemet (se tabell 1) framgår det som konstaterades inledningsvis, nämligen att det knappast är befolkningsutvecklingen som utgör det största problemet. I stället är det systemets konstruktion, som är den tyngst vägande faktorn i de problem som pensionssystemet kommer att ställas inför. Men det framgår också av tabell 3 att demografiska förändringar ger kraftiga effekter i ett fördelningssystem. Totalt under perioden medför de förväntade demografiska förändringarna ett krav på en avgiftshöjning på 4,1 procentenheter om man som i det svenska systemet har fastlagda pensionsförmåner.

En bestämd avgiftssats gynnar små kohorter, medan en fastställd ersättningskvot gynnar stora kohorter. Det är märkligt, och knappast förenligt med uttalade fördelningspolitiska ambitioner, att organisera pensionssystemet så att den avkastning en individ får på gjorda inbetalningar är beroende av storleken på den årskull individen råkar tillhöra. Sådana egendomligheter kan lätt undvikas genom att man inför en fond som buffert. Om avgiften ligger fast på 20% och ersättningskvoten också ligger fast på 0,6 kommer inbetalningarna att överstiga utbetalningarna ända fram t.o.m. det första decenniet under nästa sekel. Denna buffertfond räcker till för att täcka de avgiftsunderskott, som uppstår någon gång mellan 2010 och 2015. En sådan buffert skyddar systemet mot demografiska förändringar och gör pensionssystemet fördelningsmässigt neutralt mellan personer som tillhör olika stora födelsekohorter.

Den här typen av demografiska förändringar, förändringar i födelse- och dödstal, är inga förändringar som kommer särskilt plötsligt till skillnad från vissa arbetsutbudsförändringar, vilket

kommer att diskuteras i nästa avsnitt. Vi har t.ex. länge vetat att fyrtiotalisterna är många. Vi har också länge vetat att de fött få barn, vilket ger få personer i yrkesverksam ålder då de kommer upp i pensionsåldern. Effekterna på pensionssystemet kan således förutses med god tidsmarginal.

Det är ett sådant resonemang, som ligger bakom kurvan "Balans"-alternativet i figur 2. I årsredovisningen från Allmänna pensionsfonden sägs

"Det behövs en strategi som mer smidigt anpassar sig till utgiftsbehovens och avgiftsunderlagets *förutsedda* (min kurs.) förändringar" (cit. sid. 43).

Balansalternativet är beräknat under antagande om en årlig tillväxttakt på 2% och en årlig avgiftshöjning på 0,31 fram till år 2009, då avgiftshöjningarna kan upphöra och fonden användas för att klara avgiftsunderskottet.

Arbetsutbudet

Hittills har diskussionen utgått från en avgränsning av pensionärskvoten så att antalet personer i åldern 20 till 64 år räknas som yrkesverksamma och personer 65 år och äldre räknas som pensionärer. Det är uppenbart av uttrycket för ett renodlat fördelningssystem (ekv. 1) att avgränsningar av "antal personer i yrkesverksam ålder" och "antal pensionärer", dvs. egentligen vad som menas med "i yrkesverksam ålder", har stor betydelse, liksom det relativa arbetskraftstalet och antal arbetade timmar, vilket också framgår av tabell 2. Avgiftsunderlaget har tidigare definierats som $(y \cdot F)$, dvs. som (genomsnittlig löneinkomst · antal yrkesverksamma). y kan uttryckas som (timlön · antal arbetade timmar). Insatt i ekvation 1 fås:

$$(2) \quad q = \frac{P}{w \cdot a} \cdot \frac{R}{F}$$

där w är genomsnittlig timlön och a antal arbetade timmar.

Utvecklingen av avgiftssatsen beror på hur timlön, antal arbetade timmar, antal pensionärer och antal personer i yrkesverk-

sam ålder utvecklas. Eftersom det är demografiska förändringars inverkan på ett fördelningssystem, där demografi ges ovan vida definition, som studeras i detta kapitel, lämnas produktivitetsförändringar, dvs. förändringar i timlön, utanför diskussionen. Jag vill dock påpeka, att en produktivitetsökning mycket väl kan ge effekter på den "demografiska" utvecklingen. Om en produktivitetsökning tas ut i ökad fritid i stället för i ökad lön blir den registrerade lönesumman lägre än vad den annars skulle ha blivit.

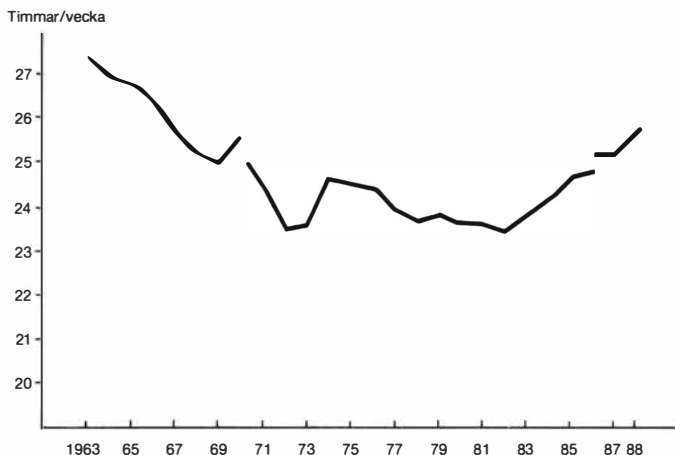
Arbetsutbudet har genomgått stora förändringar sedan ATP infördes. Under denna period har kvinnornas förvärvsfrekvenser ökat dramatiskt, medan äldre mäns förvärvsfrekvenser har minskat dramatiskt. Antalet arbetade timmar har minskat under en lång följd av år, bl.a. beroende på längre semester, kortare arbetsvecka och föräldraförsäkring.

Under perioden 1970 till 1985 ökade antal personer i arbetskraften med nästan 600 000. Samtidigt minskade emellertid genomsnittligt antal arbetade timmar per person i arbetskraften med drygt 13%. Sammantaget gav detta en minskning i totalt antal arbetade timmar med i genomsnitt 0,2% per år. Arbetstidsutvecklingen visas i figur 4. Där framgår den långsiktiga minskningen i arbetsutbudet men också att antal arbetade timmar har börjat stiga sedan 1982.

Arbetsutbudet varierar under den yrkesverksamma perioden av livet. Unga och gamla i yrkesverksam ålder har lägre förvärvsfrekvens och färre antal arbetade timmar än personer "i sin mest yrkesverksamma ålder", 35 till 54 år. Det betyder att det totala arbetsutbudet inte bara påverkas av totalt antal personer i yrkesverksam ålder (20 till 64 år) utan också av åldersfördelningen. Till viss del kan ökningen i arbetsutbudet från 1982 tillskrivas demografiska förändringar. I Konjunkturrådets rapport 1989 visas beräkningar av hur demografiska förändringar kan förväntas påverka arbetsutbudet framöver. Beräkningarna har utförts med utgångspunkt från dagens åldersspecifika arbetsutbud. Resultatet visar på en ökning av antal arbetade timmar per person fram till 1995 då det åter kommer att börja sjunka.

Den långsiktiga trenden tycks således vara en minskning i arbetstiderna. Detta är också krav som ständigt återkommer i de

Figur 4. *Antal arbetade timmar per person i befolkningen (16–64 år) 1963–1988.*

Anm: Brottet i kurvan 1970 beror på att AKU utvidgades till intervjuer varje månad detta år. Brottet i kurvan 1986 beror på nya definitioner och mätmetoder i AKU. 1988 års siffra är en framskrivning baserad på förändringar mellan de första halvåren 1987 och 1988.

Källa: Konjunkturrådets rapport 1989.

batten – som exempel kan nämnas socialdemokraternas vallöfte att en sjätte semestervecka ska införas under mandatperioden. En minskning i arbetstiderna är också i linje med ett sådant beteende, som vi kan förvänta oss om individerna försöker maximera nettoersättningen (= förmåner – avgifter) från pensionssystemet. Systemet är nämligen utformat så att det ger kraftiga subventioner till den, som väljer kort arbetstid och omvänt beskattar den som arbetar mycket. (15- och 30-årsregeln, delpension.)

Detta får självklart inte tolkas som att pensionssystemet skulle vara "orsaken" till den utveckling av arbetsutbudet som vi sett. Det finns andra orsaker, t.ex. stigande inkomster, vilket leder till

ökad fritid om fritiden är en normal vara.

I detta kapitel är emellertid intresset i mindre grad fokuserat på orsaker till förändringar i arbetsutbudet. Analysen gäller i stället vilken betydelse sådana förändringar har för pensionssystemets ekonomi.

Jag är övertygad om att den totala nyttan i samhället skulle öka vid en större flexibilitet i t.ex. arbetstider och pensionsålder, dvs. om individernas valmöjligheter ökar. Debatten om arbetstidsförkortningar förs emellertid med en synnerligen rudimentär analys av fördelningseffekter av dessa och kostnader för t.ex. pensionssystemet. Skattesystemet i allmänhet och det allmänna pensionssystemet i synnerhet subventionerar fritid (se t.ex. Kruse & Söderström [1989] om den subvention som ges vid delpension och förtidspension av arbetsmarknadsskäl). Ett system, som förhåller sig neutralt till individens val mellan arbete och fritid tar bort de märkliga fördelningseffekter som finns idag. I pensionssystemet uppnås neutralitet om en koppling mellan avgifter och förmåner införs.

Nedan diskuteras vilka effekter olika sorters arbetstidsförändringar har i ett fördelningssystem.

Låt oss börja med effekterna av sänkt pensionsålder. Vi har sett i tabell 2 att en sänkning av pensionsåldern från 65 till 60 års ålder kräver att avgiften höjs i exemplet från 20 till 30 procent *varje år* från 20 års ålder.

Även om vissa övergångsbestämmelser ofta finns vid ändringar i systemen har dessa aldrig varit sådana att individen hinner betala för förmånerna. Varje år med sänkt pensionsålder ger en kostnad per person för systemet på 0,8 årslöner (0,2 i avgiftsbortfall + 0,6 i ökade pensionsförmåner). Observera att detta enbart mäter den finansiella kostnaden i systemet och inte inkluderar produktionsbortfall (och därmed minskad skattebas för övriga skatter och arbetsgivaravgifter). Om en sådan reform införs utan övergångsbestämmelser betyder det alltså en mycket kraftig subvention till dem som befinner sig nära den nya pensionsåldern. Hur fördelar sig då kostnaderna av denna subvention? Det beror på hur reformen finansieras. Om man inte väljer att låta systemet gå med underskott och därmed lämna en skuld efter sig till kom-

mande generationer, finns två alternativ, sänkta pensionsförmåner och höjda avgifter, vilka ger helt olika fördelningseffekter.

Om man låter avgiftssatsen ligga fast måste pensionsförmåner sänkas. Utan övergångsbestämmelser fås sänkta pensionsförmåner för hela pensionärsgruppen, även för dem som under sin yrkesverksamma tid hade högre lagstadgad pensionsålder och som därmed kan hävda att de har arbetat in sin pension.

Om pensionsförmåner ligger fast betyder det avsevärda avgiftshöjningar. Ju närmare pensionsåldern en person är, desto färre år hinner personen betala den förhöjda avgiften. Ju yngre en person är, desto fler år med förhöjd avgift och desto lägre blir "vinsten" av reformen, tills vi slutligen kommer ner till den kohort som gör sitt arbetsmarknadsinträde samma år som reformen träder i kraft. Detta är den enda grupp som hinner betala för reformen fullt ut och inte erhåller någon subvention.

Pensionsåldern sänktes 1976 från 67 till 65 års ålder. Samtidigt infördes delpension och möjlighet till förtidspension av arbetsmarknadsskäl. Pensionsförmåner är fastlagda genom reglerna, vilket betyder att det är på avgiftssidan, dvs. de yrkesverksammas konsumtionsutrymme, som anpassningen till de högre kostnaderna måste ske. Avgifterna har emellertid inte höjts i en utsträckning, som svarar mot ökningen i förmåner. I stället finansieras en del av pensionsförmåner genom avkastningen på AP-fonderna – endast drygt 80% av ATP-utbetalningarna täcks för närvarande av avgiftsinbetalningar.

Då den nu sittande Pensionsberedningen började sitt arbete var arbetsmarknadsläget kärt med hög och långvarig arbetslöshet i högre åldersgrupper. Pensionsberedningen la ner mycken utredningskraft på att "lösa" detta genom att sänka pensionsåldern. För närvarande kännetecknas arbetsmarknaden snarare av överhettning och brist på arbetskraft. Pensionsberedningen arbetar nu i stället med att undersöka hur reglerna kan utformas så att folk ska kunna stanna längre i arbetslivet. Detta är i och för sig lovvärt, men går inte att tolka på något annat sätt än att arbetet kring dessa frågor bedrivs utan någon ingående analys av och förståelse för hur fördelningssystem fungerar. I stället blir tillfälliga variationer i arbetsmarknadsläge avgörande för förslag till

reformer, som får betydelse långt in i framtiden.

Redan idag ligger den faktiska genomsnittliga pensionsåldern runt 62 års ålder. Det finns knappast någon anledning att förvänta sig att denna ska stiga så länge nuvarande generösa regler gäller, utan snarare fortsätta att sjunka.

I figur 2 visades prognoser för pensionärskvoten då den yrkesverksamma perioden antas vara från 20 till 64 års ålder och de som är 65 år och äldre räknas som pensionärer. Om vi i stället beräknar pensionärskvoten med utgångspunkt från den pensionsålder vi de facto har för närvarande fås det resultat som visas i tabell 4.

Tabell 4. Antal personer 62 år och äldre i relation till antal personer i åldern 20 till 61 år.

	Pensionärs- kvot	Ökning jämfört med pension vid 65 års ålder
1990	0,384	6,8 procentenheter
1995	0,371	6,4
2000	0,363	6,8
2005	0,379	8,5
2007	0,398	9,9
2010	0,426	10,4
2012	0,439	10,0
2015	0,450	9,3
2020	0,464	9,3
2025	0,475	9,5

Den sänkning av pensionsåldern vi i praktiken har genomfört ger som synes en kraftig höjning av pensionärskvoten. Varje procentenhets ökning i pensionärskvoten betyder att avgiftssatsen måste höjas med 0,6 procentenheter. I ett renodlat fördelningssystem, där ersättningskvoten är 0,6 leder denna pensionsålder tillsammans med den prognosticerade befolkningsutvecklingen till de avgifter som visas i tabell 5.

Tabell 5. Avgifter vid en ersättningskvot på 0,6 då pensionsåldern är 62 år.

	q vid c = 0,6	skillnad jämfört med pension vid 65 års ålder
1990	22,8	4,1
1995	22,2	3,8
2000	21,8	4,1
2005	22,7	5,1
2010	25,6	6,3
2015	27,0	5,6
2020	27,8	5,5
2025	28,2	5,4

En finansiering av denna redan genomförda sänkning av pensionsåldern kräver således en avgift som ligger 5–6 procentenheterna över vad som behövs vid en pensionsålder vid 65 år.

Hur fungerar en sådan förändring som ökad kvinnlig förvärvsfrekvens i ett fördelningssystem? Antag att vi har en fullständig koppling mellan avgifter och förmåner. Då kommer först en lång följd av år med ökade avgiftsinbetalningar. Det betyder också att kvinnorna arbetar in rätt till förmåner. Dessa förmåner ligger emellertid långt fram i tiden och det är lätt att i ett fördelningssystem enbart se de ökade inbetalningarna och "glömma" de ökade åtagandena. Systemets ekonomi uppfattas som god varpå generösa förbättringar av förmåner lätt vinner gehör.

Vi har sett en ökning i arbetsutbudet under 80-talet. En ökning av arbetsutbudet betyder med nuvarande regler i flertalet fall enbart en ökning av avgiftsunderlaget utan en motsvarande, i och för sig tidsfördröjd, ökning av pensionsförmåner.

- För dem som har inkomster under taket (=7,5B) men över golvet (=1B) *kan* den ökade arbetstiden medföra att förmånerna ökar, men endast om året kommer att höra till de 15 bästa. För alla övriga år gäller att inkomstökningar inte leder till någon ökning av förmånssidan.

- För den som tidigare låg under golvet men genom ökat arbetsutbud kommer upp i inkomster över golvet fås en ökning även av förmånssidan (om inte 30 år redan är uppnådda).
- För dem som ligger över taket från början fås ingen ökning av förmåner.

Eftersom den långsiktiga trenden snarare pekar på en minskning i arbetstider bör effekterna av sådana förändringar för pensions-systemet ägnas viss eftertanke.

Låt oss anta att vi har en fullständig koppling mellan avgifter och förmåner. Vid en minskning i arbetsutbudet minskar avgiftsinbetalningarna nu, medan förmånerna minskar först långt fram i tiden. Men i ett fördelningssystem är det dagens inbetalningar, som ger de samtida pensionärerna deras pensionsförmåner, som sjunker då de yrkesverksamma väljer att använda en del av sitt konsumtionsutrymme till ökad fritid.

Ett schematiskt exempel illustrerar detta. Antag att fyra grupper lever samtidigt, tre är i yrkesverksam ålder och en är pensionär. Vid varje ny period kommer en ny grupp in i yrkesverksam ålder, en grupp dör och en grupp lämnar arbetskraften och blir

Tabell 6. *Illustration av fördelningen mellan yrkesverksamma och pensionärer i ett renodlat fördelningssystem utan arbetstidsförkortningar och med arbetstidsförkortningar.*

Period 1				Period 2						
				Utan arbetstidsförkortning.			Med arbetstidsförkortning.			
	ink.	avg.	netto		ink.	avg.	netto	ink.	avg.	netto
D	100	20	80	E	116	23,2	92,8	100*	20	80*
C	100	20	80	D	116	23,2	92,8	100*	20	80*
B	100	20	80	C	116	23,2	92,8	100*	20	80*
A			60	B			69,6			60

* Den registrerade inkomsten.

Anm.: I period 1 är A pensionärer, medan B–D är yrkesverksamma, i period 2 är B pensionärer och C–E yrkesverksamma.

pensionärer. Antag en tillväxt på 1% per år. Med en periodlängd på 15 år har inkomsterna stigit med 16% efter en period. I exemplet visas vad som händer med pensionärsgruppens konsumtionsutrymme om de yrkesverksamma väljer att ta ut tillväxten i form av en inkomstökning eller i form av ökad fritid.

Avgiften är 20%, vilket i period 1 ger en ersättningskvot på 60% och på 75% av inkomsten netto efter avgiftsinbetalning. Detsamma gäller i period 2 utan arbetstidsförkortningar. Det synes vidare som om detsamma gäller även med arbetstidsförkortning. Här har emellertid den yrkesverksamme ett större faktiskt konsumtionsutrymme än vad den registrerade inkomsten visar. Nettoinkomsten är 80 + 16, där 16 har använts till att köpa fritid, som inte är avgiftsbelagd. Pensionärens konsumtionsutrymme relativt den yrkesverksamma är inte längre 75% utan sjunker till 62,5%. Det betyder att den minskade arbetstiden delvis finansieras genom sänkta pensionsförmåner för pensionärer, som under sin yrkesverksamma tid hade lång arbetstid. Väljer man i stället att hålla förmånerna intakta måste avgifterna höjas. Nu är det så, att alla i yrkesverksam ålder inte minskar sin arbetstid. Ska då avgiften höjas för alla, både för dem som inte har minskat sin arbetstid och för dem har minskat den?

För den del av arbetstidsminskningen som beror på rent demografiska faktorer, dvs. på ålderssammansättningen i arbetskraften, kan en buffertfond byggas upp. I Konjunkturrådets rapport beräknas t.ex. arbetstidsminskningen mellan 2010 och 2020 vara en halv timme i veckan i genomsnitt för hela befolkningen som en följd av ålderssammansättningen. Det ger ett minskat arbetsutbud med 4%, vilket i sig kräver en avgiftshöjning på runt 5%.

Men det är troligt att de arbetstidsminskningar, som beror på rent demografiska faktorer är små i förhållande till dem som genereras av en substitution mellan konsumtion och fritid. Såvitt jag kan se går det inte att lösa problemet med denna typ av minskande arbetstider med hjälp av en buffertfond. Vem ska bygga upp fonden genom högre avgifter? Den generation som har lång arbetstid men misstänker att efterföljande generationer kommer att minska arbetstiden?

Något man däremot betydligt lättare kan göra är att inom

pensionssystemets ram minska subventionerna av ökad fritid. För individen innebär minskad arbetstid och därmed minskade avgiftsinbetalningar endast i undantagsfall att pensionsförmåner-
na minskar med den nuvarande regelkonstruktionen.

För närvarande ser vi emellertid inte några tecken på en vilja att reformera systemet. Tvärtom ges ständigt försäkringar om att pensionssystemet ligger fast. Antag att de som bedyrar detta får rätt och att endast marginella förändringar kommer att genomföras. Hur ser då möjligheterna ut för dem som är födda på 1970- och 1980-talen och som kommer att vara yrkesverksamma när de stora 40-talskullarna är pensionärer runt 2010–2015? Enligt RFV kommer avgiften att behöva höjas från idag ca 20% till drygt 26% vid 2% årlig tillväxt. Läger vi så till avgiften/skatten för avtalspensioner kommer vi upp i betydligt högre belastning. Vad kan de, som uppfattar detta som orimligt göra? Emigration hjälper inte mycket eftersom övriga länder också valt fördelningssystem och många dessutom kommer att ha en ännu högre försörjningskvot än Sverige. En möjlighet som står dem till buds är att minska det arbete som bjuds ut på marknaden. Att byta varor och tjänster med varann blir ur individens synvinkel synnerligen lönsamt och individens produktivitet på dessa områden kan vara mycket lägre än fackmannens och det lönar sig ändå, eftersom icke-marknadsarbete är skatte- och avgiftsbefriat. För pensionssystemet innebär det emellertid en synnerligen kraftig belastning. Kommer 40-talisterna då att rösta igenom ett ändrat skattesystem, t.ex. så att potentiell i stället för faktisk inkomst utgör skattebasen? Är det inte både enklare och rimligare att ändra systemet redan nu?

Noter

¹ Naturligtvis är mellanformer möjliga. Så är t.ex. ATP ett fördelningssystem med en viss fondering och STP, avtalsförsäkringen på LO–SAF-området ett icke fullständigt fonderat system, ett s.k. kapitaltäckningssystem.

² Observera att dessa avgiftshöjningar är beräknade utan hänsyn till att sådana höjningar rimligen kan förväntas leda till ett minskat arbetsutbud. Om så blir fallet kommer den avgift som behövs för att finansiera systemet att få höjas ytterligare.

³ Ersättningskvoten bestäms i ATP-systemet som en andel av pensionärens inkomster under sin yrkesverksamma tid och inte som en andel av de samtida yrkesverksammas inkomster. Det betyder att systemet har ett "minne" av tidigare ekonomisk utveckling.

⁴ En förutsättning för att Samuelsons resultat ska gälla är att kapitalmängd och därmed tillväxttakt inte påverkas av vilken form av pensionssystem som väljes.

Litteratur

Allmänna Pensionsfonden. Årsredovisning 1988.

Browning, E. K., "Why the Social Insurance Budget is too Large in a Democracy". *Economic Inquiry*, Vol. XIII, sept. 1975.

Kruse, A., *Pensionssystemets stabilitet. En samhällsekonomisk analys av värdesäkring och långsiktig stabilitet i det svenska pensionssystemet*, SOU 1988:57.

Kruse, A. och Söderström, L., "Early Retirement in Sweden". Ingår i Schmäl (ed.), *Redefining the Process of Retirement in an International Perspective*, Springer-Verlag 1989.

RFV, *ATP och dess finansiering i det medel- och långsiktiga perspektivet*, RFV anser 1987:9.

SCB, *Den framtida befolkningen. Prognos för åren 1986–2025*, Demografiska rapporter, 1986.

Samuelson, P., "An Exact Consumption-Loan Model of Interest with or without the Social Contrivance of Money". *Journal of Political Economy*, 1958.

Söderström, H. (red.), *Konjunkturrådets rapport 1989. Den svenska modellen inför 90-talet*, SNS Förlag 1989.

Fyrtiotalisterna – om trängsel och utrymme i samhället

Under de närmaste tjugo åren kommer åldersstrukturen i den svenska arbetskraften att förändras kraftigt. Bakom denna utveckling finns starka svängningar i befolkningens nativitet under 1900-talet. I kombination med en långsamt stagnerande befolkningstillväxt tycks detta kunna leda till befolkningsminskning i Sverige efter år 2000.¹

Jag ska i detta kapitel peka på en del konsekvenser av de höga födelsetalen under 1940-talet, som skapade de s.k. fyrtiotalisterna – kohorterna 1941–1945 och 1946–1950. Jag försöker genomgående visa hur det är storleken på dessa kohorter i förhållande till föregående och efterföljande åldersgrupper, som blir avgörande för fyrtiotalisternas förutsättningar, upplevelser och värderingar, och vad detta innebär för arbetslivet.

Först behandlar jag kort begreppen generation och kohortlivscykel. Därefter illustreras fyrtiotalisternas relativa storlek och begreppen trängsel och utrymme introduceras. I resten av kapitlet beskrivs olika konsekvenser av fyrtiotalisternas relativa storlek under uppväxten, skolgången och arbetslivet, och hur värderingsförskjutningar kan identifieras i fyrtiotalisternas livscykel som påverkade av trängsel vid livets kristillfällen.

Generationer

”En generation är det tidsspänn inom vilket en samhällelig identitet utformas på basis av ett oförändrat system av meningar och

möjligheter.”³ En sociologisk generation, definierad på detta sätt, kan alltså innehålla många biologiska generationer.

En sociologisk generation, som formas som en ömsesidig process mellan samhällsutveckling och personlig utveckling kan bestå i tio år eller tusen år. ”Den nazistiska rörelsen i Tyskland leddes av män och kvinnor som var födda mellan år 1885 och år 1900 och som således var mellan 18 och 33 år gamla när 1918 års katastrof inträffade. Kriget och dess efterverkningar blev det avgörande experimentet i formandet av deras politiska uppfattning. Oavsett vilket politiskt parti de tillhörde avvek deras politiska tänkande i många avseenden från förkrigsperiodens. De som bara var pojkar när kriget började fick sin första föreställning om politik präglad av förkrigsproblemen och började tänka om politisk handling mera i termer av konflikt och strid än i termer av samförstånd och kompromiss.”⁴ I just detta citerade fall varade generationen kort tid, till nya, avgörande erfarenheter i samband med nederlaget i Tyskland 1944 gjorde generationens meningssystem omöjligt.

En historisk parallell kan dras med den karolinska tiden i Sverige som en generation. Generationen varade från 1654, då Sverige blev etablerat som stormakt i Europa vid den Westfaliska freden. Generationen omfattade många biologiska generationer, men hölls samman av ett framväxande enhetligt system av meningar och möjligheter. Generationen tog sin ände med Karl XII:s nederlag och död 1718. Generationen avlöstes av den period vi brukar kalla frihetstiden.

Det är dock inte lätt att acceptera tanken på generationer. Att den generation man tillhör påverkar en och ens upplevelser samtidigt som utformandet av ens personliga identitet är en del av ett kollektivt generationsskapande. Det är kanske bara som historiskt begrepp och förlopp vi kan ”se” generationsbildandet, som en process snarare än som en händelse. En process där jaget är såväl subjekt i skapandet av generationen som objekt för de krafter som generationens meningar och möjligheter skapar. Vi kan förstå generationen som ett socialt organiserat tidsutrymme i vilket samhället och individerna genererar varandra; individen är ju alltid en del av grupper som i sig är produkter av det förflutna,

t.ex. familjen, släkten. Vi kan alltså inte förstå en persons utveckling utan att förstå honom i hans samhälleliga sammanhang, Vi kan heller inte förstå samhällsutveckling utan insikt om individernas meningar och möjligheter.

Kohortlivscyklar

En sociologisk generation får sin identitetskaraktär, sitt gemensamma system av meningar och möjligheter, från de biologiska åldersgrupper (kohorter) som generationen omfattar. Alla biologiska åldersgrupper eller kohorter, genomgår liksom individerna i en åldersgrupp en gemensam livscykel. I livscykeln kan man urskilja olika faser. Här kallar vi faserna Barndom, Skolåldern, Ungdomen och Vuxenåldern. Livscykelns olika faser innebär också olika kriser som måste hanteras av varje individ i åldersgruppen. Enligt Erik H. Erikson genomlever individen åtta kriser under sin livscykel.⁵ Hanterandet av kriserna formar individens identitet och värderingssystem och sätt att hantera konflikter i sitt liv.

I barndomen har individen kriser som präglas av:

1. Grundläggande tillit kontra grundläggande misstro.
2. Självständighet kontra blygsel och tvivel
3. Initiativ kontra skuldkänslor

I skolåldern och ungdomen kriser som präglas av:

4. Arbetsflit kontra underlägsenhetskänslor
5. Identitet kontra splittring

I vuxenåldern har individen kriser som präglas av:

6. Närhet kontra isolering
7. Produktivitet kontra stillastående
8. Jagets integritet kontra förtvivlan

Människans psykiska utveckling är ett resultat av hanterandet av ovanstående kriser och de reella konflikter som finns inbäddade i respektive kris. En åldersgrupp har i regel gemensamma möjligheter att hantera kriserna, som skiljer sig från andra åldersgrupper. Det kan illustreras med kohortskillnader i fråga om familje-

storlek, ekonomiska förutsättningar och auktoritetsuppfattningar i samhället. Det är givetvis skillnad att växa upp i ett expanderande, men fattigt samhälle med stora familjer och en dominant patriarkalisk auktoritetsuppfattning, än i ett stagnerande, men rikt samhälle med små familjer och svaga auktoriteter. Livscykelns grundläggande åtta kriser löses olika på grund av åldersgruppers och individers olika förutsättningar och skapar då andra individuella identiteter och en annan gemensam kohortidentitet.

Jag antar här att i ett relativt kulturellt, ekonomiskt, nationellt homogent samhälle som det svenska präglas en viss åldersgrupps identitet i hög grad av åldersgruppens storlek, och dess storlek i förhållande till de åldersgruppers storlek som kommer före respektive efter den. Jag ska försöka visa hur kohortstorlek påverkar en kohorts identitet och den generations identitet, som kohorten tillhör. 1940-talets stora åldersgrupper, som fokuseras i detta kapitel, kohorterna 1941–1945 och 1946–1950 avviker kraftigt i storlek från kohorter på 1930-talet och på 1950-talet.

Jag skall också försöka visa att 1940-talets stora kohorter i hanterandet av sin livscykelns kriser kan sägas kraftigt påverka sin sociologiska generation och därmed markerar den en övergång från en tidigare generation – den som åstadkom industrialiseringen av Sverige under slutet av 1800-talet och första hälften av 1900-talet.

Kohorterna 1941–1950 – fyrtiotalisterna

Hur kan några årskullar på 1940-talet, blott en minoritet i samhället ha möjlighet att omskapa generationsidentiteten? Vad ger den kraft att förändra de möjligheter och meningar som blir de efterföljande åldersgruppernas förutsättningar?

En historisk situation anger utgångsläget för generationsväxlingen. Det kan vara en förtryckssituation från vilken en frigörelse sker eller ett nederlag i krig, som i det tidigare exemplet från mellankrigstidens Tyskland och dess nederlag 1918. För fyrtiotalisterna bildar krigshot och andra världskrigets fred den historiska utgångspunkten. Dessa kohorter, födda både i krig och fred, binds samman av en gemensam fortsatt historia i skola och arbetsliv. De flesta fyrtiotalister delar upplevelsen av skolan som ett

uppbrott från en auktoritär och auktoritativ organisation. Förkrigstidens förhållanden och bildningsideal förändrades i riktning mot en skola med annorlunda synsätt och arbetssätt. Skolan och universiteten blev under 1950- och 1960-talen en smältdegel för fyrtiotalisterna och deras existens manifesterades i 1968 års studentprotester. I studentprotesterna ser vi de första riktigt tydliga spåren av fyrtiotalisternas samhälleliga omdaning och de första tydliga tecknen på en generationsomdanande kohortlivscykel.

Det som gör fyrtiotalisterna så kraftfulla att de omdanar sin generation är inte bara deras historiska utgångspunkt utan framför allt deras stora mängd i förhållande till föregående ålders-

Tabell 1. *Kohortjämförelser i 1000-tal.*

Ålder	Kohorten född 1931–1935	Kohorten född 1946–1950	Ökning i procent
Vid födelsen	437	625	43
0–4	412	609	48
5–9	409	610	49
10–14	410	610	49
15–19	416	619	49
20–24	429	658	53
25–29	435	655	51
30–34	441	660	50
35–39	445	651*	46*
40–44	439	649	48
45–49	434	643	48
50–54	426	632	48
55–59	413	616	49
60–64	395	590	49
65–69	369	551	49
70–74	331	493	49
75–79	275	409	48

* skattat värde

Källor: Hofsten, E., Svensk befolkningshistoria, 1986 och SCB, Den framtida befolkningen, 1986.

grupper födda under 1920- och 1930-talen och efterföljande åldersgrupper födda under 1950-talet. Fyrtiotalisternas kvantitativa påverkansmöjligheter kan illustreras genom att jämföra kohorten 1946–1950 med kohorten 1931–1935 (se tabell 1).

Av tabellen framgår det att kohorten 1946–1950 är mycket större under hela sin livscykel än kohorten 1931–1935. Ökningen i antalet från 1931–1935 års kohort till 1946–1950 års kohort är under hela livscykeln omkring 50 procent. En siffra som troligen kommer att stiga för åldrarna 75 år och uppåt, då medellivslängden för fyrtiotalisterna troligen blir högre än den för tretiotalisterna.

För att finna en kohort som avviker så här kraftigt i storlek från föregående kohorter får vi gå tillbaka till början av 1800-talet, se tabell 2.

Tabell 2. *Kohortjämförelser i 1000-tal.*

Ålder	Kohorten född 1806–1810	Kohorten född 1821–1825	Ökning i procent
Vid födelsen	368	479	30
0–4	267	390	46
5–9	239	358	50
10–14	231	348	51
15–19	225	338	50
20–24	217	328	51
25–29	208	313	50
30–34	198	298	51
35–39	188	283	51
40–44	177	270	53
45–49	163	247	52
50–54	150	230	53
55–59	136	210	54
60–64	116	187	61
65–69	96	161	68
70–74	73	127	74
75–79	49	88	80

Källa: Hofsten, E., Svensk befolkningshistoria, 1986.

Om dessa kohorter skrev Gustav Sundbärg: "Kullarna av åren 1816–1835 äro i vår befolkningsstatistik ryktbarare än alla andra . . . Hunna till skolåldern fyllde dessa skaror alla skolsalar och gjorde uppfostringsfrågan brännande. Hunna till förvärvsåldern sprängde de skråna (1840-talet) och framtvingade en friare näringslagstiftning, utan vilka dessa människomassor ej skulle ha kunnat hållas vid liv. Hunna till giftermålsåldern framtvang deras överflödande talrikhet äktenskapens försenande och till sist (delvis först i andra generationen) den stora utvandringen. Överfyllande klassen alla andra, som stod utanför den dåvarande folkrepresentationen, sprängde de ståndsförfattningen (1850- och 1860-talen). Och i våra dagar hunna till ålderdomen, fylla de våra fattighus och försörjningsanstalter och göra invaliditets- och ålderdomsfrågan aktuell."⁶

De s.k. tjugotalisterna (födda under 1820-talet) uppvisar ungefär samma kvantitativa skillnader i förhållande till föregående kohorter som fyrtiotalisterna (födda under 1940-talet), vilket framgår om man jämför tabellerna 1 och 2 ovan. Man kan givetvis (även om historien inte upprepar sig) fråga sig hur mycket de stora kullarna på 1820-talet innebar för samhällsutvecklingen och med en parallell till dagens situation anta att fyrtiotalisterna under sin livcykel bland annat omformar skola och högskola, avreglerar näringslivet, omformar statsskicket, river gränser till omvärlden och omformar pensionsystemen.

Men som jag har påpekat i avsnitten om generationer och kohortlivscykel; sker en förändring av samhället som den som här beskrivs, sker också en motsvarande identitetsskapande process i kohorten och hos individerna i kohorten.

Trängsel och utrymme

En åldersgrupp framlever sitt liv på olika samhällsarenor. Först på BB, sedan i hemmet, på lekplatser, på dagis, i skolan, på arbetsplatser, i samhällsinstitutioner, på bostadsmarknaden i städer och regioner, inom kyrkor, partier, föreningar, idrottslag etc. Alla dessa arenor i samhället anpassar sig till och utnyttjar förändringar i åldersgruppernas storlek på olika sätt. Samhällets

anpassning till ett ökat antal i en åldersgrupp kan ske mer eller mindre friktionsfritt. Små variationer i antalet födda märks kanske föga. Om däremot svängningar i födelsetalen är kraftiga som under perioden 1920–1960 blir anpassningen svårare. Det blir svårare att undvika överskott eller brister i samhällsekonomin och i det sociala livet. Det blir svårt att få platserna på BB att räckta till när plötsligt många föds. Det blir lätt överskott på skolplatser när det föds små åldersgrupper efter stora och antalet skolplatser inte så lätt går att variera osv. Rätt som det är tycks antalet mycket gamla öka kraftigt och samhället blir överraskat och har svårt att anpassa sin service till det ökande antalet mycket gamla med stort och varierande vårdbehov.

Om en stor kohort följer på en liten kohort blir det oftast i tur och ordning brist på BB, i barnomsorgen, i skolan osv. En stor kohort får troligen leva med dessa brister genom hela sin livscykel – från vaggan till graven. Det uppstår trängsel på alla livets arenor för den stora kohorten. Trängseln beror på att en stor åldersgrupp tar större plats än en liten i samhället. Som visats är fyrtilialistkohorterna extremt mycket större än kohorterna på 1920- och 1930-talen, vilket skapar trängsel bland fyrtilialisterna.

Man kan anta att de föregående kohorterna, födda på 1920- och 1930-talen, föräldrarna, familjerna till fyrtilialisterna och samhället i vid mening skapar det möjliga utrymmet för fyrtilialisterna i första delen av livscykeln under barndom, skolålder och ungdom. Det möjliga utrymmet i livscykeln första del skapas av föräldrarna utifrån deras värderingar och möjligheter och på så sätt skapar alltid föregående åldersgrupper (föräldrarna) den historiska utgångspunkten för efterkommande kohort (barnen). Så omformas under 1950- och 1960-talen skolsystemet åt fyrtilialisterna, men också de värderingar som skolsystemet baseras på, vilket kommer att prägla fyrtilialisternas fortsatta utveckling.

Efter hand som en kohort växer upp börjar den skapa sin egen värld och formulera sina egna erfarenheter och värderingar. Erfarenheterna, även i den vuxna delen av livscykeln karaktäriseras för fyrtilialisternas del av trängsel. För fyrtilialisterna innebär det att man i vuxen ålder själv måste skapa de utrymmen som

man behöver eller vill ha, på arbetsmarknadens, på arbetslivets, på samhällets arenor och på de internationella arenorna i kraftig konkurrens med många andra. Erfarenheterna av fyrtiotalisternas trängsel präglar och formar den sociologiska generation som fyrtiotalisterna tillhör både utifrån erfarenheter av föregående kohorters förhållningssätt och agerande för att skapa utrymme åt fyrtiotalisterna och erfarenheter av eget agerande för att skapa utrymme och från efterföljande kohorters reaktioner på fyrtiotalisternas värdesystem och agerande.

De växte upp och gick i skolan

”En typisk fyrtiotalist föddes 1945 och fick sedan ett eller två yngre syskon. Föräldrarna gifte sig på grund av honom eller henne och mamman stannade hemma till dess att yngsta barnet gått ut grundskolan, då hon tog ett deltidsjobb, betydligt mera okvalificerat än pappans. . . . Det var i efterkrigs-Sverige och USA:s femtiotal som den här typfamiljen fick sin verkliga blomstring.

I en typisk femtiotalistisk serie som *Snobben* eller i *Bullerbyböckerna* ser vi sådana familjer ur barnens synvinkel. Där är föräldrarna så frånvarande att de knappast ens existerar. Barnen där är små personligheter, som själva tar initiativ, själva skapar sin egen barnvärld med egna värderingar och hierarkier. Sådana barnvärldar hade varit otänkbara före fyrtiotalet, och vi hittar dem aldrig heller i litteraturen dessförinnan.

Barnen i *Bullerbyn* och *Snobben* är helt utvecklade individer, *Snobben*-barnen så till den grad att många vuxna i början läste serien som en sorts fabel – de trodde att barnen i själva verket var förklädda vuxna. Tanken att barn hade samma värde och integritet och var lika stora personligheter som vuxna var ny och ovan. Fyrtiotalisterna är den första generation som får denna roll.”⁶

Välfärdsutvecklingen, som fördröjdes under kriget sköt fart efter kriget. Ett exempel är barnbidragsreformen 1948. På samma gång kräver den nya utvecklingen en annan syn på barnen och på familjen. Synsätt, som om man får tolka *Snobben* och *Bullerbybarnen* men framförallt *Pippi Långstrump*-böckerna, in-

nebar en sorts abdikation från den tidigare föräldrarollen och en nyskapad frånvaro av föräldraauktoriteten.

Vi finner också en ökad trängsel i familjen, på lekplatser och där barn möts under slutet av 1940- och början av 1950-talen. Fyrtiotalisterna får leka själva med varandra och föräldraauktoriteten är avlägsen. I livscykelns första kriser får många konflikter bearbetas av och bland barnen själva med konsekvenser för den egna identitetsuppbyggnaden: misstro mot auktoriteter, osäkerhet kring den egna självständigheten och initiativets beroende av de andra barnen – gruppen. Så grundlades fyrtiotalisternas värderingsförskjutningar redan i barndomens tidiga livskriser präglade av mängden av barn i samma ålder och en diffus föräldraauktoriteten.

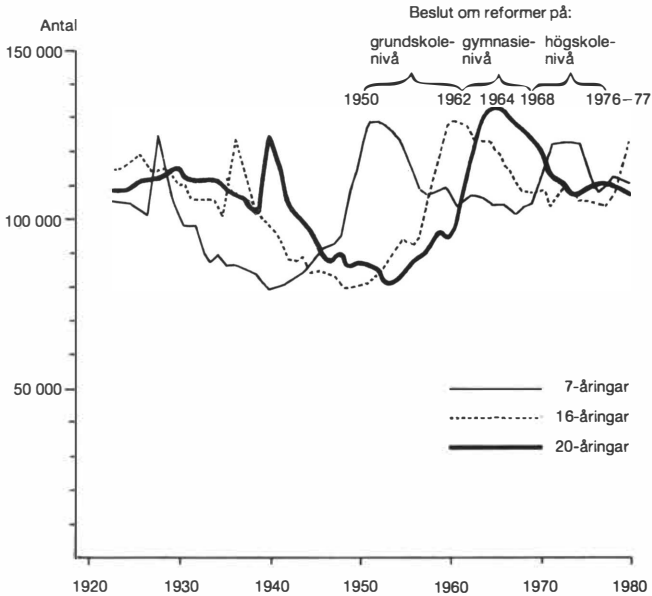
”Oh, what joy for every girl and boy
Knowing we are happy
and we are safe
We would be so happy you and me
No one’s there to tell us what to do.”

(Octopus’s Garden, Abbey Road, Beatles.)

Skolsystemet i Sverige undergick under 1950- och 1960-talen en radikal omvandling. 1946 års skolkommision föreslog en nioårig enhetsskola 1952. 1953 stoppades utbyggnaden av realskolan, som därefter snabbt avskaffades. 1960 tillsattes gymnasieutredningen, 1962 infördes nioårig grundskola. I samband med grundskolan togs det absoluta betygssystemet bort och man införde relativa betyg i skolan.

Skolans omvandling presenteras som politiska reformer med stort symbolvärde. Skolans omvandling hade en medveten ideologisk inriktning med demokrati och ökad jämlikhet som mål. Ett annat mål var att åtgärda splittringen inom skolsystemet och få en enhetlig struktur, gällande för hela landet. Man kan i detta skeende se hur 1920- och 1930-talens åldersgrupper utnyttjar den demografiska basens förändring för en omvandling av skolsystemet så att det skulle kunna förmå svälja de stora skaror barn som föddes under 1940-talet, se figur 1.

Figur 1. Antalet 7-, 16- och 20-åringar 1923–1980.

Källa: Ohlsson, R., Högre utbildning och demografisk förändring, 1986.

Vi kan i figur 1 se hur reformerna av skolsystemets olika nivåer följer fyrtiotalisternas åldersutveckling. När de blev sju år kom grundskolan, när de blev 16 år fick vi en ny utformning av gymnasieskolan och när de blev tjugo omformades högskolan.

På samma gång som skolsystemets kapacitet och struktur anpassas till fyrtiotalisterna och ger efterkrigstidens stora barnkullar utbildningsmöjligheter får skolan en annan mening i samhället. Demokrati och jämlikhet blir skolans nya mening och en skola för alla med relativa betyg formar den ideologiska grunden för fyrtiotalistkohorternas identitetsutveckling och för skapandet av deras sociologiska generation.

Fyrtiotalisterna gick inte opåverkade genom det nya skolsystemet. Storleken på den ålderskohort en individ tillhör avgör individens val av utbildningsnivå: grundskola, gymnasium, högskola. Det beror på att skolsystemet har en betydelsefull sorterande funktion i samhället. Vi kan betrakta skolsystemet som en hierarki där sorteringen sker genom en uppflyttningsprocess som till stor del bestäms av antalet barn som inträder i hierarkins obligatoriska bas – grundskolan. Resonemanget framgår av följande uppställning av övergångsfrekvenser i skolsystemet, se figur 2.

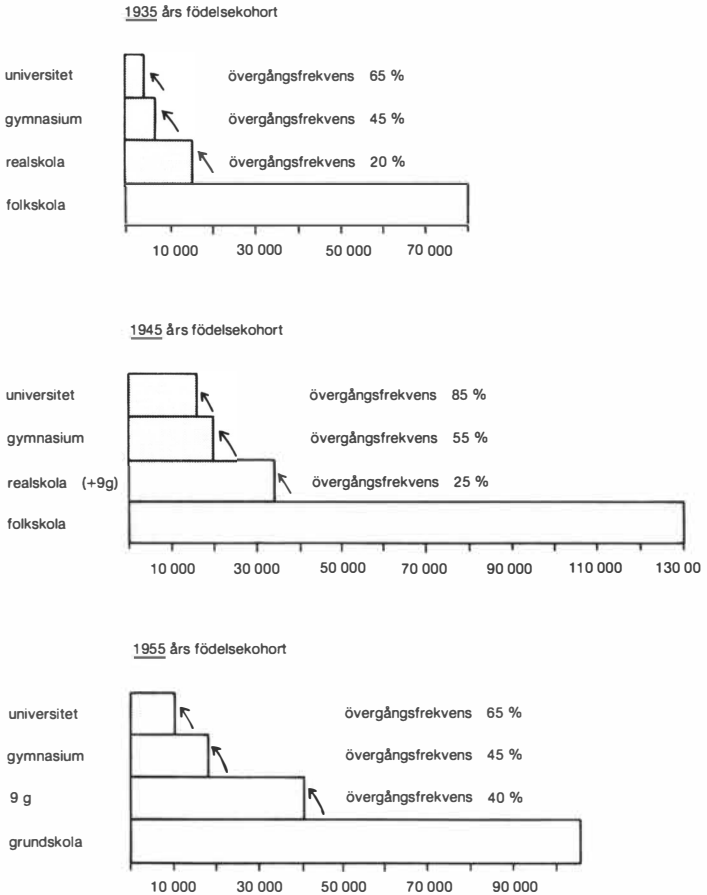
Vi kan i figuren se hur övergångsfrekvenserna från olika stadier förändras för 1935 års kohort, 1945 års kohort och 1955 års kohort. Ändringar i övergångsfrekvenserna förklaras av kohortstorleken. Det framgår tydligast för övergången från gymnasium till universitet. Således har 1935 års relativt lilla kohort låg övergångsfrekvens (65 procent), 1945 års relativt stora kohort betydligt högre övergångsfrekvens (85 procent) och 1955 års relativt lilla kohort åter igen en lägre övergångsfrekvens (65 procent).

Enkelt uttryckt kan man säga att en individ som tillhör en stor kohort alltid kommer att vilja förbättra sin relativa position gentemot andra genom att efterfråga mer utbildning. När den kohort man tillhör är liten, blir däremot efterfrågan på utbildning mindre. Sambandet mellan kohortstorlek och efterfråga på utbildning framgår av figur 3. Den ökade övergångsfrekvensen i figuren överensstämmer väl med ökad kohortstorlek från ungefär 1950 och avspeglar en ökad benägenhet att efterfråga utbildning på högre nivå.

Skolreformerna banade väg för utbildningsexpansionen under 1950- och 1960-talen. Den drevs på både av fyrtiotalistkohorternas storlek och deras av storleken betingade ökade benägenheten att efterfråga utbildning. Vad hände då med fyrtiotalisterna i denna av samhället delvis planerade och av fyrtiotalisterna delvis självgenererade utbildningsexpansion?

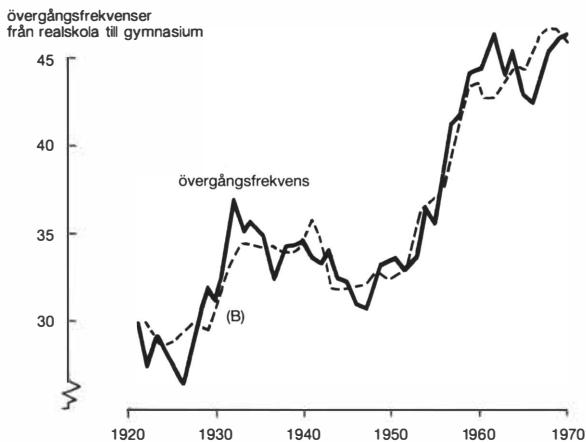
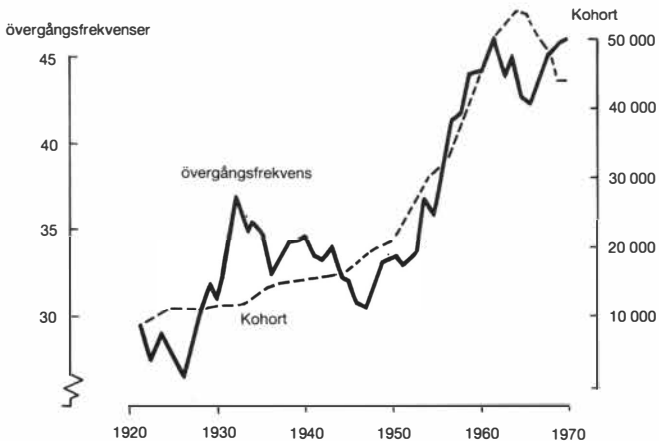
Fyrtiotalisternas föräldrar skapade utrymmet för utbildningsexpansionen, men gav därvid också skolsystemet en speciell ideologisk inriktning, med kraftigt ändrade mål och riktlinjer i förhållande till tidigare skolsystem. Skolsystemet syftade till en skola för alla och till en skola vars mening var demokrati och jämlik-

Figur 2. Uppflyttningen genom det svenska utbildningssystemet för 1935, 1945 och 1955 års födelsekohorter.

Källa: Se figur 1.

Figur 3. Övergångsfrekvenser från realskola till gymnasium och kohortstorlek 1921–1970.

Källa: Se figur 1.

het. I den infördes relativa betyg och den sorterande funktionen i skolan förstärktes av det relativa betygssystemet och storleken på fyrtiotalistkohorterna. ”Det finns två former för jämförelse, och endast två: jämförelse genom mätning och den genom ordningsföljd... Jämförelse av två storlekar eller två mångfaldar kräver ovillkorligen att de båda analyseras i förhållande till en allmän måttstock; så att jämförelse genom mätning, i varje fall, förvandlas till en matematisk relation av likhet och olikhet. Mätning gör det möjligt för oss att analysera lika ting i form av identitet och skillnad. Ordning, å andra sidan, etableras utan hänvisning till en utanförstående enhet: jag kan i själva verket inse vilken ordning som råder mellan A och B utan att beakta någonting annat än dessas yttre uppenbarelse; man kan inte veta tingens ordning ”i deras isolerade natur”, men genom att upptäcka det som är det enklaste, sedan det som är mindre enkelt, kan man oundvikligen gå mot det mest komplexa av allt.”⁸ Införandet av relativa betyg innebär att man övergår från att mäta elever i förhållande till något givet, allmänt ideal – t.ex. kunskapsideal – till att ordna elever i förhållande till varandra på ett eller annat sätt. Högsta betyg innebär således inte längre att vissa specificerade kunskapsmål har uppnåtts. Högsta betyg innebär att man uppfattas som bäst i klassen i något avseende. Eleverna ordnas (sorteras) troligen efter inbördes jämförelse av deras kunskaper och därefter bekräftas denna ordning av betygssystemet, där högsta betyg innebär att man är bäst i klassen.

Hur blir då elevernas värderingar påverkade av ett system som ger individerna möjlighet till sortering i hierarkiska nivåer med hjälp av en inbördes jämförelse på varje nivå, som uppenbarar ordningen mellan individerna? Man kan peka på följande tendenser till värderingsförskjutningar bland fyrtiotalisterna.

Bristen på fasta normer och auktoritet i skolan kombinerad med stora klasser att sortera formade en relativt identitetssvag individ, utan någon sträng och given moral som alltid jämför sig med de andra. Eller som i följande citat ur Ivar Lo-Johanssons *Karriärister*: ”Skicklig på att låtsas vara väl inne i saker, höll han sig alltid snitsigt framme och kom jämt med i svängen. Han var inte alls obegåvad. Men man visste inte säkert, vad han i

verkligheten kunde eller inte kunde, eftersom han hade så stor förmåga att bluffa.”⁹

Behovet av att bearbeta sin livscykelns kriser under skolorn och i ungdomen, i första hand konflikten mellan identitet och splitt-ring löste fyrtialisten till stor del i skolans och ungdomens till-fälliga grupper. Konsekvenserna av detta beskriver Lorenz Lytt-kens på följande sätt i *Den Disciplinerade Människan*: ”Känne-tecknande för vårt samhälles individualisering är att de gränser individen drar upp mot sin omgivning är mera situationsberoende än vad som är fallet beträffande den viktorianska individen. Detta leder till att det egna jaget kommer att betonas mer – inte mindre . . . Engagemangsförpliktelseernas mångfald och tillfälliga natur gör det egna jaget problematiskt – och ställer det följaktli-gen i centrum.”¹⁰

Också den andra krisen under skolorn den som behandlar konflikten mellan arbetsflit och underlägsenhetskänslor präglas av skolsystemet och de stora skolklasserna. För att undvika underlägsenhetskänslor i sorteringsprocessen har fyrtialisten gjort arbetsfliten till en självklarhet. Eller som Ludvig Rasmusson skriver i sin bok *Fyrtialisterna*: ”För dem har arbetet blivit livet. De finner det obegripligt att inte alla arbetar. Allt vill de förvandla till arbete, de drömmer om att göra hela Sverige till en enda stor arbetsplats, där folk har reglerade fasta tider, där alla har fasta inkomster, där alla går på kurser, där allt ickearbete är tjänstle-dighet, vidareutbildning eller sjukdom med reglerad sjukpenning, där det står kaffeautomater överallt och där man naturligtvis också arbetar när det blir tid över till det – men vad man uträttar i detta arbete betyder långt mindre än arbetets yttre former.”¹¹ Man kan anta att den ökade konkurrensen och sorteringen i skolan skapade underlägsenhetskänslor, då ju med nödvändighet alla utom en (den som är bäst i klassen) är underlägsen någon annan. För att undvika dessa underlägsenhetskänslor eller min-net av dem lyser nu arbetsflitens lampa hos fyrtialisterna.

De kom till arbetslivet

Fyrtiotalisterna stannade i skolsystemet längre än föregående åldersgrupper. De kom därför senare till arbetslivet och avviker i utbildningsavseende kraftigt från tidigare åldersgrupper, se tabell 3.

Tabell 3. *Utbildning och studiedeltagande efter kön och ålder. Nuläge och trend 1975–1985.*

		Medelutbild- ningstid i år	Ingen efter- gymnasial utbildning (procent)	Endast för- gymnasial utbildning (procent)
Ålder 1984/85	16–24 år	10,7	90,1	46,0
	25–34	12,1	69,9	17,9
	35–44	11,5	72,1	27,1
	45–54	9,6	82,3	42,7
	55–64	8,4	89,0	54,7
	65–74	7,6	93,9	64,8
Trend 1975– 1985	16–24 år	+0,3	+0,1	–6,1
	25–34	+0,9	–6,1	–16,4
	35–44	+1,9	–12,6	–22,3
	45–54	+1,2	–7,5	–13,2
	55–64	+0,8	–4,8	–13,7
	65–74	+0,6	–0,8	–13,0

Källa: SCB, Levnadsförhållanden, rapport nr 51, 1987.

Av tabellen framgår att det finns en mycket markant utbildningskillnad mellan åldersklasserna 35–44 år och 45–54 år. I åldersgruppen 35–44 år (fyrtiotalisterna) är medelutbildningstiden ca 2 år längre och andelen utan eftergymnasial utbildning är hela 10 procent färre än i åldersklassen 45–54 år. Våra slutsatser om fyrtiotalisternas skolgång bekräftas alltså när vi studerar arbetskraftens utbildningsstatus i arbetslivet.

Deras längre genomsnittliga utbildningstid påverkade och för-

senade deras parbildning, familjebildning och barnafödande jämfört med föräldragenerationens förväntningar och normsystem. Det har troligen påverkat fyrtiotalisternas hantering av vuxenlivets första kris – som handlar om konflikten mellan närhet och isolering. Den isolering till arbetet som fyrtiotalisten tycks välja handlar också om svårigheten att finna närhet i ständigt skiftande grupperingar och i en familjebildning, som inte har den stabilitet som motsvarar ärvda normer från tidigare generationer. Övergången från de under skoltiden skiftande ”gängen” till stabila parbildningar försvåras av den ökade studietiden, som förse-
nar barnafödandet och familjebildningen. Fyrtiotalisten tvingas att isolera sig från den närhet som stabil parbildning och familjebildning innebär. Fyrtiotalisterna tvingas därmed också omvärdera tidigare generations uppfattningar om när man bildar par, gifter sig och föder första barnet. Kvar finns en tvekan om var man finner närhet och om isoleringens konsekvenser.

Fyrtiotalisterna har blivit en dominerande del av arbetslivet. 1987 är de ca 1,2 miljoner och utgör 27 procent av arbetskraften, att jämföra med trettiotalisterna som vid samma tillfälle utgör 18 procent av arbetskraften. Fyrtiotalisterna är framför allt överrepresenterade i den offentliga sektorn. Det beror på att den offentliga sektorn ökade sin arbetsstyrka med ca 800 000 personer mellan 1965 och 1981 medan industrin minskade sin arbetsstyrka med ca 130 000 personer i samma period. Andelen fyrtiotalister varierar i olika delar av samhället. Granskar vi exempelvis den statliga sektorn finner vi att fyrtiotalisterna, se tabell 4, har ökat med ca 110 000 personer i perioden 1965–1985 och utgör 30 procent av den totala arbetsstyrkan, en ökning i perioden med 10 procent. Den totala arbetsstyrkan i den statliga sektorn har ökat från ca 253 000 personer 1965 till ca 540 000 personer 1985, dvs. något mer än en fördubbling.

Någon markant förändring i samhällets hierarki, som den avspeglar sig i den formella hierarkin av chefer och underställda är svår att finna. I tabell 5 nedan, som avser alla arbetsplatser har andelen befattningar med underställda ökat från cirka 22 procent 1968 till cirka 25 procent 1981. En inte särskilt markant ökning.

Tabell 4. *Anställda inom statsförvaltningen 1965 och 1985 samt fyrtiotalisternas andel av de anställda.*

Totalt antal anställda		Fyrtiotalisternas antal	Andel i procent
1965	253 876	54 759	22
1985	540 790	163 547	30
Skillnad	286 914	108 788	8

Källa: SAV, Lönestatistik och Sveriges officiella statistik, 1988.

Tabell 5. *Anställda fördelade på antal underställda enligt levnadsnivåundersökningarna 1968, 1974 och 1981.*

Antal underställda	(Värde)	1968	1974	1981
Inga underställda	(0)	78,2	78,0	75,6
1–5 underställda	(2)	10,5	11,5	12,4
6–10 underställda	(7)	3,9	4,4	5,7
11–30 underställda	(20)	4,3	4,2	4,0
31–100 underställda	(50)	1,6	1,6	2,0
100– underställda	(150)	0,5	0,3	0,3
Summa procent		100,0	100,0	100,0
Medeltal		2,9	2,7	3,0
Standardavvikelse		12,6	11,7	12,1

Källa: SCB, Levnadsförhållanden, rapport nr 57, 1988.

Den ökade andelen befattningar med underställda gäller främst befattningar med några få underställda. De stora kohorterna från 1940-talet har fram till 1981 tydligen inte haft någon större organisationshierarkisk påverkan. De decentraliseringssträvanden som sedan början av 1970-talet varit märkbara i näringslivet och som nu diskuteras i den offentliga sektorn avser därför troligen decentralisering av uppgifter, ansvar och befogenheter i en relativt stabil kvantitativ relation mellan antal chefer och antal underställda. Den framtida revolution som måhända kunde anas

när fyrtiotaliststudenterna protesterade 1968 har uppenbarligen ännu så länge tagit andra än hierarkiska banor.

Ett annat och mycket tydligt och kraftigt drag i tiden är den ökande internutbildningen i alla företag och organisationer. Det är inte så lätt att kartlägga dess ökade omfattning. 1975 deltog 25 procent av arbetskraften i internutbildning i någon form och 1987 37 procent, en kraftig ökning alltså. Dessutom har utbildningstiden i genomsnitt ökat och likaså kvaliteten på utbildningen. Den totala omfattningen av internutbildningen i landet överstiger nu kostnadsmässigt grundskolans totala kostnader. 75–80 procent av utbildningen sker i egen regi, endast en mindre andel köps in utifrån.¹¹

Vi kan i tabell 6 se att den offentliga sektorn är den som har flest anställda i internutbildning år 1988. Här dominerar också fyrtiotalisterna kraftigt som åldersgrupp.

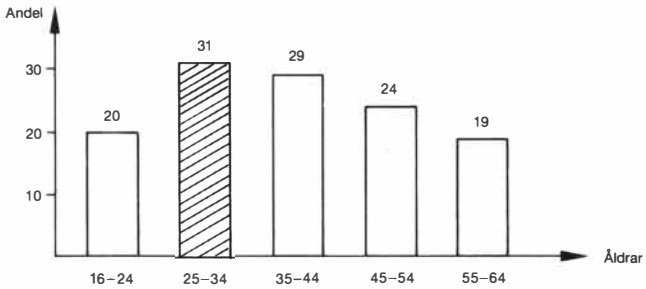
Tabell 6. *Andel av de anställda inom respektive verksamhet som deltagit i personalutbildning 1987.*

Statlig	40%
Affärsdrivande verk	35%
Kommun	28%
Landsting	28%
Enskild	24%
Företagare	10%
Medhjälpare till företagare	5%

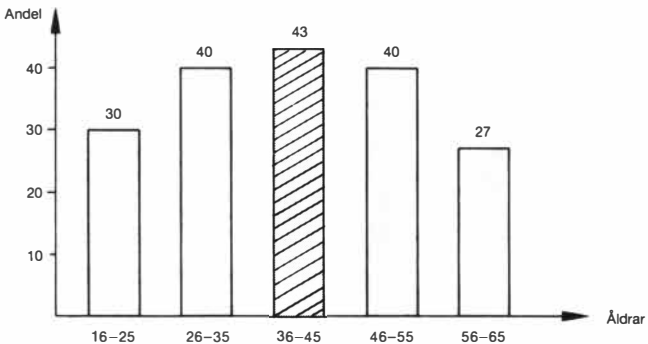
Källa: SCB, Utbildningsstatistisk årsbok, 1988.

Vi kan i figur 4 och 5 nedan, om vi jämför dem, se att fyrtiotalisterna (streckade staplar) har högst benägenhet av alla åldersgrupper att söka internutbildning. Dessutom kan man i jämförelsen se att denna benägenhet ökat för fyrtiotalisterna.

Figur 4. Andel av arbetskraften i respektive åldersgrupp som deltog i personalutbildning 1974.

Figur 5. Andel av arbetskraften i respektive åldersgrupp som deltog i personalutbildning 1987.

Källa: SCB, Levnadsförhållanden, Källa: Se figur 6. rapport nr 51.

Man kan dra följande preliminära slutsatser av materialet om internutbildningen i Sverige:

- Ju längre utbildning i skolsystemet, desto större efterfrågan på internutbildning.
- De äldre och de yngre har det lägsta deltagandet i internutbildningen, och det är framför allt personer i åldern 36–45 år som deltar, dvs fyrmtialisterna.
- Det är den offentliga sektorn som har störst andel av arbetsstyrkan i internutbildning. Här dominerar också fyrmtialisterna som åldersgrupp.
- Fyrmtialisterna har högst benägenhet att utbilda sig internt och denna benägenhet har ökat i perioden 1975 till 1987.

Till dessa slutsatser kan man lägga följande förklaring. Om man tillhör fyrmtialistkohorterna innebär deras storlek att man får en långsammare karriär och en långsammare löneutveckling än om man tillhör en mindre kohort. Man kan därför anta att ovanstående siffror från internutbildningen till en del avspeglar fyrmtialisternas svårighet att lösa sin i tiden aktuella livskris – konflikten mellan produktivitet och stillastående. Eller som följande citat från en befolkningsforskare uttrycker det: "Om vi kunde omprogrammera den mänskliga genetiska strukturen så att döden förskjöts till en ålder av 1000 år istället för 70 ... skulle den mänskliga rasen råka in i sin svåraste kris, en kris som varje akademisk publik lätt föreställer sig om jag ställer frågan vem som vill vara forskningsassistent i 500 år."¹³ Med andra ord fortsätter fyrmtialisterna att sortera sig i internutbildningen på det sätt som man lärt sig i skolsystemet. Ett sätt att upprätthålla sin produktivitet då engagemanget kanske sviktar på grund av långsam karriärutveckling.

En viktig del av den offentliga sektorn är skolan. Skolans situation som arbetsplats och organisation av i dag avspeglar produktivetskrisen för fyrmtialisterna men utöver det också ett annat aktuellt fenomen för fyrmtialisterna. Som framgår av tabell 7 har antalet elever i skolan i Stockholms stad minskat kraftigt sedan 1963. Antalet lärare och skolledare har däremot ökat. Relationen

mellan antalet elever och skolledare har förändrats så att det finns cirka hälften så många elever per skolledare 1984 jämfört med år 1963. Relationen mellan antalet lärare och antalet elever har också kraftigt förändrats, så att det år 1987 går endast cirka 10 elever per lärare mot 18 år 1963. Denna förändring kan inne-

Tabell 7. *Antal elever, lärare och skolledare i Stockholms stad.*

År	Antal elever	Antal lärare	Antal elever/ lärare	Antal skol- ledare	Antal elever/ skol- ledare
1963	80900	4500	17,91	282	287
1968	70500	4800	14,53	305	281
1973	57700	4100	13,93	296	195
1977	50200	3700	12,95	302	166
1984	45100	4700	9,63	335	135
1987	47000	4800	9,78	—	—
Förändring i procent	-42	+6,5	-45	+19	-53

Anm. — innebär att uppgift saknas

Källa: "Den svenska skolan", Affärldsvärlden nr 11, 1989.

bära att skolan har satsat på avsevärda kvalitetshöjningar av undervisningen och inte entydigt förstås som ett bevis på produktivtminskning. Det som emellertid utmärker fyrtiotalisterna speciellt är att de föregås av och efterföljs av mycket mindre kohorter. Det innebär att en individ som är född under 1940-talet kommer att få en relativt långsam karriär- och löneutveckling då det är få som pensioneras före honom och lämnar utrymme för avancemang. På samma gång är det få efter honom i efterföljande kohorter som behöver utbildning och ledning och vilket skulle gett fyrtiotalisten möjligheter till en snabbare karriär. Skolan i dag är en slående illustration till dessa kohortproblem. En snabbt svängande befolkningsutveckling i ett samhälle med en hel del tröghet inbyggd i sina strukturer, institutioner och

värderingar producerar med nödvändighet trängsel respektive utrymme för åldersgrupperna.

Denna situation präglar värderingsförskjutningarna för fyrtio-talisten, nu år 1989 vid fyrtio-talistens "middagshöjd" när valet mellan produktivitet eller stillastående är aktuellt. Låt oss därför till sist granska de ideer och bakomliggande värderingsförskjutningar som styr den aktuella förändringen av arbetslivet.

I boken Doktrinskiftet argumenterar man för att arbetslivet är inne i en grundläggande omvärdering i följande avseende: "...ett nytt affärstänkande som betonar en inriktning mot mer kund- och marknadsanpassade produkter, för det andra en ny människosyn som fokuserar ökat ansvar och ökad handlingsfrihet för medarbetarna och för det tredje ett nytt ledarskap. Det senare manifesteras i sättet att leda en organisation av människor, kunskaper och produktionsresurser till goda affärer genom ideer i stället för instruktioner."¹⁴ Mycket i detta s.k. doktrin-skifte avspeglar tydligt fyrtio-talisternas situation. Ett sug efter nya auktoriteter, nya ledare — ledare som inte gör för mycket och därigenom berövar medarbetarna arbetsuppgifter, ansvar och befogenheter.

Människosynen avser hela människan. Äntligen ska fyrtio-talisten bli färdigutvecklad och hel. Det ska dock ske på arbetet genom att fyrtio-talisten kan hoppas på ökat ansvar och ökad handlingsfrihet, dvs ökat utrymme och då kan kanske den irriterande trängseln glömmas bort eller rent av "försvinna".

Det ökade utrymmet kan emellertid inte skaffas bara inom organisationen. Fyrtio-talisten måste skapa ökat utrymme genom att erövra flera kunder och nya marknader. Det är vad som krävs. Ut i världen, åtminstone ut till den europeiska gemenskapen.

Dilemmat med dessa fyrtio-talistvärderingar är väl inte att de är dåliga. Dilemmat med dem är snarare det faktum att efter fyrtio-talisterna kommer avsevärt mycket mindre kohorter, med andra präglingar och som fått andra möjligheter och har andra förväntningar. Vad kräver det av arbetslivets förändring?

Avslutning

Skulle det då inte finnas värderingsförskjutningar och därmed generationsväxlingar, om det inte fanns svängningar (stora skillnader i fruktsamheten) över tiden i befolkningens utveckling?

Jo, det skulle det säkert finnas. Det är svårt att tänka sig ett sådant stillastående – situationen vi lever i påverkar oss. Det är krig eller fred, det finns tekniska framsteg, överflöd eller brist uppsstår osv. Det medför att inte bara den historiska utgångspunkten skiljer mellan kohorter utan också omständigheterna under vilka kohorter framlever sina liv. Våra livsbanor startar från olika punkter och får olika banor.

Jag har i detta kapitlet visat på den relativa storleken hos kohorterna 1941–1945 och 1946–1950 – fyrtiotalisterna. Jag har försökt beskriva hur den relativa trängseln bland fyrtiotalisterna har präglat dem och utgjort en avgörande källa till dynamiken i samhällsutveckling och värderingsförskjutningar från 1950-talet och framåt. En generationsskapande process som ännu inte har slutat verka.

Noter

¹ Ohlsson, R. och Broomé, P. (1988).

² Easterlin, R.A. (1980).

³ Abrams, P. (1982), sid. 256.

⁴ Abrams, P. (1982), sid. 259.

⁵ Erikson, E.H. (1980), sid. 129.

⁶ Hofsten, E. (1986), sid. 106.

⁷ Rasmusson, L. (1985), sid. 18.

⁸ Foucault, M. (1970), sid. 53, författarens översättning.

⁹ Lo-Johansson, I. (1980), sid. 252.

¹⁰ Lyttkens, L. (1985), sid. 166.

¹¹ Rasmusson, L. (1985), sid. 210.

¹² Sundin, S. (1989), intervju.

¹³ Ahlburg, D.A. och Kimmel, L. (1986), sid. 354, författarens översättning.

¹⁴ Beckérus, Å. och Edström, A. (1988), sid. 14.

Litteratur

- Abrams, P., *Historical Sociology*, Cornell University Press, New York 1982.
- Ahlberg, D.A. och Kimmel, L., "Human resources management implications of the changing age structure of the U.S. labor force", *Research in Personnel and Human Resources Management*, Volume 4, JAI Press Inc. 1986.
- Beatles., "Octopus's Garden", Abbey Road, E.M.I., London.
- Beckérus, Å. och Edström, A., *Doktrinskiftet*, Svenska Dagbladets Förlags AB, Stockholm 1988.
- Den framtida befolkningen., SCB, Stockholm 1986.
- Den svenska skolan., Affärsvärlden, nr 11, Stockholm 1989.
- Easterlin, R.A., *Birth and Fortune*, Basic Books, New York 1980.
- Erikson, E.H., *Identity and the Life Cycle*, W.W. Norton & Company Inc., New York 1980.
- Foucault, M., *The Order of Things*, Tavistock Publications, London 1970.
- Hofsten, E., *Svensk Befolkningshistoria*, Rabén & Sjögren, Stockholm 1986.
- Levnadsförhållanden., Rapport 51, SCB, Stockholm 1988.
- Levnadsförhållanden., Rapport 57, SCB, Stockholm 1988.
- Lo-Johansson, I., *Karriäristerna*, Bonniers, Stockholm 1980.
- Lyttkens, L., *Den disciplinerade människan*, Liber, Stockholm 1985.
- Lönestatistik., SAV, Stockholm 1988.
- Ohlsson, R. och Broomé, P., *Ålderschocken*, SNS Förlag, Stockholm 1988.
- Ohlsson, R., *Högre utbildning och demografisk förändring*, Ekonomisk-Historiska Föreningen, Lund 1986.
- Rasmusson, L., *Fyrptotalisterna*, Norstedts, Stockholm 1985.
- Sundin, S., *Intervju*, SCB, Örebro 1989.
- Sveriges officiella statistik., SCB, Stockholm 1965.
- Utbildningsstatistisk årsbok., SCB, Stockholm 1988.

Ålderschocken och förändringsarbete i organisationer

I dag och framgent kommer det att bli särskilt angeläget att diskutera våra *organisationers vitalitet*, särskilt med tanke på de nya situationer och utmaningar som våra organisationer står inför och därmed behovet av sociala och organisatoriska innovationer. En sådan utmaning är det som kommit att benämnas *ålderschocken*, som innebär en obalans i åldersstrukturen.¹ I detta kapitel diskuterar jag hur denna obalans i åldersstrukturen påverkar organisationer.

Ålderschocken drabbar organisationerna så att deras strävan till *kompetensutveckling* och förkovran hämmas. Denna förkovran sker på olika sätt men inom de flesta organisationer är antagligen *mästare-lärling relationen* en av de viktigaste länkarna. Alla organisationer har väl inte en sådan traditionell relation men hos samtliga finns ett större eller mindre beroende av att äldre och mera erfaren personal "tar hand om" och socialiserar de nyanställda. Ålderschocken inverkar på vitaliseringen och kompetensutvecklingen genom att den försvårar ett effektivt utnyttjande av mästare-lärling relationer. Det blir ju för många presumtiva mästare, vilket skapar konkurrens och konflikt. En mästare-lärling relation fyller viktiga funktioner:

- att *överföra kunskap* och därmed lära ut ett yrkes inre "hemligheter", vilket är särskilt viktigt när yrkeskompetensen rymmer en stor mängd "tyst kunskap",² vilken överföres via muntlig tradition.

- *att vidareutveckla kunskap* i yrket så att just detta ”lag” (mästaren och hans lärningar) framstår som föregångare, bärare av yrkesskicklighet och hög kompetens.
- *att sortera lärlingarna* så att man får ”rätt man på rätt plats”. Mästaren hjälper således organisationen att välja ut rätt person vid rekryteringen, granska personen inledningsvis med avseende på duglighet och prestationsförmåga.

Teorin om ålderschocken utgår från att en individs beteende och värderingar i stor utsträckning styrs av storleken på den åldersgrupp man tillhör. Åldersgruppens storlek påverkar hur man väljer utbildning, vilken inkomstutveckling man har att se fram emot, hur ens sociala situation kommer att se ut och hur arbetsmarknaden kommer att te sig.

Ålderschocken innebär antagligen att vi kommer att få en hård konkurrens om den unga arbetskraften, att de äldre får svårt att finna meningsfulla sysselsättningar samt att organisationsstrukturer försätts i disharmoni.

I fortsättningen kommer *ålderschockens konsekvenser* för organisationer att diskuteras mot bakgrund av den senaste tidens *forskning om organisationer och förändringsarbete*.³ Diskussionen utnyttjar forskningens slutsatser för att belysa framtida situationer och söker även bidra till en ökad förståelse för strategiska faktorer vid ett förändringsarbete. Denna diskussion kan också uppfattas som en utgångspunkt för fortsatt forskning inom området där nya problemställningar kan formuleras och nya erfarenheter vinnas.

Ålderschocken och den enskilde arbetstagarens motivation

Ett självklart påpekande blir naturligtvis att ålderschocken, i sig själv, utgör en utmaning och förebådar en kris och kan därmed skapa förutsättningar för de extra ansträngningar som krävs, särskilt för de medelålders personer som riskerar att stå inför mindre meningsfulla arbetsuppgifter. För att öka organisationens attraktionsvärde blir det viktigt att framstå som en spännande

och trevlig arbetsplats. Detta medför åtgärder för att utveckla arbetsmiljön, löneförhållanden etc.⁴ Här blir det antagligen angeläget att diskutera en "professionalisering" av yrkeskårer, med kvalitativt ändrade arbetsförhållanden och status.

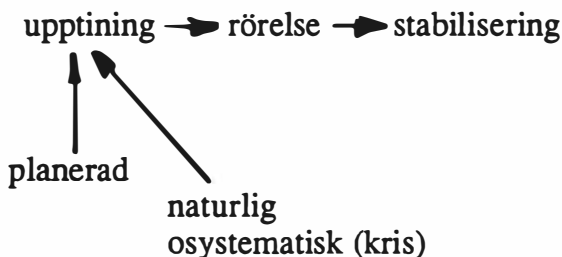
Man måste också finna andra vägar att hantera karriärbegreppet eftersom vi dels får ett "underskott" på unga (högre krav på karriär), dels ett "överskott" på äldre (krav på annan karriär). De äldre bär på värdefull kunskap som bör tillvaratas och i avsaknad av traditionella lärlingar måste man finna nya och intressanta uppgifter som gynnar organisationen som helhet. För dem kan det vara meningsfullt att uppmärksamma möjligheter till "horisontell karriär", (se sid 160). Kanske kan mästarens kompetensutvecklande funktion vidgas till att omfatta organisationsutvecklande uppgifter och intern konsultation. Ett näraliggande begrepp som "intraprenörskap" kan illustrera denna idé. Man kan också utforska möjligheterna att rekrytera andra kategorier av personal som har ambitioner för nya yrkessatsningar och benägenhet att gå in i nytt lärlingskap, vilket i sin tur ställer nya krav på hanteringen av relationen mellan den nya kategorin och mästarna. Rekryteringen i en sådan situation innebär att vissa organisationer lyckas bättre. De som ej lyckas i rekryteringsspelet får problemet att behålla och vidareutveckla den personal man har.

För att kunna hantera och organisera utveckling bör man uppmärksamma dem som, de-facto, skall utföra det nya arbetet. Det är naturligtvis viktigt att organisationen förfogar över personer med visioner, men för att dessa visioner skall få effekt och komma till uttryck i ett förändrat beteende måste dessa visioner trimmas in i den pågående verksamheten. Det blir då nödvändigt att se till den lokala aktören och fundera över vad den enskilde individen och arbetsenheten uppfattar som angelägna förändringar. Vi vet idag, från forskning om verksamhetsutveckling i organisationer, att åtminstone tre faktorer är strategiska på individnivå, nämligen *överlevnadsintresset*, *den individuella ambitionen* och *självförverkligandet i arbetet*.

En viktig faktor för hanterandet och förståelsen av ålderschocken blir den enskildes *överlevnadsintresse*. Naturliga kriser som till exempel hot om nedskärningar kan väcka en överlevnadsin-

stinkt som öppnar en organisation eller ett system för hjälp och stöd. En sådan situation kan göra systemet mera mottagligt för nya idéer om hur verksamheten kan utformas. Man bör uppmärksamma en "kris" som en nyckel till rörlighet och ett tillfälle till nya initiativ. Sett i ett förändringsperspektiv, med utgångspunkt i de tre klassiska faserna i ett förändringsarbete (figur 1), så kommer kriserna in i den första fasen. I denna fas där man ifrågasätter invanda synsätt och beteendemönster, gäller det att skapa ny *energi* i organisationen, för att den skall kunna ta itu med det nya. Vi vet ju att nyorienteringar kräver extra ansträngningar. Förändringens faser kan illustreras enligt nedan:

Figur 1. Förändringsarbetets faser, med fokus på den inledande fasen och hur man startar ett förändringsarbete.

Det finns många sätt att skapa nya förväntningar. Naturliga kris-tillstånd kan vara ett sätt. Ett annat sätt kan rymmas inom ramen för olika utbildningar och mera planerade aktiviteter där man medvetet försöker "att titta runt hörnet" för att försöka upptäcka vad som väntar organisationen inom den närmaste framtiden.

Detta är exempel på två olika förhållningssätt eller tillstånd. Det första kan kallas ett "reaktivt" förhållningssätt (att tvingas agera när något väl är ett faktum) och det andra ett "proaktivt" förhållningssätt (att försöka agera innan något inträffar). Vi skulle kunna säga att det handlar om att invänta eller erövra framtiden. Det är naturligtvis angeläget att man försöker att bygga in ett proaktivt förhållningssätt i organisationen, men detta är inte

alltid enkelt och inte heller lätt att bevara över tid. Detta är något som man alltid måste arbeta med och vara noga med att bygga in i sin kultur. Detta innebär att alla nya "medlemmar" måste socialiseras in i detta sätt att tänka och handla, så att det inte går förlorat till följd av att vissa lämnar organisationen eller till följd av att vissa byter befattning och inte längre känner att de har denna viktiga uppgift "på sitt bord".

När man talar om "kris" får man vara medveten om att detta inte är några angelägna eller behagliga tillstånd. Man skall framförallt inte uppmana till detta som en medveten strategi. I vissa situationer hamnar man där och i andra finns det anledning att tro att krisen kan uppenbara sig, så en medvetenhet om krisers positiva och negativa sidor är användbar kunskap i organisations medvetande.

En kris kan passivisera och paralysera. Den kan också utnyttjas som ett skäl till aktiv handling. Frågan inställer sig, kan man skapa "kriser" för att stimulera till förändring, t.ex. genom att skära ner resurser eller införa hot om ingripanden från överordnade? En artificiell kris som inte är särskilt trovärdig är inte heller lätt att arbeta med i längden. Den kan dessutom slå tillbaka mot upphovsmannen som förlorar sitt förtroendekapital, vilket påverkar möjligheterna att agera vid senare tillfällen när det verkligen kan handla om krav på nyorienteringar (jämför fabeln om pojken som lurades om vargen så att ingen kom till hans räddning när vargen verkligen kom).

Däremot kan organisationer bli tvungna att hantera sådana tillstånd som ännu inte utvecklats till kris, t.ex. bristande tillväxt, svårigheter att rekrytera kompetent personal. Det blir då nödvändigt att påtala vilka konsekvenser som väntar ("kris"), och detta är något som alla kan fås att förstå. Därmed har vi gett ett tillskott, den extra energi och det nödvändiga engagemang som krävs.

Vi som arbetar i organisationer har alla, på ett eller annat sätt, ett behov av att gå vidare, en *individuell ambition*. Detta kallar vi ibland för att "vi gör karriär" eller "vi avancerar" till nya områden eller nya uppgifter. Frågan är väl om detta alltid behöver innebära att vi tar en position som ligger högre i hierarkien? Vi

vet från forskning att det finns exempel på yrken (t.ex. läraryrket) där inte alla ser karriär som att stiga uppåt. Det verkar istället vara så att många har ambitioner där de är. De vill bli bättre i sitt yrke, lära sig mera och göra ett bättre jobb helt enkelt.⁵

Vi kan i så fall tänka oss två typer av karriär, nämligen *vertikal karriär*, respektive *horisontell karriär*. I detta ligger många möjligheter till ett nytänkande som ger ett nytt sätt att se på organisationer och utveckling.⁶ Vad kan göras för att vidga den anställdes möjligheter till karriär? Hur ter sig detta i olika åldersstadier och för olika befattningar? Vilket stöd och vilka "karriärer" kan konstrueras?

Ett välkänt sätt att skapa energi och engagemang är att skapa uppmärksamhet och "synlighet" åt den eller dem som gör något extra. Man kan ge dem status, som "utvecklare" eller "de som har den särskilda uppgiften X". Ett annat sätt kan vara att associera dem med ett innovativt försök eller att de får känna sig identifierade med ett av organisationens "statusprojekt".

I djupaste mening handlar det om *självförverkligande*, att jag i mitt arbete får utlopp för ett eget skapande, att göra ett bra arbete, att bidra till medarbetares respektive arbetets utveckling, att få utveckla och odla mina intressen och min kompetens. Detta är vad vi ibland brukar kalla för "professionalism". Professionalism är ett begrepp som används lite för slarvigt och ibland lite för ofta. Det är ju dessvärre så att endast vissa yrken har detta inbyggt och som något naturligt. Detta trots att alla kräver det och ser det som absolut nödvändigt. Ett av skälen till att inte alla yrken har detta kan ju vara att en sådan professionell person naturligtvis blir svårare att styra. Vi vet ju att professionella grupper har sin egen kultur och sina egna regler för vad som är bra och vad man kan/bör göra.⁷ Sådana grupper gör ju egna och självständiga bedömningar av vad som krävs och vad som är möjligt.

Vill vi och kan vi ta konsekvenserna av detta när vi talar om självförverkligande och större inflytande på det egna arbetet? Det handlar då ytterst om makt och vem som har tolkningsföreträdet vid det slutgiltiga beslutet.⁸ Det handlar också om att den anställ-

des intressen inte alltid harmonierar med arbetsgivarens. Det handlar om att olika perspektiv behöver mötas, och man måste vara klar över att de existerar, och att deras existens skapar olika intressen.⁹ Detta blir ju väldigt tydligt vid konflikter och strejker. Men även i vardagen vållar dessa perspektivskillnader sådana motsättningar att man måste undersöka dess innebörd för att i sin tur kunna förstå vissa aspekter av fenomenet utveckling.¹⁰

Naturliga tillfällen för att påbörja en förändring och strategiska "verktyg"

En allmän konkurrens om den unga arbetskraften bör leda till bättre internutbildning och bättre övrig utbildning. Detta ger i sin tur ökade möjligheter att initiera en nyorientering genom att utbildning blir en strategisk resurs. Den åldersmässiga obalansen internt är, rätt utnyttjad, en utvecklingsresurs, om man kan se "de överblivna" som en tillgång i stället för en belastning. Man blir tvungen att utmana traditionella synsätt på yrkesroller och arbetsuppgifter. Äldre kolleger som saknar lärlingar kan utnyttjas som "staber". Deras funktion kan vara att stödja de områden som har lyckats etablera mästare-lärling relationer. Kanske kan man redan idag påbörja arbetet med erfarenhetsutbyte vad gäller hanterandet av ålderschocken, genom att skapa branschvisa nätverk med en stödjande funktion som forum för erfarenhetsutbyte. Ett energitillskott kommer antagligen att vara att den interna utbildningen alltmer kommer att anta formen av interna skolor. Detta medför att lärare från ungdomsskolan kommer att bli föremål för en aggressivare rekrytering (vilket i sin tur borde leda till en debatt inom skolan). Det viktiga är att skapa nya naturliga tillfällen till nytänkande och förnyelsearbete.

När man hanterar åldersstrukturfrågor i den egna organisationen och står inför ett förändringsarbete uppstår behov av kunskaper om när och hur man kan initiera en utveckling. Det blir angeläget att ta hänsyn till spontana och naturliga "öppningar" så att initiativ kommer i rätt tid ("timing"). Det blir antagligen enklare och det kommer antagligen att kräva mindre energi, om man länkar in de nya förslagen i den redan pågående verksamhe-

ten. Nedan diskuteras några frågor som har att göra med betydelsefulla tillfällen och strategiska verktyg.

Den första tiden i ett yrke, *tidig yrkesprägling*, avgör vad man sedan gör i sin yrkeskarriär. Det är då man skapar sig de första intrycken och får de första betydelsefulla kontakterna med yrkeskolleger. Man befinner sig i ett känsligt och utsatt läge som kan bestämma mycket av vad som senare händer. Strategiska frågor blir då, vem tillåts man träffa, vad tillåts man göra och vilket stöd erbjuds man? Ett nytt yrke och en ny befattning innebär alltid oro och osäkerhet kombinerad med ett behov av att prestera. Detta ger ett fantastiskt tillfälle till påverkan. De första åren blir då också normgivande för hur man uppfattar sitt arbete senare. Den som är ny i jobbet har behov av att "visa att man kan" och "att man är beredd att ställa upp" samtidigt som medarbetare har förväntningar på nykomlingen. Här är det fråga om energi som kan tas tillvara för att på ett meningsfullt sätt introducera den nyanställda. Kanske är detta tillfälle mer strategiskt viktigt än vi tidigare känt till.

Förändringsarbete kräver extra energi och särskilda ansträngningar men naturligtvis också resurser i form av tid och personal. Extra anslag kan lösa en del av behoven men detta är kanske inte alltid så lätt att få igenom ("utveckling får och skall ske inom befintliga ramar"). Detta ställer krav på organisationen att själv finna de nödvändiga resurserna, kanske finns det *lösa, outnyttjade resurser*. Lyckas man inte med detta, kan resultatet endera bli att man avstår från förändringen eller att den genomförs på bekostnad av något annat. Om man ändå vill försöka, kan man försöka att upptäcka eller skapa de ev extra resurser som behövs. Man kan till exempel fråga sig om det finns underutnyttjade resurser. De kanske visar sig om man letar efter symptom som sen ankomst, långa luncher eller kaffepauser, någon kategori som går hem tidigt etc. Detta sägs nu inte för att missunna någon sin välbehövliga rast eller rätt att "flexa" utan för att påtala, att det ibland kan finnas tecken på ett outnyttjat engagemang som borde kunna utnyttjas bättre för alla parter. Detsamma gäller för personer som utnyttjas "fel" och skulle kunna fylla en bättre funktion om de kunde utnyttjas för innovativt arbete.

Till en början kan det kanske vara svårt att se dessa "extra" resurser, men om man försöker se det hela utifrån och tänka i nya bilder och banor så kanske det nya scenariot kan växa fram.

Det har alltid funnits ambitioner att, på något sätt, försöka utnyttja andras erfarenheter som utgångspunkt för inläring och introduktion på arbetsplatsen (socialisation). Kollegor utgör en potentiell resursbank i detta arbete, *kollegor som modeller*. Det finns olika sätt att göra detta, och man talar om faddrar, mentor-skap etc. Det finns vissa goda erfarenheter från att utnyttja kollegor som modeller vid förändringsarbete som kan nämnas.¹¹ För den som skall använda de nya idéerna är det önskvärt att det finns ett avstånd, till modellen, så att:

- a) begäran om hjälp inte uppfattas som självkritik
- b) konkurrens och jämförelse minskar
- c) erhållna idéer kan förändras ostraffat
- d) de nya idéerna kan tillskrivas den nye användaren.

Detta är nödvändigt för att den nya kunskapen skall komma till utnyttjande och utan att ursprunget hämmar utnyttjandeprocessen. I konkret utförande finns redan regionala och rikstäckande *nätverk* för utbyte av erfarenheter och spridning av idéer. Detta nätverk kan bestå av både personer och organisationer.

För att skapa utrymme och intresse för utveckling kan man initiera en diskussion om olika befattningar, dess formella beskrivning och om där finns slumrande möjligheter till nyorientering, dvs. *yrkesgränser*. I detta sammanhang bör man fundera över hur respektive yrke kommit att utvecklas och vad som varit orsaken. Utnyttja de regler, lagar, riktlinjer, rutiner och vanor som finns. Dessa kan vara begränsningar men de kan också användas kreativt. Man kan utnyttja gruppbildning, "camaraderie" för att få fröet att gro (att inom en kamratkrets dra igång något nytt). Camaderi kan också utgöra fröet till sin egen undergång genom bristen på koppling till den omgivande kulturen (gruppen blir exklusiv och självtillräcklig och ser inte att de alltmer fjärrar sig från övriga kollegor).

Ibland uppfattas *utbildning* enbart som "kurs". Detta har man

varnat för, särskilt i förändringsammanhang.¹² Utbildning har ett värde förutom de kunskaper och erfarenheter som den rymmer. Vi kan exemplifiera med utbildning för befordran, fortbildning, formell ledarutbildning. Ett deltagande i utbildning kan medvetet utnyttjas som skäl till att man provar något nytt: "kursen kräver att jag genomför ett utvecklingsarbete" eller "att jag provar nya former för min yrkesutövning". Det finns stora möjligheter att utnyttja utbildningen kreativt.

Det viktiga i ett förändringssammanhang är att få engagemanget att tona fram och framstå som det viktiga, och att själva utbildningen upplevs som ett stöd. Detta skulle fokusera på arbetet, och kursen blir då inte något isolerat utan en del av det löpande arbetet.

Ålderschocken och organisatoriskt engagemang

Förändringar av åldersstrukturen i arbetskraften under de närmaste åren kommer att ställa krav på nyorienteringar. Inlärnings- och utvecklingsteoretiska principer måste beaktas för att erhålla en smidig övergång till de krav som en ålderschock kommer att ställa. Det blir viktigt att arbetet innebär ett engagemang av samtliga parter och yrkeskategorier, att man ges tillfälle till att påverka den egna situationen och tid till att skapa förståelse för problemen. Man måste klargöra att detta inte enbart är ett individproblem utan något som har en demografisk karaktär.

Här har vi ett typiskt exempel på en "innovation" (etiketten kan diskuteras) som innebär oklarhet och stor komplexitet. Vi vet inte hur ålderschocken kommer att manifesteras sig. Vi vet inte heller om den överhuvudtaget existerar. Vissa hävdar ju att ålderschocken är en myt.¹³ Den typen av information kan leda till att man inte känner något behov av omedelbar handling. Det blir svårt att formulera klara mål. Det är antagligen mera meningsfullt att låta en målsättning växa fram, allteftersom vi lär oss mera om "innovationen". Detta är ju också förnuftigt om det skulle visa sig att just vi inte drabbas. Man ska komma ihåg att denna "innovation" kan rymma en mängd känsliga frågor som exempelvis att tillhöra den grupp som saknar lärlingar. Detta vill

man säkert inte erkänna utan vidare, varför en viss känslighet i hanteringen av situationen kan vara nödvändig. Hur man skall hantera ålderschocken, bör stå under starkt inflytande från de lokala aktörerna, för att underlätta en anpassning.

Forskare har genomfört studier utifrån vilka de försökt att formulera teorier och slutsatser om vilka nyckelfaktorer och principer som styr lyckade, respektive misslyckade förändringsprojekt. Nedan diskuteras några viktiga sådana principer.¹⁴

Det har visat sig att *deltagande* (participation) är en av de viktigaste principerna vid förändringsarbete. Deltagarens engagemang ökar chansen för att innovationen skall accepteras. Detta förklaras av att ens engagemang gör att man lär känna nyheten vilket, i sin tur, gör att man blir mera benägen att acceptera den. Ett engagemang innebär också att man ägnar tid och möda åt nyheten (intellektuellt och känslomässigt engagemang) vilket i sin tur stärker åtagandet. Det är svårt att tänka sig en situation där man vill känna att man ägnar sig åt något meningslöst. Ofta så innebär engagemanget ett gruppengagemang, där man är flera som har samma intresse.

Gruppdeltagandet öppnar en för gruppens inflytande:

- gruppen påverkar personen
- gruppen kräver lojalitet, och man är beredd att vara lojal mot några som utnyttjar ens krafter och kompetens
- gruppdeltagandet styr andras förväntningar, som i sin tur formar personens beteende

I en vidare betydelse blir det också angeläget att få flera att dela gruppens ideal för att förankra utvecklingsarbetet. Detta blir särskilt viktigt när det gäller vissa kritiska aktörer ("kritiker som fås att bli försvarare av idealen", "från utanförstående till medlem").

För att det skall vara möjligt att utföra ett arbete så krävs, *klara uppgifter*, att man vet vad man skall göra, vilket är ett trivialt men oerhört viktigt konstaterande. Man bör därför sträva efter klarhet i krav och planer. Detta låter sig kanske göra när det gäller de arbetsuppgifter som redan utföres. Även då blir processen från abstrakta mål till konkreta uppgifter påverkade av den

enskilda arbetstagarens perspektiv och tolkningar. Det är inte säkert att vi riktigt menar samma sak med samma mål. Detta dilemma blir än större då vi närmar oss något vi tidigare aldrig utfört, ett förändringsarbete.¹⁵

Det finns exempel på att en utveckling stupar på oklara mål. Ett sådant exempel¹⁶ gällde införandet av en ny katalytisk lärarroll (dialog och probleminriktning). Hindren visade sig vara: att man aldrig förstod innebörden av den nya rollen (den fanns formulerad i en PM som chefen tagit fram), att man saknade de kunskaper och färdigheter som krävdes, att man saknade lämpliga läromedel och material samt att man lät bli att anpassa skolans organisatoriska struktur till innovationen. Detta ledde till att från början positiva lärare, selektivt rekryterade, efterhand utvecklade ett kraftigt motstånd.

För att komma runt detta dilemma finns bara en väg att gå. Det innebär att man tillåts starta i det abstrakta för att sedan pröva sin tolkning av detta mål. När man så nått en bit på vägen börjar man utbyta erfarenheter och diskutera revideringsförslag. Detta tycks vara något helt annat än vad som förväntas vid ett införande av t.ex. "målstyrning", där det många gånger verkar handla om en spridning av mål och policy från pyramidens topp och nedåt. Detta är också, antagligen, skälet till att man diskuterar nödvändigheten av klara mål, tydlig kommunikation och det angelägna i genomförandet av planeringssamtal.¹⁷ Klara mål och planering blir då ett uttryck för behovet av kontroll. Delvis påminner detta om 60-talsdebatten kring undervisningsteknologin, en "rörelse" med liknande problem på sin tid.

Nedan ges några konkreta exempel på måltolkningar:

Övergripande mål: "Idrott skall ge rörelseglädje", kan konkretiseras till "Alla barn som går ut åk 6 ska kunna dansa tango".

Övergripande mål: "Vi tänker bli bäst på bröd", kan konkretiseras till "Färskt bröd i hyllorna varje dag".

Det anses att visioner bör översättas och konkretiseras för att underlätta organisationens måluppnående. De bör formuleras så att alla förstår vad som menas, de skall formuleras så att man vet om

man lyckas eller ej och de bör formuleras slagkraftigt och enkelt.

Det finns även principer om dialog, samspel och kompromisser som grund för att komma till insikt om intentioner och framförallt vad som är realistiska tolkningar av givna intentioner. En närmare granskning av exemplen ovan visar att det finns många konkretiseringar av "Vi tänker bli bäst på bröd", t.ex. "Bröd utan tillsatser" eller "En stor bredd på brödsortimentet" eller "Det billigaste och färskaste brödet varje dag", beroende på vem som har tolkningsföreträde.

De inlärningsprinciper som visat sig vara viktiga, att beakta, vid ett förändringsarbete är belöning, återkoppling och förstärkning (belönings process och struktur) vilket diskuteras nedan:

För att få till stånd en förändring är det viktigt att känna att man klarar av det nya. Det får inte bli något jättestort och oöverblickbart. Man skall känna att man lyckas tidigt, och att man på något sätt belönas och erhåller uppmärksamhet för detta, *belöning – tidig framgång*. Belöningen skall vara adekvat och uppgifterna realistiska. Uppgifterna bör sekvenseras, steg-för-steg, så att de kan lösas och belönas med liten fördröjning.

En viktig princip är att information måste ges om hur försöket fortskrider: Hur långt har vi kommit och hur ligger jag själv till? Vad är bra respektive dåligt? Om den anställde tror att hans projekt står och faller med en utvärdering så kommer han att förvanska den. Tredje part utvärderare (någon utifrån) löser inte situationen. Man bör utnyttja utvärderingar, inte för att störta projekt, utan för att modifiera dem, *icke hotande återkoppling*. Utvärderingen skall ge stöd, men naturligtvis bör den också ge utrymme för diskussioner om projektets fortlevnad, men då bör ju detta vara något som flera parter deltar i. Kan vi överlåta ansvar till den lokala nivån?

När det gäller utvärderingar bör man uppmärksamma att dessa knappast är något helt igenom objektivt och rationellt, utan i allra högsta grad kan bli ett redskap för olika intressegrupper i organisationen. Därför skall man inte uppfatta dessa utvärderingar och mätningar som orakel. Man måste vara medveten om hur de kommer till användning och vilken funktion de fyller.¹⁸ Olika intressen kan manifesteras sig på olika sätt. Ett exem-

pel kan vara då en innovativ organisation innebär "en fjäder i hatten" för vissa parter men endast "mera arbete" för andra parter. Vi kan försöka skapa ett förtroendefullt klimat, men vi måste ändå vara medvetna om att det finns skilda intressen, alla vill inte alltid åt samma håll.

Ett sätt att styra förändring är att försöka uppmärksamma det som är bra, samtidigt som man ignorerar det som är sämre, *selektiv förstärkning*. Endast önskvärda beteenden (enligt officiella mål och policy) skall bli föremål för beröm, stöd och intresse. Även om officiella mål alltid är oklara, så kan man säkert enas om vissa prioriterade områden. Vad som är rätt eller fel kan inte alltid avgöras i förväg utan detta är snarare ett resultat av vad som sker och vad vi tycker ligger i linje med det önskvärda målet. Men allt detta är beroende av vem som ytterst har kontrollen.

Eftersom mål och policy är oklara, finns alltid ett stort utrymme för tolkning av vad som är "rätt" beteende. Vi hamnar då ganska snart i en diskussion om vem som till sist avgör när något är innovativt, nytt eller bra. Vem har tolkningsföreträde? Om aktören tror att framgång avgörs av andra ("external locus of control") kommer han inte att försöka förändra sig. Det är viktigt att man skapar en känsla av lokalt avgörande och *intern kontroll*, ett ansvar på lokal nivå, med aktivt stöd från resurspersoner och ledningen.

Extern kontroll (relativt den innoverande aktören eller enheten) hämmar utvecklingen, men samtidigt blir utvecklingen ostyrbar om denna kontroll saknas. Det är detta som det många gånger handlar om när man diskuterar önskad decentralisering men också tvingas erkänna att den inte blir av. Lösningen kan då vara att man måste decentralisera även makten och gå ifrån detta "att vissa tänker medan andra utför".

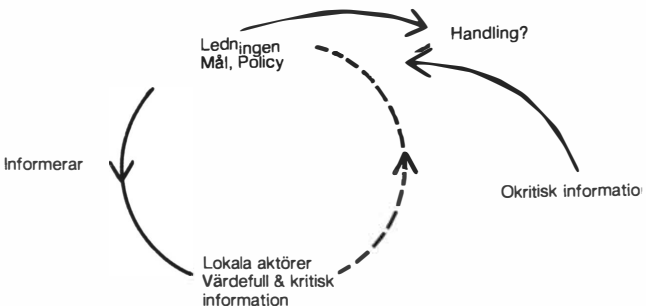
Ett styrt system med lokalt fokus

Den sociala utmaning som ålderschocken innebär för organisationer gör det nödvändigt att man etablerar ett smidigt utbyte av information upp och ner i hierarkien. Den kritiska informationen som finns på lägre nivåer måste komma till ledningens kännedom. Detta förutsätter i sin tur att ledningen skaffar sig ett för-

troendekapital, som grundlägges genom uppfattningar om rättvisa, handlingskraft, rättrådighet och förståelse. Ledningen måste skaffa sig dagsfrisk information om det dagliga arbetet, vilket inte är någon ny ledarstil, utan egentligen vad chefer alltid har gjort i sitt arbete.¹⁹ Ledarstilen kommer däremot till uttryck i chefens förhållningssätt mot personalen. Ett problem som kan bli svårt att hantera är de extra kulturskillnader som en ålderschock skapar: mellan ålderskohorter, dvs. unga-medelålders; mellan "skuggkulturen" (personal med lågprioriterade och meningslösa uppgifter) och den verksamhetsorienterade kulturen; mellan "skuggornas herre" och den officiella ledningen. Kulturskillnader skapar allvarliga oroshärdar och konflikter, som man måste lära sig att förstå och hantera.

Forskning om organisationer i utveckling visar att de organisationer som lyckas hantera förändringar bland annat har tillägnat sig ett "omvänt" perspektiv, det vill säga man uppmärksammar de *lokala aktörerna* (de som utför arbetet, de som befinner sig i "frontlinjen", de med omedelbar och daglig brukarkontakt) och konsumenterna mer än i andra organisationer. Dessa organisationer har medvetet eller omedvetet lyckats skapa ett bra styrsystem som hanterar informationsflöden och kontakter genom organisationen.²⁰

Man kan illustrera detta styrsystem och den känsliga informationshanteringen på detta sätt:

Figur 2. *Den goda cirkeln: att sända adekvat information och att ta emot värdefull och kritisk information.*

Denna bild vill illustrera "det dubbla informationsproblemet", nämligen att kunna ge rätt information vid rätt tillfälle på ett sätt som leder till uppmärksamhet, respektive att kunna uppmuntra till återföring av kritisk information från "golvet"(lokala aktörer och konsument). Oftast får ledningen endast okritisk information dvs. sådan som är tvättad och tillrättalagd ("man vill inte besvära ledningen", "det är ändå ingen idé att klaga för de lyssnar inte").

Det är således önskvärt med känslighet för lokala initiativ och möjligheter (kriser etc.). Hur kan ansvariga hållas informerade om detta? Man får lita till anställdas egen information samt signaler från konsumenten. Ledningen måste få rätt och tidig information för att kunna stödja, förstärka och forma förändring. Man måste skapa ett "bra" styrsystem. Detta innebär att man också lär sig hantera en tendens till "storebror ser dig" när man försöker ge "stöd när det behövs". En lösning på styrningsproblemet kan vara att försöka arbeta med dialogen som instrument. Dialogen kan rymma omedelbar styrning, feedback och kompromiss.

Ett numera välkänt uttryck "management by walking around"²¹ kan utnyttjas för att illustrera hur man kan arbeta från ledningens sida för att skaffa sig tillgång till dagsfrisk information.²² Att leda genom att promenera omkring i organisationen ger följande möjligheter:

- Skapa information, kunskap och förståelse genom "närhet" och kontakt. Sprida policy och värderingar samtidigt som man tar emot "känslig" information. Kompromisser och trimning.
- Kontrollera verksamhetens målrelevans.
- Skapa tillfällen där man uppmärksammar "bra" saker. Genom att ledningen ägnar tid och intresse så demonstrerar man goda exempel. Man visar på vad som är viktigt genom "att ställa frågor", "att patrullera vissa områden".
- Leda genomförandefasen vid ett förändringsarbete. Detta är en känslig process som inte kan styras med "fjärrkontroll".
- Motivera de anställda genom att visa intresse för vardagens problem och glädjeämnen.

Med utgångspunkt i detta kan man illustrera olika former av styrningsstrategier²³ (förhållandet mellan ledning, centrala initiativ och lokala aktörer) och deras effekter:²⁴

- En vanlig strategi är att man ger order, ”uppifrån-ner”. Det som ofta händer när man ställer *ensidiga krav* på utveckling blir en utebliven eller misslyckad förändring. Vissa forskare har som en kontrast till det klassiska uttrycket ”motstånd mot förändring” föreslagit att uttrycket ”motstånd mot obehörig inblandning” bättre beskriver vad det handlar om och hur de lokala aktörerna uppfattar situationen.
- En annan strategi är att man överlåter till andra (vilket ibland kan uppfattas som en ”låt-gå” filosofi). Det som inträffar när man ger *resurser utan att följa upp* med krav och stöd blir ett intresse för resursen som ett tillskott till vardagsarbetet (ej utveckling), vilket kan uppfattas som ett ”opportunistiskt” beteende. Ett alternativt resultat kan bli att man beter sig som om man genomfört förändringen (man ”visar upp” symboler och nytt språkbruk) medan man de-facto endast isolerat och oskadliggjort det nya dvs. ”inkapsling”. Inkapsling innebär att man ”låter innovationen hållas” för sig själv, utan att spridas eller influera arbetet i stort.²⁵
- En tredje strategi innebär en *dialog* mellan ledning och lokala aktörer. Detta kan resultera i en lyckad förändring, som innebär att både innovationen och organisationen förändras, dvs. det sker en *ömsesidig anpassning* mellan det nya och det etablerade. De lokala aktörerna ges utrymme för att anpassa reformen till den egna situationen, med de begränsningar och möjligheter som där råder.²⁶

En *lokalt fokuserad dialog* i praktiken innebär att: ledningen stödjer, förstärker och formar, de lokala aktörerna utvecklar eget material och egna metoder vilket ger en ”learning by doing”-effekt, man har fortlöpande planering och revision i regelbundna möten mellan ledning och lokala aktörer, man ger regelbunden fortbildning ”nära” problemet med stöd av lokala resurspersoner.

Ett användande av dialogen som verktyg innebär att man även måste uppmärksamma de *kulturskillnader* som existerar mellan ledning och lokala aktörer. Vissa forskare²⁷ har talat om att ledningen spelar beslutsfattningsspelet medan de lokala aktörerna ägnar sig åt genomförandespelet. Dessa olika spel lever sina egna liv med sina egna speciella villkor som inte liknar varandra. Ett exempel på hur kulturskillnader kan komma till uttryck vid ett förändringsarbete kan tas från ett försök att introducera programbudgetering (rationell planering, dokumentation och utvärdering) i en utbildningsorganisation. Förändringsarbetet misslyckades då den rationella innovationen upplevdes som ett hot (organisationskemin ur balans). Den forskare²⁸ som dokumenterade detta förändringsarbete fann kulturskillnader mellan ledning och lärare:

Ledning

- Målorienterade
- Betonade behovet av information
- Fokuserade rationell planering
- De ville uppnå mål

Lärare

- Medelorienterade
- Värdesatte sin autonomi
- Fokuserade relationen till eleverna
- De ville lösa praktiska problem

Den lärdom man kan dra från detta exempel är att om en innovation hotar en grups (lärarnas) grundläggande värderingar och arbetsetik kan denna grupp uppleva att det handlar om *försämring* i stället för *förändring*. I detta exempel ger forskaren uttryck för att *innovationen* fick karaktären av *invasion*.

Ålderschocken kräver överdrifter och rikligt med resurser

Det tidigare nämnda begreppet ömsesidig anpassning innebär egentligen *en kamp om vad som skall förändras*. Skall organisationen modifiera innovationen eller tvärtom? Fenomenet ömsesidig anpassning²⁹ innebär att både innovationen och organisatio-

nen påverkas. Man kan då försöka att få sådan information så att man kan maximera de förhållanden som gynnar ett utfall som ligger nära intentionerna, dvs. våra mål och ambitioner. Man kan ge mera resurser än vad som är absolut nödvändigt för att:

- öka flexibiliteten, att ”pröva nytt”,
- öka fokuseringen på målet (och undvika fokusering på otillräckliga resurser)
- ge möjligheter till misslyckande.

Detta är problematiskt i en krympande ekonomi, särskilt som man ofta saknar kunskap om förändringsarbetets komplexitet och därför kan uppfatta förändringsarbetet som alltför enkelt, ”det gäller bara att informera korrekt”. Det bör alltid finnas eller kunna skapas resurser för angelägna reformer.

Vissa sektorer kan kanske, trots den ekonomiskt kärva tidsandan, räkna med större resurser. Man kan också uppfatta rekryteringen av nya personalkategorier som en kompetensmässig förstärkning. Resurser kan också skapas genom att man letar efter ”slack” eller outnyttjade resurser i organisationen (se tidigare diskussion). Även omfördelning av personal och resurser kan skapa nya möjligheter. Ett exempel på hanterandet av ålderschocken får vi om vi tänker på en massiv utbildning av äldre personal som alternativ till en förtidspensionering och nyrekrytering av yngre och bättre utbildad personal

Stegvis utveckling och förändring

Vi vet numera att det finns klara problem med den ”rationella” modellen för beslutsfattande och problemlösning.

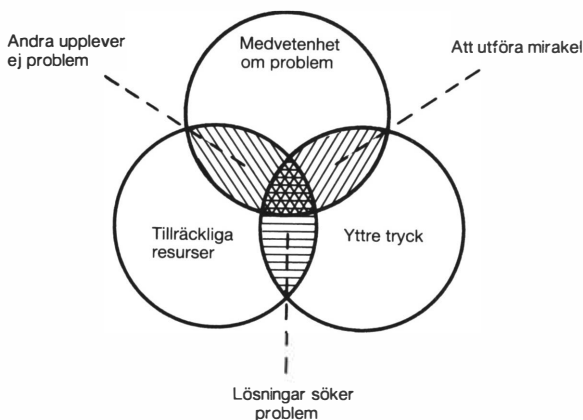
Den ideala modellen för *rationell problemlösning* utgår från att beteendet styrs av mål eller syften: gemensamma mål bildar utgångspunkten för en beskrivning av olika handlingsalternativ. Dessa förväntas leda till olika alternativa utfall, varpå det gäller att värdera konsekvenserna och slutligen välja det bästa alternativet. Till sist återstår ett genomförande av valt alternativ.

Modellen utgår från att mänsklig verksamhet domineras av

logik och förnuft, eller snarare en viss typ av logik. Man löser sällan problem genom att acceptera helt genomgripande förändringar. Man handlar snarare för att undvika de värsta konsekvenserna av existerande problem och inte för att undanröja orsakerna till problemen ("undvika problem" i stället för att "lösa problem"). Den rationella modellen har haft en märklig (och kanske förödande) inverkan på vårt tänkande om utveckling och förändring i organisationer.³⁰

Verkligheten visar ofta upp en helt annan logik³¹ där en mängd faktorer bidrar till att göra bilden än mera komplex. Nedanstående modell illustrerar tänkbara betingelser för förändring dvs. viktiga faktorer som ingredienser i ett förändringsarbete, och vad som inträffar när någon av dessa saknas:

Figur 3. Viktiga faktorer och dilemman vid förändringsarbete.

Modellen beskriver *olika dilemman vid förändringsarbete*. I vissa situationer föreligger inte alltid ideala förutsättningar för utveckling. Figuren visar dels att en situation kan vara extra besvärlig då *endast en faktor är närvarande* (t.ex. då det finns ett yttre tryck för förändring men då varken resurser eller problemmedvetenhet finns), dels de situationer som karaktäriseras av att *en*

viktig faktor saknas. Dessa senare nämnda situationer förekommer (1) då man saknar ett yttre tryck för förändring, dvs. "andra upplever ej problem", (2) då problemmedvetenhet saknas, dvs. "lösningar söker problem" samt (3) då man saknar tillräckligt med resurser, dvs. det gäller "att utföra mirakel". Här finns således en mängd förklaringar till att förändring blir omöjligt. Modellen kan nyttjas vid planeringen av ett tänkt utvecklingsarbete och vid analys av ett redan genomfört projekt.

Det ideala är naturligtvis när vi har tillräckliga resurser, är medvetna om problemen och upplever ett yttre tryck för förändring. Snittyterna i figur 3 illustrerar dels idealtillståndet när alla faktorer är närvarande, dels när någon saknas.

I den fortsatta framställningen utnyttjas organisationsforskningens resultat och slutsatser för att formulera ett antal principer som bildar ett alternativ och ett komplement till den rationella modellen.

Man måste inse den motkraft som varje organisation erbjuder när den blir utsatt för påverkan. Denna motkraft har undervärderats. För att nyheter verkligen skall komma till användning får man ha mera tålamod när det gäller att styra program och organisationer. Man får acceptera att organisationen återuppfinner hjulet, dvs. även om andra funnit ändamålsenliga nya arbetsmönster och strukturer så måste den egna organisationen "hitta" dem på nytt ("få det att fungera hos oss"). Detta kan framstå som besvärande atomistiskt, isolerat och "oekonomiskt" men förändringar i organisationer är ofta mera komplexa än vi tror. Därav kan man förstå behovet att närma sig lösningen stegvis, på sitt eget sätt och med sina egna tolkningar av situationen.

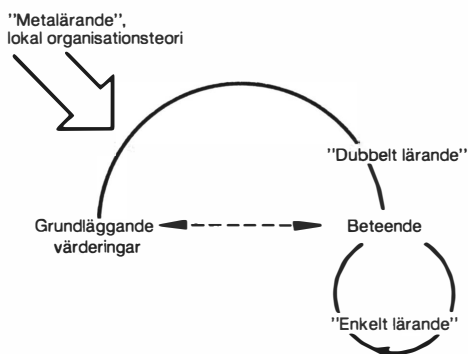
Organisationer är uppbyggda för att utföra ett arbete och gör mycket av detta bra, så det är inte meningsfullt och fruktbart att förvänta sig stora förändringar. Förändringar är alltid tillväxtmässiga och har karaktären av *marginella förändringar*. Man utgår från status-quo och går någon millimeter, inte kilometer. I verkligheten är inte alltid det grandiosa möjligt utan en gradvis anpassning till ett nytt tänkande och handlande. En strategi som underförstår små och gradvisa framsteg kan ha svårt att nå acceptans, särskilt hos politiker och ägare. Beslutsfattare på olika

nivåer måste skaffa sig en god kännedom om vad som är möjligt inom givna resurser för att kunna argumentera med trovärdighet utifrån redan existerande positiva sidor.

Individer använder oftast det alternativ som är mest bekvämt och närmast tillhands. Man ägnar inte gärna tid åt att leta efter alternativ utan man gör *begränsade överväganden* (bunden rationalitet). Denna begränsning kan bara undvikas, om individerna verkligen får tillgång till ny information och erbjudande om hjälp med ny information.

I detta sammanhang kan man diskutera *organisatoriskt lärande*. Det innebär att även organisationer kan lära nytt och lära om precis som individer, men lärandet blir mera komplext eftersom flera individer är deltagare och den organisatoriska strukturen närvarande. Olika forskare³² har beskrivit detta på olika sätt. En sammanfattning³³ går ut på att vi teoretiskt kan tänka oss tre typer av lärande eller tre kompetensnivåer, enligt figur 4.

Figur 4. *Organisatoriskt lärande. Tre olika lärprocesser eller kompetensnivåer i förhållande till grundläggande värderingar och beteenden i organisationen.*

Figur 4 visar att lärande innebär olika förhållningssätt för att reflektera över den pågående verksamheten. Det gäller att ifrågasätta grundläggande värderingar och handlingsmönster eftersom de kan vara hinder för förändring. Vid *enkelt lärande* ("single-loop" learning") sker förändringar inom rådande ramar, medan *dubbelt lärande* ("double-loop learning") innebär en förändring av grundmönster. Som exempel kan nämnas att man i det senare fallet ifrågasätter det auktoritära beslutsfattandet och ersätter detta med ett mera demokratiskt beslutsfattande. Vid *meta lärande* innebär läroprocesserna att man inser att det finns olika former av beslutsfattande och ledarskap, och att man lär sig att identifiera dessa former i sin egen organisation. Det kan då handla om att man konstruerar en lokal organisationsteori utifrån den egna erfarenheten. Man försöker att besvara frågan: Vad är det som gäller hos oss, och vad betyder detta?

Den traditionella typen av rationalitet brukar även kallas *beslutsrationalitet*, därför att en analys av situationen leder till "bästa" beslut, man får ett elegant beslut och en snygg rapport (olika alternativ vägs mot klara mål). Denna rationalitet lägger tyngden vid procedurer och regler och man anser att detta har ett lågt handlingsvärde. Man har främst ett behov av teknisk-ekonomisk kunskap typ redovisning, finansiering.

En alternativ typ av rationalitet kallas *handlingsrationalitet*,³⁴ vilken inte innebär en fullständigt rationell analys, utan man väljer ett alternativ (samt möjligen ytterligare ett fullständigt otänkbart motalternativ) och söker med "politiska" medel att genomföra detta. Denna typ av rationalitet producerar handling (högst handlingsvärde) och lägger tyngden vid idéer och kulturell känslighet. Man har behov av social kunskap och teorier. Ett exempel på det senare kan vara den form av ledning som har kunnat härledas från framgångsrika chefers arbetssätt:³⁵ de formulerar en agenda eller ett eget projekt, vilket genomförs via ett socialt nätverk med stöd av ett personligt maktutövande.

Det är önskvärt att man söker undvika att ensidigt hamna i någon av dessa typer av rationalitet. De har helt olika fördelar, den ena ger en elegant analys medan den andra leder till handling. Ett alltför ensidigt betonde av handling kan leda till akti-

vism utan eftertanke och kritisk reflektion.³⁶

Dubbelt lärande kräver ett ifrågasättande av rådande mönster för att etablera en mera avancerad form av lärande. Forskning har visat att det är mycket svårt att installera dessa mera avancerade former av lärande och kritisk reflektion. Enkelt lärande verkar vara vanligast förekommande.

Forskning om förändringsarbete i organisationer har visat på olika hinder som kan uppmärksammas vid försök till nyorienteringar. Det vanligaste sättet att förklara utebliven förändring har varit att hänvisa till "motstånd mot förändring", vilket har kommit att representera något som enskilda individer ägnar sig åt.

Utvecklingshinder i samband med organisationsutveckling har dock visat sig ha en mycket vidare innebörd än så.³⁷ Nedanstående lista redovisar en del olika "hindrande" omständigheter:

- *Värderingshinder.* Olika individer och grupper värderar saker på olika sätt. Jämför till exempel den tidigare diskussionen om kulturskillnader där det är uppenbart att ens livssituation och arbetssituation inverkar på ens sätt att ta ställning till vad som är meningsfullt.
- *Makthinder.* Ett förändringsarbete kan påverka (vilket ofta är fallet) ens arbetssituation med en omfördelning av maktbefogenheter (jfr decentralisering) och resurser. Detta innebär risk för förlust av privilegier och fördelar.
- *Praktiska hinder.* *Tid,* saker kan forceras i alltför snabb takt. *Kunskaper,* hur vet vi att det nya är bättre? *Kompetensskillnader,* många saknar erfarenhet, förståelse och adekvat träning. *Belöningssystemet,* det "nya" får inte innebära prestigeförluster, sämre karriärtillfällen eller att meningsfulla och etablerade kamratband bryts. *Oklarhet och brist på förståelse,* detta är förändringsarbetets dilemma. *Systemkonsekvenser,* innovationen och den "kritiska massan". Den utvalda gruppen kan dra till sig för mycket intresse och favörer, medan andra får avstå och försaka.
- *Psykologiska hinder och försvar.* Man håller sig till det kända och säkra i stället för något okänt. Klassiska psykologiska försvarstekniker för att slippa engagera sig är: Tystnad – in-

nebär att information och utvärderingar inte bemöts, man låtsas som om inget hänt; Dubbelkommunikation – man tar emot en nyhet mycket positivt men avvisar den i tysthet ("Detta var intressant, det måste vi ta upp vid tillfälle").

- *Organisatoriska hinder och försvar.* Organisatoriska system,³⁸ t.ex. sjukvården, byggs ofta upp för att skydda och försvara de anställda mot alltför mycket oro och för att underlätta det vardagliga arbetet (strukturen hjälper). Efterhand kan den etablerade strukturen hindra kreativitet och utveckling, till följd av byråkrati, regler och instruktioner (strukturen stjälper). När man då försöker förändra ifrågasätts de rutiner och strukturer som ursprungligen lindrade och dämpade oro. Den *förändring* som var tänkt att leda till *förbättring* kan upplevas som *försämring*.

Ett förändringsarbete innehåller ofta propåer, t.ex. "reformer skall genomföras" eller "lärarna har ett samhällsmandat att utföra". Innan den lokala aktören intresserar sig för målfrågor, inventerar han tillgängliga resurser för olika ändamål. Redan formulerade mål anpassas till tillgängliga medel och den rådande situationen i stället för att situationen anpassas till målen, enligt den rationella modellen. Ett stöd som kan ges här är att man ställer nödvändiga resurser till förfogande, dvs. de medel som krävs för överenskomna mål. Man kan också hjälpa genom att ange de begränsningar man ser i målen med nu givna resurser.

Man startar oftast en förändring med att hjälpligt "förbättra" situationen, dvs. vi kan tala om en *kompensatorisk orientering*. Även om förbättringarnas storlek kan ifrågasättas så bör man, för att få en ärlig situation, eftersträva klara målangivelser. Även om vi ifrågasätter rationalitet och målorientering, så behöver inte detta innebära att vi betar oss irrationellt. Man skulle, till exempel, kunna prata om en "grovhuggen – praktisk rationalitet". Det existerar³⁹ en flora av rationaliteter (R) eller vi rör oss med "multipla verkligheter" som bidrar till en situation som har karaktären av ömsesidig opredicerbarhet.⁴⁰ Man kan exemplifiera med en "politisk R", då tillräckligt stöd kan mobiliseras för en handling; en "byråkratisk R", då handlingen kan motiveras en-

ligt policy och regler; en "ekonomisk R", då handlingen maximerar vinst; en "ideologisk R", då handlingen följer viktiga principer; en "praktisk R", då handlingen är möjlig att utföra samt en "social R", då handlingen överensstämmer med normer etc. Dessa rationaliteter tar hänsyn till flera faktorer och omständigheter än vad vi vanligtvis anser vara korrekt och "rationellt".

Förändringsprojekt fortskrider i upprepade start-stopp cykler för att nå målet, man närmar sig gradvis, *successiv approximation* ("Grodan som hoppar halva sträckor – nära, men inte ända fram"). Stöd behövs under de första cyklerna och särskilt i början av ett nytt moment. Fortsatt initialt stöd, cykel för cykel, är ett sätt att upprätthålla förändringsarbetet. Dessutom bör vi uppmärksamma att ett lokalt fokuserat system måste anpassa sig till en stor variation i deltagare, intressen och nödvändig tid för förändring (*social fragmentering*). Detta gör allt förändringsarbete till en komplex process med en ständig koppling till personer och omständigheter.

Sammanfattningsvis kan man säga att vi tenderar att anpassa våra ansträngningar efter tillgängliga resurser. Detta ställer då resurstillgången i fokus när det gäller möjligheterna att arbeta medvetet och meningsfullt med ålderschockens problem: får detta karaktären av "att utföra mirakel"? De olika dilemman vid förändringsarbete som illustrerades i figur 3 ovan kommer säkert att dyka upp under arbetet med att hantera ålderschocken. En medvetenhet om dessa dilemman kan underlätta strategiska beslut och skapa behövlig förståelse för den uppkomna dynamiken i organisationen.

Ålderschocken är en komplicerad företeelse och som sådan extra resurskrävande på alla områden. Man kan tänka sig vad det innebär att befinna sig i gruppen gamla mästare som inte kan samla egna lärlingar för att utöva det egna mästarskapet. Dessa mästare kan vara passiviserade och befinna sig i en situation av "inlärld hjälplöshet", där man inte bryr sig, inte vill ta sig ur sin situation och inte är mottaglig för att diskutera problemen.

För att förhindra och lindra konsekvenserna av den oro och ångslan som ålderschocken kan skapa, kan man arbeta med att skapa förståelse och insikt. De motståndstekniker eller mot-

ståndsreaktioner som diskuterades ovan kan vara informativa att studera i detta syfte. Vi får också vara medveten om fenomenet social fragmentering som innebär att olika grupper och personer kan ha olika behov och "leva i olika världar"(multipla verkligheter). Detta innebär att man får individualisera och situationsanpassa arbete och åtgärder. När det gäller mästarrollen eller mentorskapet, som redovisades inledningsvis, kan denna kompletteras så att vi får totalt sex funktioner:

- överföra kunskap
- vidareutveckla kunskap
- sortera lärlingar
- lära ut ledarskap
- lära ut intraprenörskap
- lära ut lärande, den lokala organisationsteorin

För att riktigt lyckas med förändringsarbetet krävs antagligen att man försöker installera högre former av lärande (dubbelt- och metalärande), för att ifrågasätta de grunder som styr organisationen till vardags. "Vad är det som sker i det som synes ske"? Detta är dessutom ett arbete som de överblivna mästarna kan fås att bidra till, om situationen så medger. Detta arbete bör karaktäriseras av en pendling mellan besluts- och handlingsrationalitet, mellan analys, reflektion och praktiska åtgärder.

Vi måste uppmärksamma de lokala aktörerna för att klara ett förändringsarbete. Organisationer måste lära sig att förstå och hantera de problem som ålderschocken medför. Vi står inför helt andra kulturskillnader än vi traditionellt är vana vid. Genom att "se" den nya strukturen och lära "nytt" kan organisationer påbörja ett fruktbart arbete med att forma verktyg för att hantera det vi kallar "ålderschocken".

Noter

- ¹ Ohlsson & Broomé (1988a, b).
- ² Johannessen (1988).
- ³ Mann (1978), Fullan (1982), Moxnes (1984), McLaughlin (1987).
- ⁴ McLaughlin & Berman (1977), Moxnes (1984).
- ⁵ McLaughlin (1987).
- ⁶ Moxnes (1984).
- ⁷ Gross, Giacquinta & Bernstein (1971), Wolcott (1977), Schön (1983), Hultman (1987).
- ⁸ Hultman (1987).
- ⁹ Wolcott (1977), Pfeffer (1981), Bolam & Deal (1985).
- ¹⁰ Moxnes (1984).
- ¹¹ Bird (1984).
- ¹² McLaughlin & Berman (1977).
- ¹³ SCB (1988).
- ¹⁴ Mann (1978), Dalin (1978), Moxnes (1984).
- ¹⁵ McLaughlin (1987), Wallin (1988).
- ¹⁶ Gross, Giacquinta & Bernstein (1971).
- ¹⁷ Andersson (1989).
- ¹⁸ Suchman (1967), Hultman (1986a, b).
- ¹⁹ Hultman (1989).
- ²⁰ Peters & Waterman (1982), McLaughlin & Berman (1977).
- ²¹ Peters & Waterman (1982).
- ²² Hultman (1989).
- ²³ Hultman (1987).
- ²⁴ McLaughlin (1987).
- ²⁵ Levine (1980).
- ²⁶ Mann (1978), Bird (1984).
- ²⁷ Lindensjö & Lundgren (1986), Hultman (1986 a), Hultman (1987).
- ²⁸ Wolcott (1977).
- ²⁹ Berman & McLaughlin (1978), Bird (1984).
- ³⁰ Weick (1976), Pfeffer (1981), Schön (1983).
- ³¹ Leighthall (1973).
- ³² Schön (1983), Moxnes (1984), Sims & Gioia (1986).
- ³³ Bartunek & Moch (1987).
- ³⁴ Brunsson (1982).
- ³⁵ Kotter (1982).
- ³⁶ Björkegren (1986).
- ³⁷ Gross, Giacquinta & Bernstein (1971), Dalin (1978).
- ³⁸ Menzies (1967).
- ³⁹ Leighthall (1973).
- ⁴⁰ Bird (1984).

Litteratur

- Andersson, P. *Kvalitet i arbetet genom planerings- och utvecklingssamtal?* Universitetet i Linköping, Institutionen för pedagogik och psykologi, 1989.
- Bartunek, L.M. & Moch, M.K., "First-order, second-order, and third-order change and organization development interventions: a cognitive approach." *The Journal of Applied Behavioral Science*, Vol 23, No 4, 1987.
- Berman, P. & McLaughlin, M. W., *Federal Programs Supporting Educational Change*. Santa Monica, CA : The Rand Corp., 1978.
- Bird, T., Mutual adaptation and mutual accomplishment: images of change in a sponsored field experiment. Paper presented at the annual meeting of the AE-RA, New Orleans, April, 1984.
- Björkegren, D., *Företagsledarutbildning – En fallstudie*. Handelshögskolan i Stockholm, EFL, 1986.
- Bolam, L.G. & Deal, T.E., *Modern approaches to understanding and managing organizations*. San Francisco: Jossey-Bass publ., 1985.
- Brunsson, N., "The irrationality of action and action rationality: decisions, ideologies and organizational actions". *Journal of Management Studies*, Vol. 19, No 1, 1982.
- Dalin, P., *Limits to educational change*. McMillan: Studies on Education in Change, 1978.
- Fullan, M., *The meaning of educational change*. New York: Teachers college press, 1982.
- Gross, N., Giacquinta, J.B. & Bernstein, M., *Implementing Organizational Innovations. A sociological analysis of planned educational change*. New York: Basic Books, Inc., 1971.
- Hultman, G., *Visioner och ömsesidig status-quo. En ledarutbildnings funktion och process*. Universitetet i Linköping, Institutionen för pedagogik och psykologi, R-104, 1986 a.
- Hultman, G., *Skolledare under påverkan. En studie av en ledarutbildning och dess effekter*. Universitetet i Linköping, Institutionen för pedagogik och psykologi, R-106, 1986 b.
- Hultman, G., "Kan skolan styras med forskning och utvärdering?" *Forskning om Utbildning*, Nr 2, 1987.
- Hultman, G., "The state of the art of school administration: a review of facts and theory". *Scandinavian Journal of Educational Research*, Vol. 33, No 2, 1989.
- Johannessen, K.S., Tankar om tyst kunskap. *Dialoger*, Nr 6, 1988, sid. 13–28.
- Kotter, J.P., *The general Managers*. New York: Free Press, 1982.
- Levine, A., *Why Innovations Fails. The Institutionalization and Termination of Innovation in Higher Education*. Albany: State University of New York Press, 1980.
- Lighthall, F.F., "Multiple Realities and Organizational Nonsolutions: An Essay on Anatomy of Educational Innovation." *School Review*, Vol. 81, No 2, 1973.

- Lindensjö, B. & Lundgren, U.P., *Politisk styrning och utbildningsreformer*. Stockholm: Liber Utbildningsförlaget, 1986.
- Mann, D., *Making change happen?* New York: Teachers college press, 1978.
- McLaughlin, M. & Berman, P., "Retooling staff development in a period of retrenchment". *Educational Leadership*, 35, 1977.
- McLaughlin, M., "Learning from experience: Lessons from policy implementation". *Educational Evaluation and Policy Analysis*, Vol. 9, No 2, 1987.
- Menzies, I.E.P., *The functioning of a social systems as a defence against anxiety*. London: Tavistock, 1967.
- Moxnes, P., *Att lära och utvecklas i arbetsmiljön*. Borås: Natur & Kultur, 1984.
- Ohlsson, R. & Broomé, P., *Ålderschocken*. Stockholm: SNS Förlag, 1988 a.
- Ohlsson, R. & Broomé, P., "Samhällsekonomiska konsekvenser av befolkningsförändringarna 1987–2005". *Företag & Samhälle*, SNS, Nr 1, 1988 b.
- Peters, T.J. & Waterman, R.H., *In search of excellence*. New York: Harper & Row, 1982.
- Pfeffer, J., *Power in organizations*. Marshfield, Mass., Pitman publ inc, 1981.
- SCB. Ålderschocken- myt eller verklighet? I Arbetskraftsbarometer 1988. *Information om arbetsmarknaden*, 1988: 3.
- Schön, D.A., *The reflective practitioner*. New York: Basic Books Inc., 1983.
- Sims, Jr., H.P. & Gioia, D.A., *The Thinking Organization. Dynamics of Organizational Social Cognition*. San Francisco, Jossey-Bass Inc., 1986.
- Suchman, E.A., *Evaluative Research*. New York, 1967.
- Wallin; E., Om målstyrnings bekymmer. *Forskning om Utbildning*, nr 3, 1988.
- Weick, K., "Educational organizations as loosely coupled systems". *Administrative Science Quarterly*, Vol. 21, 1976.
- Wolcott, H.F., *Teachers versus Technocrats. An educational innovation in anthropological perspective*. University of Oregon, Eugene, CEPM, 1977.

Den deformerade kohorten – 1800-talets dödlighets- nedgång i ett generations- perspektiv

Inledning

När en demografisk analys tillämpas på en grupp människor, som man följer över tiden, talar vi om kohort-analys. Denna grupp har då något gemensamt, exempelvis att de är födda under en viss period (födelsekohort) eller att de gift sig under ett visst år (vigselskohort). Man kan i sammanhanget även tala om generationsanalys.

Då analysen tillämpas på en serie händelser som en grupp kohorter upplevt under ett givet år (eller under ett antal år) betecknas detta periodanalys. Vi kan till exempel vara inträffade av dödsfallen under ett visst år. Dessa dödsfall inträffar bland ungefärligen hundra olika födelsekohorter.

Vid undersökningar rörande den svenska dödlighetsnedgången under 1800-talet har kohortaspekten föga beaktats. Så gott som genomgående har man utgått från perioddödligheten. Detta är anmärkningsvärt, dels därför att det finns dödlighetsmodeller som tillåter en separering av kohort- och periodeffekterna, dels därför att kohortaspekten använts på en rad andra demografiska företeelser under perioden.¹

I det här kapitlet vill jag visa att dödlighetsnedgången under 1800-talet hade ett tydligt kohortinslag och att tolkningar rörande orsakerna till nedgången eller konsekvenserna av densamma

lätt kan bli onyanserade om inte detta beaktas. Jag menar också att en analys av mekanismen bakom det kohorta dödlighetsmönstret, i första hand måste utgå från barnåren och de faktorer som då påverkade dödligheten. Ju mindre barnen utsätts för infektionssjukdomar, desto mer förbättras hälsotillståndet. Detta i sin tur påverkar hela kohorten på dess vidare väg genom livet genom att öka dess motståndskraft mot olika sjukdomar och därmed också sänka dödligheten.

Den vuxna kohortens dödlighetsutveckling beror alltså i stor utsträckning på det mönster den utvecklade i barndomen. Konsekvensen av detta resonemang blir onekligen att om vi inte har en dödlighetsnedgång under barnåren vi inte heller kan förvänta en sådan när kohorten åldras.

Tanken är inte originell. Den har framförts i några hittills föga observerade internationella undersökningar rörande dödlighetsnedgången under 1800-talet. I en kort artikel i den engelska medicinska tidskriften "The Lancet" från 1934, vill Kermack, McKendrick och McKinlay fästa uppmärksamheten på vissa överraskande regelbundenheter i befolkningsstatistiken för England och Skottland som de också tycker sig kunna återfinna i det svenska befolkningsmaterialet.² Dessa innebar att den relativa dödlighet som utvecklades under barnåren i stor utsträckning levde kvar också i de högre åldrarna, vilket tolkades som att barnens hälsotillstånd påverkade hela kohortutvecklingen.

När Preston och van de Walle studerade dödlighetsnedgången i franska stadsregioner under andra hälften av 1800-talet fann de en liknande kohortbetingad dödlighetsutveckling.³ Deras slutsats blev att initialeffekten av de stora förbättringar på det sanitära området som samtidigt ägde rum, i första hand påverkade barnens situation; de blev mindre utsatta för magsjukdomar och diarréer, med positiva följeffekter för hela kohorten.

Ett närmare studium av det svenska materialet visar emellertid att tesen inte gäller generellt; de olika kohorternas väg genom livet visar visserligen att de högsta åldersgrupperna på ett till synes förbluffande sätt anknyter till den relativa dödlighet som deras ungdom utstakade, men att de däremellan kunnat uppvisa avsevärda avvikelser, "deformationer", av periodspecifik karak-

tär. På detta sätt kan urskiljas tre större systematiska deformationer under 1800-talet, omfattande olika generationer, olika åldersgrupper och alla styrda av olika periodspecifika faktorer. Deformationernas omfattning, vilka åldersgrupper de gällde, under vilka perioder de utvecklades samt orsakerna bakom blir ett tredje viktigt tema i vårt generationsperspektiv på 1800-talets svenska dödlighetsnedgång.

Det behöver knappast sägas att en undersökning av dessa tidigare föga beaktade företeelser måste bli schematisk och tentativ på detta stadium. De dödlighetsmodeller jag arbetar med är föga sofistikerade och ger endast en grov uppfattning om relationen mellan kohort- och perioddödlighet. Utgångspunkten har varit en beräkning av den åldersspecifika dödligheten baserad på tioårsgrupper för tioårsperioderna 1751/60 t.o.m. 1971/80.⁴

De åldersspecifika dödlighetstalen har därefter indexberäknats på så sätt att perioden 1751–80 satts som 100. Perioden har valts därför att den kan sägas representera tiden innan den långsiktiga ”sekulära” dödlighetsnedgången började under 1780-talet, en nedgång som successivt fört fram till nutidens mycket låga dödlighet.

Resultatet av dessa indexberäkningar återfinns i tabellerna 1 och 2. En uppfattning om den *kohorta dödlighetsutvecklingen* erhåller man genom att följa diagonalerna. Genom att följa de vertikala kolumnerna erhåller man *perioddödligheten*. En kohortstyrd dödlighetsnedgång tar sig uttryck i att den relativa dödlighetsnedgången i åldersgruppen 0–10 år med mindre variationer återfinns också i de övriga åldersgrupperna längs diagonalen. En periodinfluerad dödlighet ser man på att den relativa dödlighetsnedgången i åldersgruppen 0–10 år också återfinns i den vertikala kolumnens övriga åldersgrupper.

Utgångspunkten för resonemangen om de olika kohorternas homogenitet, ”deformationsaspekten”, erhålles genom att indexberäkna kohorterna (diagonalerna) i tabell 1 och 2 med utgångspunkt från åldersgruppen 0–10 år, ”initialgruppen” (figur 2). Alla avvikelser från 100, dvs. den relativa dödlighet som utstakats under barndomen, betraktas som en ”deformering” av kohorten orsakad av olika periodspecifika faktorer. Av diagrammet

Tabell 1. *Riket: Män. Åldersspecifik dödlighet 1781/90–1971/80. Index: 1751/80 = 100.*

Ålders- klass	1781- 91-	1801- 11-	21- 31-	41- 51-	61- 71-	81- 91-	1901- 11-	21- 31-	41- 51-	61- 71-										
0–10	98	89	89	86	81	66	64	71	64	58	49	40	31	24	17	13	9	5	4	2
10–20	108	72	102	80	64	67	62	76	63	58	56	54	50	52	33	25	16	9	8	8
20–30	113	79	107	92	85	87	74	78	70	71	65	65	62	76	44	33	23	12	11	11
30–40	113	82	105	101	102	108	90	86	71	69	58	57	50	57	36	28	20	13	12	12
40–50	104	89	103	103	105	106	92	88	73	65	56	52	48	45	35	32	23	18	18	19
50–60	100	93	117	110	108	110	98	95	83	69	60	57	52	50	43	42	36	31	30	32
60–70	110	103	118	115	110	109	102	98	92	76	66	64	59	57	54	54	48	46	46	46
70–80	108	114	122	115	110	114	107	105	98	87	77	74	69	69	65	67	61	60	60	58

Källa: Tabellverkets otryckta statistik, Bidrag till Sveriges officiella statistik (Bisos), Sveriges officiella statistik (Sos).

Tabell 2. Riket: Kvinnor. Åldersspecifik dödlighet 1781/90–1971/80. Index: 1751/80 = 100.

Ålders- klass	1781- 91-	1801- 11-	21-	31-	41-	51-	61-	71-	81-	91-	1901- 11-	21-	31-	41-	51-	61-	71-			
0–10	98	88	88	83	68	63	60	67	62	57	48	39	29	22	15	11	7	4	3	2
10–20	107	77	104	86	70	70	67	77	65	65	65	64	60	60	39	25	13	6	5	5
20–30	102	85	106	94	83	84	71	76	69	72	68	70	69	76	50	36	20	7	5	6
30–40	98	86	102	96	84	88	74	79	66	65	60	58	54	56	38	29	18	9	8	7
40–50	96	90	103	93	86	91	76	79	68	60	54	52	49	48	40	33	23	16	14	13
50–60	102	96	123	110	102	106	94	95	82	71	63	59	53	56	48	44	36	28	23	21
60–70	110	104	119	111	102	102	94	96	85	71	63	60	55	55	53	53	45	39	31	27
70–80	106	110	118	109	101	105	99	98	88	78	70	68	64	64	62	65	59	53	45	39

Källa: Se tabell 1.

ser man exempelvis att kohorten 1901–10 visar mycket kraftiga deformationer i de lägsta och högsta åldrarna.

Som framgått har jag vid mina undersökningar utgått från åldersgruppen 0–10 år. Valet är inte helt givet. De tidigare nämnda forskarna har en något annan gruppering.⁵ De gjorde inte heller någon differentiering på kön.

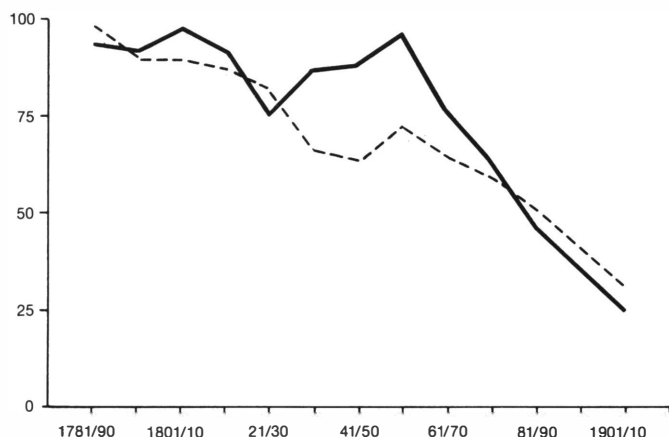
Eftersom vi vet att, åtminstone vad det svenska materialet beträffar, det kan vara en avsevärd skillnad mellan manlig och kvinnlig dödlighet har undersökningar som inte tar hänsyn till detta avsevärda svagheter. Vi har därför arbetat med separata serier för män och kvinnor.⁶

Undersökningen omfattar så väl riket totalt som Stockholm.⁷ Intresset har emellertid av utrymmesskäl koncentrerats till riksmaterialet.

Eftersom utgångspunkten för det resonemang vi för är förändringarna i dödligheten för åldersgruppen 0–10 år styrs framställningen dispositionsmässigt av den periodisering som kommer till uttryck i denna serie.

Som framgår av figur 1 kan man för landet totalt urskilja en tidig nedgångsperiod som räcker från cirka 1780 till och med 1840-talet. Under 1850-talet sker sedan en markant uppgång. Därefter fortsätter den kontinuerliga dödlighetsnedgången. I huvudsak återfinns samma mönster för Stockholms del. Den avgörande skillnaden är att nedgången under den första fasen är avsevärt snabbare för landet totalt än för Stockholm, medan motsatta förhållandet är rådande under den andra nedgångsfasen. För hela perioden uppgår dödlighetsnedgången för båda undersökningsområdena till cirka 70 procent.

Figur 1. Dödligheten i åldersgrupp 0–10 år för landet totalt (---) och Stockholm (—) under perioden 1781/90–1901/10. Index: 1751/80 = 100.

Källor: Tabellverkets otryckta material, Bidrag till Sveriges officiella statistik (Bisos), Stockholms Stads statistik.

Den tidiga dödlighetsnedgången

Under den första fasen av den sekulära dödlighetsnedgången sjunker dödligheten med 37 procent för landet totalt och med 13 procent för Stockholm. Orsakerna är ännu inte klarlagda. En förbättrad levnadsstandard, som minskade mottagligheten för olika infektioner ansågs länge som den viktigaste faktorn. Betydelsen av förbättrade amningsvanor och bättre vård av barnen har också förts fram i debatten. Nyare forskning utesluter inte att den kan delvis vara ett resultat av förändringar i det epidemiska klimatet, en ny balans mellan mikroorganismerna och människan.⁸

Den sistnämnda uppfattningen riktar i första hand intresset mot smittkoppor. Vid dödlighetsnedgångens början dominera-

de smittkopporna helt dödlighetsbilden i barnaåldrarna. Även bland spädbarnen krävde smittkopporna en avsevärd tribut. Den var på grund av tidens otillfredsställande diagnostik säkert större än vad som framgår av dödlighetsstatistiken. Fyrtio år senare var sjukdomen till största delen försvunnen. Den kraftiga nedgången i dödlighet i åldersgruppen 0–10 år får i första hand tillskrivas smittkoppornas försvinnande.

I vilken utsträckning vaccineringsen hade del i detta förlopp skall inte närmare diskuteras. Här skall blott framhållas att smittkoppsdödligheten började gå ner åtskilliga decennier innan vaccineringsen påbörjats, vilket är ett viktigt argument för tesen om en ny immunologisk situation. I sammanhanget bör också framhållas att smittkopporna hör till de sjukdomar där man inte finner samband mellan sjukdomens frekvens och förändringar i näringstillförseln.

Enligt vår tes skulle en dödlighetsförbättring i initialgruppen, medföra en förbättring av barnets hälsa som sedan automatiskt överfördes till de äldre åldersgrupperna inom kohorten.

När det gäller smittkopporna är det lätt att på denna punkt göra vissa preciseringar. Man vet att genomgången smittkopps-sjuka medförde ett försämrat immunförsvar och nedsatt motståndskraft som även under vuxen ålder gjorde individerna mer mottagliga för sjukdomar av olika slag. Smittkoppornas försvinnande skulle då – om de inte ersattes av en annan sjukdom vilket inte var fallet – få en motsatt effekt och innebära en förbättring av kohortens hälsosituation.

I vilken utsträckning fungerade då denna mekanism? Hur påverkades med andra ord relationerna mellan de periodspecifika och kohortspecifika influenserna dödlighetsnedgången?

Vi har tidigare framhållit att kriteriet på en kohortstyrd dödlighetsnedgång är att indextalen i tabellernas diagonaler visar små variationer medan indextalen i de vertikala kolumnerna visar stigande tal som ökar ju högre upp i åldrarna man kommer.

Som framgår av tabell 1 och 2 är detta mönster vid handen åtminstone vad landet totalt beträffar. Siffrorna för Stockholms del ger inte något klart utslag.

Den relativa dödlighetsförbättring som kännetecknade kohor-

terna under 1800-talets förra del blir så mycket mer anmärkningsvärd som kohorterna rörde sig genom en tid, som ibland kallas "pauperiserings-perioden" i svensk historia och som kännetecknades av en kraftig tillväxt av de obesuttna. Mellan 1810 och 1860 fördubblades antalet torpare, backstugusittare och inhysesfolk medan böndernas numerär på det hela taget var oförändrad. Reallönernas utveckling tyder på att det inte skedde några förbättringar i levnadsstandarden förrän i mitten av 1800-talet. Boendeförhållandena förbättrades med säkerhet inte. Utvecklingen inom jordbruket med en ökad potatisodling och ett expanderande växelbruk, ställde ökade krav på arbetskraften, inte minst den kvinnliga.

Våra iakttagelser tyder på att de människor som befolkade kohorterna under denna tid måste ha varit friskare än tidigare generationer och deras immunförsvar mot olika sjukdomar bättre utvecklat, trots de yttre ogynnsamma omständigheterna. Detta innebar också att de måste ha ägt en större arbetskapacitet, vilket på sikt fick positiva konsekvenser för hela den ekonomiska tillväxtprocessen.

De stora födelsekohorterna för tiden omkring 1820 kom under sin vandring genom livet att utgöra ett dynamiskt inslag i det svenska 1800-talsamhället. Under 1840-talet skapade de trängsel på arbetsmarknaden, under 1850-talet när de kom ut på äktenskapsmarknaden bidrog de bl.a. till ovanligt höga födelsetal. Dessa de många födda omkring 1820 var unika inte endast genom sin kvantitet, de var det också genom att uppvisa en högre fysisk kvalitet gentemot tidigare generationer.⁹

Kohorternas väg mellan ungdomsårens och ålderdomens relativa harmoni var emellertid inte rak och oproblematiske. Den kännetecknades, förutom av de oundvikliga osystematiska, smärre deformationerna av en mer markant sådan, avsevärt mer uttalad för Stockholm än för landet totalt.

Den träffade i huvudsak åldersgrupperna mellan 30 och 50 år och var koncentrerad till perioden 1820–1850. Den är originell från den synpunkten att det endast är männen som utsätts; de kvinnliga kohorter som samtidigt rör sig genom dessa åldrar är på det hela taget ej påverkade av dödlighetsdeformationen, vilket

gäller så väl riket som Stockholm. Detta är den enda gång under hela undersökningsperioden som vi finner exempel på denna ensidiga, endast på ett kön inriktade deformation. Resultatet blev bl.a. en kraftig manlig överdödlighet som för Stockholms del uppgick till ungefär 150%.

Vad var då anledningen till denna deformation och varför träffade den då endast männen?

En färsk undersökning som tagit upp problemet ser denna manliga överdödlighetspuckel som i första hand ett resultat av tidens enorma alkoholkonsumtion.¹⁰

För Stockholm — där alkoholkonsumtionen per capita säkert var avsevärt mycket högre än på landsbygden — bidrog den sociala misär som flertalet arbetare levde i till att ytterligare stegra den manliga överdödligheten.

Även om kvinnorna måste ha levt under bättre sociala förhållanden är det ändå anmärkningsvärt att de i den utsträckning som var fallet kunde bibehålla ungdomens relativa låga dödlighet. Många i de berörda åldersgrupperna var ju pigor från landet som vid inflyttning till staden måste ha mött en sämre miljö, både hälsomässigt och socialt.

Det kohortinfluerade dödlighetsmönstret som vi kunnat iakttaga ger onekligen skäl att tillbakavisa den vanliga tesen att bättre näringsstillförsel skulle ligga bakom den tidiga dödlighetsnedgången under 1800-talet. Den borde i så fall inverkat mer samtidigt på de olika åldersgrupperna och inte uppvisat det selektiva förlopp som vi noterat.

Sambandet, synergismen, mellan olika sjukdomar framstår som mer plausibel än synergismen mellan nutrition och sjukdomar, ett tema som vi har anledning att ytterligare ta upp i denna framställning.

1850- och 60-talens dödlighetsuppgång

Den kontinuerliga nedgången i dödligheten för åldersgruppen 0–10 år avbröts som vi sett för rikets del abrupt i och med 1840-talet och efterträddes av en markant stegring under 1850-talet. Även om dödligheten sjönk något under 1860-talet var det emel-

lertid först i och med 1870-talet som dödlighetspuckeln hade utjämnats och dödligheten återgått till 1840-talets nivå. För Stockholms del anlades denna puckel något decennium tidigare än för rikets del, utjämnades senare och fick över huvud taget större proportioner än för landet totalt.

Ett intressant drag i denna dödlighetsuppgång var att den endast träffade åldersgrupperna över 1 år, medan spädbarnsdödligheten på det hela taget fortsatte den kontinuerliga nedgång som påbörjats drygt ett halvsekel tidigare.

Vilka var då orsakerna till denna lika plötsliga som överraskande utveckling och vilka konsekvenser fick den för 50- och 60-talskohorternas vidare utformning? Håller teorin om att initialgruppens relativa dödlighetsförändring återkommer i kohortens övriga åldrar, också när denna uppvisar en försämrad relativ dödlighet? Och om så inte är fallet: varför?

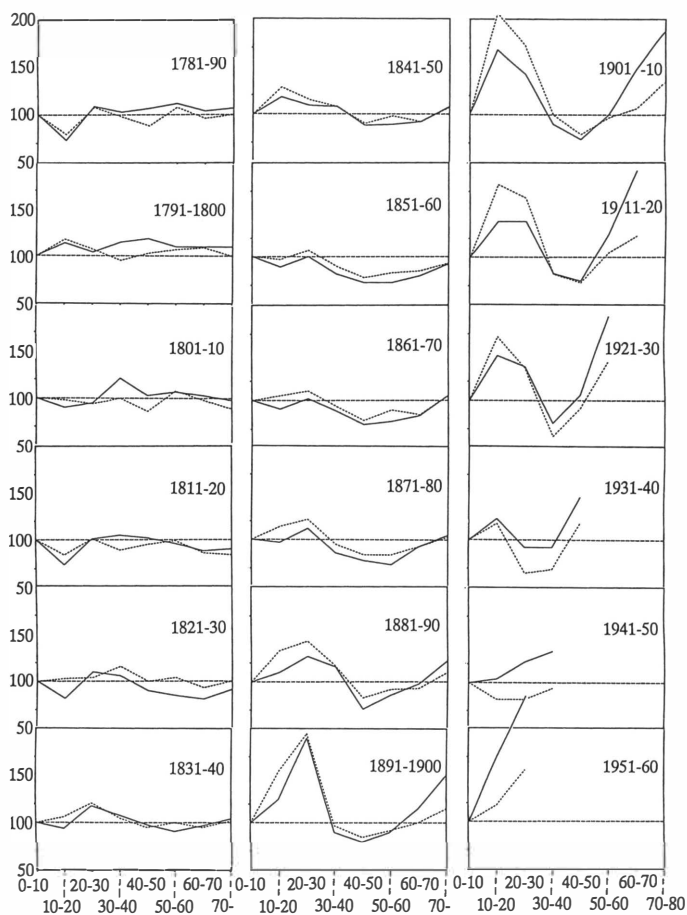
För att möjligtvis få svar på dessa frågor börjar vi med att åter rikta intresset på den strategiska initialgruppen för att i första hand studera dödsorsaksmonstret.

Denna plötsligt uppträdande uppgång i dödligheten, "The mystery of the child mortality in the third quarter of the nineteenth century" som någon kallat fenomenet,¹¹ har länge observerats av forskarna dock utan att några mer övertygande förklaringar lagts fram.

Den kände befolkningsstatistikern Gustaf Sundbärg trodde på sin tid att uppgången möjligtvis kunde ha berott på att smittkoporna ersattes av nya infektionssjukdomar.¹²

Även från medicinskt håll har denna dödlighetsuppgång påtalats och man har noterat som anmärkningsvärt att den i avsevärd utsträckning, tycks ha hängt samman med en ökad förekomst av "nya" sjukdomar samtidigt som de "gamla" blivit mer virulenta och aggressiva.¹³ Det är möjligt att det hos författarna fanns en outtalad tanke att uppgången var en yttring av ett autonomt, cykliskt, epidemiologiskt förlopp.

Figur 2. Kohorternas deformation 1781/90–1951/60. Index: Åldersgruppen 0–10 = 100. — män ----- kvinnor.

Hur som helst så har en sådan uppfattning nyligen artikulerats i ett arbete om den svenska dödlighetsnedgången under 1800-talet. Där ses uppgången under 1850-talet, som en sista yttring av de stora, sekulära epidemiska cykler, som präglade det förindustriella samhället.¹⁴

Detta betraktelsesätt har emellertid i dagarna ifrågasatts av de amerikanska forskarna Sandberg och Steckel. I en artikel "Overpopulation and Malnutrition rediscovered: Hard Times in 19th Century Sweden" driver de tesen att Sverige vid seklets mitt led av överbefolkning och näringsbrist. Ett av de viktigaste argumenten för sin tes, finner författarna i den höga barnadödligheten eftersom åldersgruppen 1–10 år anses vara speciellt känslig för förändringar i näringstillförseln.¹⁵

I ett annat sammanhang har jag visat att deras uppfattning såväl från ekonomisk som medicinsk synpunkt knappast kan accepteras.¹⁶ Här skall endast några punkter i argumenteringen framhållas vilka har särskild betydelse för denna framställning. En studium av dödsorsaksstatistiken visar att det var scharlakansfeber och närbesläktade streptokock-sjukdomar som difteri och strypsjuka med åtföljande följsjukdomar som svarade för huvudparten av dödlighetsuppgången.

Eftersom scharlakansfebern av allt att döma inte förekommit epidemiskt i Sverige tidigare – åtminstone inte under Tabellverkets¹⁷ tid – finns det ett visst fog för att här tala om en "ny" sjukdom. Däremot visar mässlingen och kikhostan de andra två stora barnsjukdomarna, ungefär samma frekvens och förlopp de tidigare haft.

Varför dessa streptokock-sjukdomar nu dyker upp demonstrerande en stor malignitet, besvärliga komplikationer och en hög dödlighet är svårt att säga. De epidemiska sjukdomarnas plötsliga uppdykande och många gånger lika snabba försvinnande under det förindustriella samhällets tid, hör till de gåtor som ännu inte funnit sin lösning.

Det är möjligt att sjukdomen av okänd anledning nu blivit mer virulent och aggressiv än den tidigare varit. Troligare är emellertid att sjukdomens långa frånvaro minskat den naturliga immuniteten hos befolkningen.

Eftersom scharlakansfebern lika litet som smittkopporna är nutritionsbunden finns det inget som talar för den Sandberg/Steckelska undernäringstesen.

Det har onekligen sitt intresse att jämföra 1850- och 60-talens streptokock-epidemier med de besvärliga och överraskande streptokock-infektioner, som för närvarande drabbar vårt mycket välnärda samhälle och vars orsaker vi ännu inte känner till.

Hade då dessa nya epidemiska sjukdomar en lika stor kraft att forma kohorten som en gång tidigare smittkopporna? Innebar deras uppträdande även en försämrad relativ dödlighet för hela kohorten på samma sätt som smittkoppornas försvinnande inneburit en förbättring?

Som framgår av tabellerna 1 och 2 var detta så gott som genomgående inte fallet. Redan i och med åldersklassen 10–20 år ser vi en klart utvecklad och sedan bibehållen deformation innebärande en *gynnsammare* relativ dödlighetsutveckling än barna-årens.

Vad är då anledningen till att teorin om en likartad relativ dödlighetsutveckling för de olika åldersgrupperna inte tycks äga giltighet när det gäller en uppgång i initialgruppens dödlighet? Eftersom vi inte kan finna några periodspecifika faktorer som skulle kunna ligga bakom detta systematiska deformationsmönster kan vi på nuvarande stadium endast komma med spekulationer.

En möjlig förklaring skulle kunna vara att det föregående halvseklets utveckling hade medfört ett successivt förbättrat hälsoläge för barnen – där även barnaföderskornas förbättrade fysik får tas i betraktande – som minskade eller förhindrade negativa spridningseffekter.

I ett vidare perspektiv skulle detta också kunna ses som en av anledningarna till att 1850-talets nya epidemiska cykel fick en mildare form än vad som kunde förväntats med hänsyn till tidigare epidemiska cykler.

Ett studium av 50- och 60-talens ingående äldre kohorter ökar inte heller förståelsen av fenomenet. Vad de visar är mindre, oregelbundna, negativa deformationer, särskilt framträdande under 1850-talet vilket möjligen skulle kunna ge stöd för Sandberg/

Steckels malnutritionsteori. Den obetydliga deformationen i de högsta, mest nutritionskänsliga åldersgrupperna gör emellertid ett sådant antagande mindre troligt. De iakttagna deformationerna kan härledas från kolerans upprepade utbrott och en eftersläpning av "brännvins-deformationen" från föregående decennier.

Mot bakgrund av vad vi sagt kan 50- och 60-talskohortens systematiska deformation snarare ses som statistiskt betingad av en deformitet i initialgruppen, än ett uttryck för en periodspecifik influens.

Härigenom försvåras emellertid analysen av det sena 1800-talets dödlighetsutveckling. Kermack, McKendrick och McKinlay fann i sin studie så stora variationer i åldersgrupperna 10–40 år i kohorterna från 1850-talet och framåt att de föredrog att hålla dessa utanför sin analys. En av anledningarna till dessa variationer var 50- och 60-talens mystiska dödlighetsuppgång i barnaåldrarna; en annan "tuberkulos-deformationen", som vi skall diskutera i nästa avsnitt.

Den sena dödlighetsnedgången

Mellan 1871–80 och 1901–10 sjunker dödligheten för åldersgruppen 0–10 med 47 procent för riket, och inte mindre än 61 procent för Stockholms del. Inom intervallet uppvisar spädbarnsdödligheten ungefär samma förändringsmönster som barnadödligheten.

Orsakerna bakom denna nedgång i dödligheten är ännu föga utredda men helt generellt är det emellertid klart att vi måste räkna med ett mer sammansatt förlopp än tidigare: förbättrad hygien, bättre vård under spädbarns- och barnaåldrarna, bättre upplysning till mödrarna som nu också lättare kunde tillägna sig denna, bättre bostäder m.m. För städernas del, särskilt de större, torde emellertid förbättringarna beträffande vattenförsörjning och avlopp varit speciellt betydelsefulla. Härigenom minskade frekvensen av magsjukdomar och diarréer under spädbarnsåren, vilket var en bidragande orsak till att dödligheten gick ner avsevärt mycket snabbare i städerna än på landsbygden.

Som framgår av tabell 1 och 2 är det uppenbart att dödlighetsnedgången för landet totalt även under denna period hade en tydlig kohortprägel.

Lika litet som under den första fasen av 1800-talets dödlighetsnedgång kunde emellertid kohorterna på sin väg mellan ungdomsåren och ålderdomen undgå deformationer av olika slag. Utom de oundvikliga små avvikelserna möter vi emellertid också under denna period en accentuerad deformitet som sträcker sig över flera decennier och är koncentrerad till åldersgrupperna mellan 10 och 30 år.

Ett närmare studium av dödsorsakspanoramat under perioden, visar att man här vid lag måste koncentrera uppmärksamheten till en enda sjukdom, tuberkulosen.¹⁸ Eftersom tuberkulosen dominerade dödligheten i de aktuella åldersgrupperna, kom också förändringar inom sjukdomen att påverka de åldersspecifika talen särskilt starkt.

Som framgår av tabell 3 ökade tuberkulosdödligheten kraftigt sin andel av dessa åldersgruppers totala dödlighet mellan 1875/80 och 1901/10. Detta mönster är så mycket mer anmärkningsvärt som dess andel i åldersgruppen 40–60 år visar en mindre minskning som i den högsta åldersgruppen övergår i en markant nedgång. Absolut sett innebar detta att tuberkulosdödligheten mellan 10 och 30 år stagnerade, samtidigt som dödligheten i övriga sjukdomar kraftigt gick ner.

På grund av att dödsorsaksstatistik helt saknas på riksnivå bygger dessa siffror på material för städerna totalt. I stort torde de emellertid också återspegla förloppet på riksnivå.

Orsakerna till denna överraskande dödlighetsutveckling kan man än så länge endast spekulera över. Försämrade arbetsvillkor i och med övergången till ett mer animalieinriktat jordbruk har nämnts. Från olika internationella studier finns det belagt att denna innebar en starkt ökad arbetsbelastning för kvinnan. Tesen motsäges emellertid av att tuberkulosdödligheten steg även för männen. Vidare är det svårt att tänka sig att försämrade arbetsförhållanden inte skulle påverka dödligheten också i andra sjukdomar, vilket ju inte är fallet. Dessutom finner vi samma förändringsmönster såväl i regioner där animalieproduktionen

införts som i sådana där den inte vunnit fotfäste, liksom i städerna.

Svårigheterna att relatera den relativt ökande tuberkulosdödligheten till ekonomiska eller sociala faktorer reser onekligen frågan om inte dödlighetsmönstret sammanhänger med ett speciellt epidemiologiskt förlopp hos sjukdomen.

För Stockholms del skedde utvecklingen även under denna tid utan att vare sig kohortinfluenserna eller periodinfluenserna kom att dominera.

Detta skulle onekligen tyda på ett annat dödlighetsmönster än det som Preston/van de Walle fann för de franska städerna under samma tid. De visade att initialeffekten av de sanitära förbättringarna måste ha träffat barnen och att de äldre åldersgrupperna påverkades först när dessa individer (barnen) kom upp i åldrarna, vilket medförde en kohortspecifik dödlighetsutveckling.

Ett närmare studium av dödsorsaksstatistiken — städerna totalt — utesluter emellertid inte att en sådan mekanism också kan ha varit för handen för Stockholms del, men att den doldes av periodspecifika influenser som tydligtvis inte var aktuella i det franska exemplet.

Som vi ser av tabell 3 dominerar dödligheten i olika magsjukdomar — dvs. de sjukdomar som i första hand bör ha påverkats av förbättringarna i vatten- och avloppssystemen — helt spädbarnsdödligheten 1875–80. 1901–10 hade dess andel drastiskt sjunkit och flera andra sjukdomsgrupper visade nu upp en högre andel av den totala dödligheten.

Det finns alla skäl att förmoda att detta bör ha medfört en liknande kohortspecifik utveckling som i Frankrike.

Vilka faktorer var det då som skymde detta mönster och gav de periodspecifika tendenserna ett så stort utrymme i dödlighetsmönstret?

Även här ger dödsorsaksstatistiken utgångspunkt för vissa reflektioner. Som vi ser dominerades dödligheten i åldersgrupperna över 40 år av tbc och sjukdomar i andningsorganen, främst lunginflammation. De nämnda sjukdomsgrupperna visade en påfallande snabb dödlighetsnedgång vilken började innan den kohortinitierade dödligheten rimligen ännu nått dessa åldrar. Denna

Tabell 3. *Städerna: Olika sjukdomars del av den totala dödligheten i olika åldersgrupper 1875/80 och 1901/1910, i procent.*

	0-1		1-5		5-10		10-20		20-40		40-60		60-		Totalt	
	75/80	01/10	75/80	01/10	75/80	01/10	75/80	01/10	75/80	01/10	75/80	01/10	75/80	01/10	75/80	01/10
Medfödd	14,6	27,7	0,3	0,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,8	4,8
Lungtuberk.	0,1	1,0	4,9	5,9	9,7	11,9	28,2	42,7	36,1	47,8	26,4	21,7	11,9	4,3	14,7	15,0
Övr. inf.	9,0	12,9	45,1	28,8	53,2	25,6	26,3	7,3	15,1	4,9	5,2	2,8	1,8	1,9	15,9	7,5
Andning	20,6	23,5	18,2	23,6	7,5	7,2	6,5	4,3	11,9	6,5	18,4	11,4	22,9	16,1	17,8	15,0
Matsmältn.	36,9	21,7	10,1	7,7	4,3	5,8	4,8	4,8	5,3	5,0	7,5	5,9	7,6	3,9	14,9	7,8
Cirkulation	0,2	0,5	—	1,2	2,1	6,0	6,2	10,4	4,9	8,6	6,4	14,6	6,4	17,4	3,5	10,8
Cancer	—	0,1	0,1	0,3	0,1	0,8	0,5	1,1	2,0	2,9	9,5	16,3	8,8	13,8	3,6	8,3
Nervsystem	10,5	7,3	14,5	20,6	12,5	22,3	8,8	8,7	5,7	3,5	9,0	2,9	10,0	1,4	10,1	5,5
Ålder	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,1	0,1	19,1	24,1	3,6	8,7
Övrigt	8,1	5,3	6,8	11,1	10,6	20,4	18,7	20,5	19,0	20,7	17,5	24,3	11,5	17,1	12,1	16,6

Källa: Bidrag till Sveriges officiella statistik, serie K.

periodspecifikt betingade dödlighetsutveckling måste i första hand ses som ett resultat av bättre boende, bättre arbetsförhållanden och över huvud taget en bättre social miljö.

Vad de franska städerna beträffar fanns tydligenvis inte denna initialperiod utan dödlighetsnedgången initierades i stället helt av sanitära förbättringar av olika slag vilket kom att innebära en kohortpräglad dödlighetsnedgång.

Vad som sedan hände de kohorter som startade sin bana i slutet av undersökningsperioden ligger strängt taget utanför denna undersökning. Vi har ju då kommit in en bra bit på 1900-talet. Uppenbart är emellertid att de högre åldrarna utvecklade en ny deformation som inte varit för handen under 1800-talet. Denna deformation kom sedan också att karaktärisera 1900-talskohorterna. Liksom vi tidigare talat om en "brännvins-deformation" skulle vi nu kunna tala om en "nikotin-deformation". Intressant är att också här är deformationen avsevärt mycket kraftigare för männen än för kvinnorna. Ett förhållande som emellertid under senare tid förändrats i och med kvinnornas allt mer ökande tobakskonsumtion. Läger man här till att "tuberkulos-deformationen" ännu var markant i 1921–30-årskohorten och att vi i de allra yngsta kohorternas lägsta åldersgrupper kan notera en kraftig deformation, speciellt för männen, förefaller de periodspecifika influenserna vara så starka att det torde vara svårt att även för 1900-talet tala om en kohortdominerad dödlighetsnedgång.

Sammanfattning

Denna korta, tentativt hållna skiss över den svenska dödlighetsutvecklingen under 1800-talet har demonstrerat att de kohortspecifika influenserna varit mer betydelsefulla än de periodspecifika vad landet totalt beträffar. Därmed bekräftas den uppfattning som Kermack, McKendrick och McKinlay antytt. Den visar emellertid också att man bör separera män och kvinnor för att bilden inte skall bli alltför onyanserad. För Stockholms del är bilden mer oklar.

Undersökningen synes också stödja den uppfattning om mekanismen bakom det kohorta dödlighetsmönstret som framförts av

de nämnda engelska forskarna och av Preston och van de Walle i deras franska studie. Det förefaller plausibelt att ett förbättrat hälsotillstånd under barnaåren också förde till förbättrad fysisk kondition, som ärvdes av kohorten och under dess livstid gav den en bättre motståndskraft mot sjukdomar av olika slag.

Kohorternas väg genom livet stördes emellertid av fyra särskilt stora deformiteter. Dessa sträckte sig över decennier, utvecklades under olika perioder och träffade olika åldersgrupper. Den första, ”brännvis-deformationen”, utbildades under åren mellan 1820 och 1850 och träffade de manliga kohorterna i arbetsför ålder. För Stockholms del fick denna deformation en avsevärd styrka.

Den andra djupgående deformationen inträffade i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet och berörde i huvudsak åldersgrupperna 10–30 år och torde sammanhänga med tuberkulosens speciella epidemiologiska mönster.

En tredje deformation träffade Stockholmskohorterna under 1800-talets andra hälft. Här är orsakerna mindre klara, men torde i första hand få sökas i förbättringar i arbets- och boendemiljön.

Den fjärde deformationen orsakades av en djupgående deformation i kohorternas initialgrupper under 1850- och 60-talen och kan närmast betraktas som ett statistiskt fenomen.

Metoden att studera dödlighetsutvecklingen utifrån de olika kohorterna och se de periodspecifika inslagen som deformationer av en ”naturlig” utveckling gör det också lättare att bestämma orsakerna till och konsekvenserna av dödlighetsförändringarna.

De resultat som framkommit stöder uppfattningar som utesluter kostförbättringar som ett dominerande inslag i dödlighetsnedgången. I stället för en synergism mellan nutrition och sjukdom framträder här en hittills föga beaktad synergism sjukdomar emellan som en viktig faktor.

Om det sedan är riktigt att smittkoppornas försvinnande delvis är en del i ett autonomt epidemiologiskt förlopp är det tydligt att detta kom att påverka dödligheten långt över mitten av 1800-talet på grund av dödlighetsnedgångens kohortspecifika mönster. Över huvud taget tycks en autonom epidemiologisk faktor finnas kvar i det svenska dödlighetsmönstret under 1800-talet i långt större utsträckning än vad man hittills trott. På detta tyder också

den mystiska dödlighetsuppgången under 1850- och 60-talen liksom den stora tuberkulosinspirerade kohortdeformeringen i slutet av 1800-talet och 1900-talets tidiga decennier. Vad som händer i våra dagar på den epidemiska fronten, trots den höga medicinska kunskapsnivån, motsäger inte tolkningar av detta slag.

Detta betyder också att kommande forskning på området i större utsträckning måste ta hänsyn till sjukdomarnas synergism, baserad på ett kohortspecifikt dödlighetsmönster.

Kan då en undersökning av detta slag också ge en prognos om den kommande dödlighetsutvecklingen? På nuvarande stadium är det svårt att här ge något svar. Utvecklingen under senare delen av 1900-talet måste först bättre analyseras. Här är ju som antytts den kraftiga deformationen i de högre åldrarna ett intressant fenomen, liksom 20-årsdeformationens försvinnande, vilken utgjorde ett så markant inslag i kohorterna ända från 1880-talet.

Denna summariska och preliminära skiss visar att den "deformerade kohorten" onekligen är värd ett mer djupgående studium, värd att mätas och preciseras och bestämdare sättas in i ett ekonomiskt, socialt och biologiskt sammanhang. Över huvud taget har generationsperspektivet och det gäller inte bara den sekulära dödlighetsnedgången, alltför länge hamnat i skymundan i såväl den svenska som den internationella forskningsdebatten.

Noter

¹ Såväl i läroböcker som i andra sammanhang har emellertid Erland Hofsten hävdat nödvändigheten av att vid befolkningsanalyser också ta hänsyn till kohortaspekten. I denna framställning utgörs kohorten av de individer som var i åldern 0–10 år under en tioårsperiod.

² Kermack, W. O., McKendrick, A. G. och McKinlay, P. L. (1934).

³ Preston, S. H. och van de Walle, E. (1987).

⁴ För vidare referenser se Hoem, J. (1987).

⁵ De har sålunda inte med spädbarn. Motivet för detta framgår inte klart. Jag har emellertid svårt att förstå varför denna åldersgrupp inte skulle medräknas. Det resonemang jag fört i inledningen om mekanismen bakom den kohorta dödlighetsnedgången bör ju gälla även denna. Däremot kan det finnas skäl att utvidga intervallet till att omfatta även åren 11–15 år. Skälen har emellertid inte tyckts mig starkare än att praktiska överväganden kunnat styra mitt val om en begränsning av intervallet.

Fridlitzius

⁶ Fridlitzius, G. (1988).

⁷ Materialet för Stockholms del, särskilt för decenniet efter 1750, har svagheter. Efter smärre korrigeringar har det emellertid bedömts som tillräckligt tillförlitligt för det ändamål som det här skall användas till. Stockholmsstudien orsakar också problem genom att den stora in- och utflyttningen medför att de lägre åldersgruppernas individer endast i en viss utsträckning återfinns i de högre åldersgrupperna.

⁸ Se framför allt Fridlitzius, G. (1984).

⁹ Se framför allt Sundbärg, G. (1913), Fridlitzius, G. (1979) och Ohlsson, R. (1988).

¹⁰ Fridlitzius, G. (1988).

¹¹ Fridlitzius, G. (kommande).

¹² Sundbärg, G. (1913).

¹³ Bergman, R. (1962).

¹⁴ Fridlitzius, G. (1984).

¹⁵ Sandberg, L. G. och Steckel, R. H. (1988).

¹⁶ Fridlitzius, G. (kommande).

¹⁷ Benämningen på den svenska befolkningsstatistiken 1749–1859.

¹⁸ När vi här talar om tuberkulos menar vi lungtuberkulos.

Litteratur

Bergman, R., "De epidemiska sjukdomarna i Sverige och deras bekämpande" i Krok, W. (utg.), *Medicinalväsendet i Sverige 1813–1922*, Stockholm 1963.

Fridlitzius, G., *The Mystery of the Increasing Child Mortality during the Third Quarter of the 19th Century*. (kommande)

Fridlitzius, G., "Sweden" i Lee, W. R. *European Demography and Economic Growth*, London 1979.

Fridlitzius, G., "The Mortality Decline in the First Phase of the Demographic Transition: Swedish Experiences" i Bengtsson, T., Fridlitzius, G. & Ohlsson, R. (utg.), *Pre-Industrial Population Change – The Mortality Decline and Short-Term Population Movements*, Lund 1984.

Fridlitzius, G., "Sex Differential Mortality and Socio-economic Change, Sweden 1750–1910" i Brändström, A. & Tedebrand, L-G. (utg.), *Society, Health, and Population during the Demographic Transition*, Umeå 1988.

Hoem, J., "Statistical Analysis of a Multiplicative Model and its Application to The Standardization of Vital Rates: A Review", *International Statistical Review*, vol. 55, nr 2 1987.

Kermack, W. G., McKendrick, A. G. och McKinlay, P. L., "Death Rates in Great Britain and Sweden: Some Regularities and Their Significans", *The Lancet*, March 1934.

Ohlsson, R., "Ekonomiska aspekter på generationsstorleken", *Ekonomisk Debatt* nr 7, 1988.

Den deformerade kohorten

- Preston, S. H. och van de Walle, E., "Urban French Mortality in the Nineteenth Century", *Population Studies*, vol. 32, nr 2 1978.
- Sandberg, L. G. och Steckel, R. H., "Overpopulation and Malnutrition Rediscovered: Hard Times in 19th Century Sweden", *Explorations in Economic History*, vol. 25, 1988.
- Sundbärg, G., *Emigrationsutredningen*, betänkande, Stockholm 1913.

Efterord

Kan de politiska ledningarna i kommunerna med hjälp av ”ålderschocken” skapa ändrade och nya sätt att förhålla sig till hur dagens gemensamma angelägenheter i kommunerna skall hantearas i framtiden. Det tror jag. ”Ålderschocken” är ju både verklighet och myt. Hur många vi kommer att vara i framtiden kan ju förutsägas med viss säkerhet, men vilka konsekvenser det får beror på hur vi förhåller oss till befolkningsutvecklingen.

I boken ”Generationseffekten” pekas på en rad effekter av befolkningsutvecklingen. De olika artiklarna ger upphov till många reflexioner. Jag skall här ta upp några. Tänk vad enkelt det är att förhålla sig till framtiden genom att använda generationseffekter som glasögon. Det känns tryggt att läsa Lars Petterssons bidrag. Lika oroande känns det när jag läst Agneta Kruzes artikel. Hur ska vi förändra ett system som medför en fördelningsspolitik som genererar kraftiga spänningar mellan framtidens ”pensionärer” och de yrkesverksamma — spänningar som kan resultera i myteri.

Det är en viktig uppgift för kommunerna att undersöka inte bara hur efterfrågan ser ut rent kvantitativt inom exempelvis barnomsorg, skola och äldreomsorg. Lika viktigt är att undersöka de olika värderingar och därmed skilda konsumtionsmönster som olika åldersgrupper har. Att anpassa innehållet i tjänsterna så att det överensstämmer med medborgarmarknadens krav, ställer krav på lyhördhet och flexibilitet samt förändrade undersöknings-, planerings- och ledningssätt.

Idag har vi en rörelse som medför att allt större ansvar för samhällsservicen läggs på kommunerna. Den pågående dialogen om skolan, äldreomsorg och primärvård, är exempel på detta. Hittills har den inneburit en förändring som mer handlar om maktfördelningen inom det representativa systemet än om tjänsternas innehåll utifrån människornas skiftande efterfrågan. Dialogen präglas också av ett synsätt som utgår från att resurserna är en bristvara och ändliga.

Möjligen är de ekonomiska resurserna inom den gemensamma

samhällsorganisationen en bristvara idag. Det är dock så att 90-talets och 2000-talets pensionärer kommer att vara relativt välsituerade. Dessutom friska och med livserfarenhet. Är det då inte möjligt att mer av deras livschanser under återstoden av deras liv får hanteras av dem själva. Resurserna finns hos dem. Hur många av 40-talisterna vill ha "omsorg", och hur mycket, på sin ålderdom?

Inget talar för att det blir fler barnfamiljer eller "kunder" inom barnomsorgen de närmaste 20 åren. Däremot har de högre löneläge än sina föräldrar. De är fyllda av tro på sig själva. Interrailgenerationen blir genom den pågående globaliseringen rörligare, cirka 25 procent av barnen har utländska rötter. Detta ställer krav på annorlunda innehåll än i dagens dagis samt på flera olika former.

Vilka kommer att efterfråga "omsorg" för barnen?

Företag och andra organisationer har behov av bildad och yrkesskicklig arbetskraft. De har resurser i form av kompetens och kapital. Om kommunerna kan fånga upp deras intresse finns det stora möjligheter att omvandla skolorna till mötesplatser där individers mentala skaparförmåga står i centrum. Kanske samhällets viktigaste gemensamma investering inför framtiden. Hur väl rustade är kommunerna för denna omvandling?

Förändringarna i arbetskraftsutbudet – den kraftiga minskningen av unga – kan vi se som ett hot. Vi kan också se det som en möjlighet. En möjlighet att pröva nya sätt när vi förändrar organisationens struktur respektive utövar ledning. Kanske kan vi mildra "balkaniseringen" om arbetsgivarna hittar en solidaritet sinsemellan? Hur åstadkommer kommunerna detta?

Den viktigaste gemensamma uppgiften inför framtiden är att bygga broar mellan olika sektorer, branscher, generationer, yrken, kön osv. Hur gör vi det?

Jag vet inte, men så trångt som det är för de "slösaktiga" 40-talisterna tror jag det finns utrymme för många kontakter och därmed spännande gränsöverskridanden.

Stig Johansson

Chef

Institutet för ledningsutveckling

Svenska kommunförbundet

Författarna

Tommy Bengtsson, docent i ekonomisk historia vid Lunds universitet. Han bedriver forskning huvudsakligen inom området befolkningsekonomi.

Per Broomé, fil. mag., konsult i Arbetskonsulter AB, arbetar med utvecklingsfrågor i privata och offentliga organisationer och är ansvarig för SNS forskningsprojekt "Samhällsekonomska konsekvenser av befolkningsförändringarna 1987-2005".

Gunnar Fridlitzius är professor emeritus i ekonomisk historia vid Lunds universitet. Han har i sin forskning huvudsakligen sysslat med befolkning, handel och jordbruk, särskilt under 1800-talet.

Glenn Hultman, docent i pedagogik vid universitetet i Linköping. Han bedriver forskning inom följande områden: kunskapsutnyttjande, påverkan och lärande i organisationer, implementationsprocesser och organisationsförändringar samt ledning och administration.

Agneta Kruse, fil. dr., är verksam vid nationalekonomiska institutionen i Lund. I sin forskning ägnar hon sig huvudsakligen åt socialförsäkringar, särskilt pensionssystem.

Rolf Ohlsson är professor i ekonomisk historia vid Lunds universitet. Han har i sin forskning huvudsakligen ägnat sig åt befolknings-, utbildnings- och arbetsmarknadsfrågor. Han är ansvarig för SNS forskningsprojekt "Samhällsekonomska konsekvenser av befolkningsförändringar 1987-2005".

Jonas Olofsson är doktorand i ekonomisk historia vid Lunds universitet och skriver på en avhandling om den solidariska lönepolitiken.

Lars Pettersson, fil. dr., är verksam vid ekonomisk-historiska institutionen vid Lunds universitet. Hans forskning har bland annat ägnats teknikernas roll i den svenska ekonomins omvandling. Senast har han, med stöd från Byggforskningsrådet, ägnat sig åt byggsektorn i omvandlingsprocessen.

Ann-Marie Pålsson, fil. dr., är forskare vid nationalekonomiska institutionen i Lund. Hennes forskning har främst avsett frågor som rör hushållens ekonomi, som sparande, förmögenheter, portföljval etc.

Generationseffekten är en uppföljning av Rolf Ohlssons och Per Broomés omtalade bok *Ålderschocken*. I den här boken breddas perspektiven.

I *Generationseffekten* visar ett antal forskare på en rad olika samhällskonsekvenser av den demografiska utvecklingen: generationseffekten på sparande, bostadsbyggande, migration, lönepolitik, pensionssystem och fyrtiotalisternas utveckling.

Innehåll:

Per Broomé/Rolf Ohlsson: Generationseffekten

Ann-Marie Pålsson: Åldersfördelning och hushållens sparande

Lars Pettersson: De unga och bostadsbyggandet

Tommy Bengtsson: Påverkar generationsstorleken migrationen

Rolf Ohlsson/Jonas Olofsson: Befolkningsekonomiska aspekter på den solidariska lönepolitiken

Agneta Kruse: Demografi och pensioner

Per Broomé: Fyrtiotalisterna — om trängsel och utrymme i samhället

Glenn Hultman: Ålderschocken och förändringsarbete i organisationer

Gunnar Fridlitzius: Den deformerade kohorten — 1800-talets dödlighetsnedgång i ett generationsperspektiv

SN
FÖRLAG

SK SVENSKA
KOMMUNFÖRBUNDET

ISBN 91-7150-362-5

9 789171 503626